

Vermogende vrouwen

Het vastgoedbezit van vrouwen in laatmiddeleeuws Brussel op basis van cijnsregisters (1356-1460)*

Inleiding

Op 26 april 1384 registreerden de Brusselse schepenen in een schepenbrief het onderstaande contract tussen Gertrude van den Broecke en de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie, een belangrijke liefdadigheidsinstelling in de stad:

‘Bekend zij allen dat (...) de provisoren van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie in Brussel (...) hebben overgedragen aan Gertrude vanden Broecke, dochter van wijlen Ghiselbertus vanden Broecke, een hofstede met een huis gelegen in de Parochiaanstraat (...) om erfelijk te houden en eeuwig te bezitten tegen de betaling van jaarlijks zeven cheinsgulden’¹

Met dit contract gaven de bestuurders van de huisarmen aan Gertrude een perceel met een huis in bezit in ruil voor een zogenaamde cijns: een jaarlijkse en eeuwigdurende betaling. Het huis lag in de Parochiaanstraat, die vandaag nog steeds naar de Sint-Goedelekerk in Brussel leidt. Op voorwaarde van de jaarlijkse betaling van zeven cijnsgulden aan de huisarmen, verwierf Gertrude de eigendomsrechten van het perceel. Zij kon er vrij over beschikken, wat betekende dat ze het bijvoorbeeld kon verkopen, verhuren of als onderpand gebruiken om krediet te verwerven. Gertrude beschikte zo over belangrijk economisch kapitaal in het laatmiddeleeuwse Brussel.

Dit document stelt ons onmiddellijk in staat een belangrijk misverstand over de juridische positie van Brusselse vrouwen uit de wereld te helpen. In een van de schaarse artikelen over de economische rol van vrouwen in laatmiddeleeuws Brabant stelde Jan van Gerven dat zij in Brussel uitsluitend onder mannelijk voogdijerschap een contract over vastgoed konden afsluiten.² Net zoals Gertrude in het bovenstaande contract deed, traden vrouwen regelmatig zelfstandig op in Brusselse schepenbrieven. Het gewoonterecht schreef immers enkel voor getrouwde vrouwen een voogd voor.³ Van

* Dit artikel is gebaseerd op mijn onuitgegeven masterproef: *Vermogende vrouwen. Het immobiliënbezit van vrouwen in laatmiddeleeuws Brussel (1356-1460)* (Onuitgegeven masterproef, KULeuven 2013). Graag dank ik mijn promotor Bram Vannieuwenhuyze, Jelle Haemers, Peter Stabel, de redactie van *Stadsgeschiedenis* en de anonieme referenten voor hun hulp en suggesties bij het tot stand komen van dit artikel.

¹ Vrij vertaald naar ‘Notum sit universis quod (...) provisores pauperum domesticorum parochie Beate Gudile Bruxellensis (...) contulerunt Gertrudi dicti vanden Broecke, filia quondam Ghiselberti dicti van den Broecke, domistadium cum domo superstantibus situm in vico dicto de Prochiaenstrate (...) hereditarie tenenda et perpetue possidenda quolibet anno per septem florenis denariis aureis dictis cheinsgulden (...) persolvendum.’ OCMW-Archief Brussel [verder AOB], fonds Bienfaisance [verder BF], nr. 203, f° 188v.

² J. Van Gerven, ‘Vrouwen, arbeid en sociale positie. Een voorlopig onderzoek naar de economische rol en maatschappelijke positie van vrouwen in de Brabantse steden in de late Middeleeuwen’, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 73 (1995) 947-966, 965.

³ P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) 79-81.

Gerven vergiste zich dus wanneer hij de juridische mogelijkheden voor vrouwen in Brussel schetste: het beheer van vastgoed was niet enkel een mannenzaak.

Eén schepenbrief maakt echter de lente niet in een onderzoek naar vrouwen en vastgoed. De Brusselse schepenbrieven laten helaas moeilijk toe het casuïstische niveau te overstijgen en tot een kwantitatief onderzoek te komen. De schepenregisters, waarin alle schepenbrieven werden geregistreerd, gingen verloren in de brand van 1695. De archieven van kerkelijke en caritatieve instellingen bevatten weliswaar tienduizenden schepenbrieven en afschriften, maar zijn amper ontsloten. Het vastgoedbezit van vrouwen in laatmiddeleeuws Brussel hoeft echter niet in het duister te blijven; het onderzoek vereist wel een onconventionele aanpak, zeker binnen de vrouwengeschiedenis. Aan de hand van cijnsregisters – bronnen die zelden worden aangewend in het onderzoeksveld – brengt dit artikel het vastgoedbezit van stadsvrouwen en de veranderingen die daarin plaatsvonden tijdens de late middeleeuwen kwantitatief in kaart.

Vrouwen en vastgoed in de laatmiddeleeuwse stadseconomie

Het onderzoek naar vastgoedbezit biedt een alternatieve invalshoek op een bekend debat. De sociaaleconomische positie van vrouwen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden, en bij uitbreiding in Noordwest-Europa, is namelijk al jaren het voorwerp van intense debatten. Eén van de belangrijkste discussiepunten is de vraag of en wanneer de positie van vrouwen precies verslechterde.⁴ Volgens de meeste historici namen de economische handelingsmogelijkheden voor vrouwen aanzienlijk af tijdens de late middeleeuwen.⁵ De arbeidsparticipatie van vrouwen beperkte zich grotendeels tot laag betaalde posities met lage status.⁶ Vrouwen zouden steeds minder bezittingen hebben gehad en bovendien minder mogelijkheden om over hun goederen te beschikken.⁷ Andere historici stellen dat vrouwen tijdens de late middeleeuwen een ‘gouden eeuw’ kenden, waarin zij een betere sociale en economische positie kenden.⁸ In een recent artikel over de arbeidsparticipatie van vrouwen verklaren Tine De Moor en Jan Luiten van Zanden deze evolutie aan de hand van de opkomst van het Europese huwelijkspatroon, gekenmerkt door een late huwelijksleeftijd voor beide partners en het nucleaire kerngezin.⁹ De consolidatie van dit patroon verbinden zij met de demografische crisissen na de Zwarte Dood: door de stijging van reële lonen bouwden vrouwen op vele vlakken een grotere zelfstandigheid uit en stelden zij hun huwelijk uit. De sterke positie van

4 Zie onder andere M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, ‘Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 26–52; P. Stabel, ‘Working women and guildsmen in the Flemish textile industries (13th and 14th century)’, *Past & Present* (2014) (ter perse). Met dank aan Peter Stabel om dit artikel ter beschikking te stellen.

5 Zie voor een recente synthese: M.C. Howell, ‘The gender of Europe’s commercial economy, 1200–1700’, *Gender & History* 20 (2008) 519–538.

6 Zie bijvoorbeeld: M.C. Howell, *Women, production, and patriarchy in late medieval cities* (Chicago 1986).

7 S. Hutton, *Women and economic activities in late medieval Ghent* (New York 2011) 130–142; M. C. Howell, *The marriage exchange. Property, social place, and gender in cities of the Low Countries, 1300–1550* (Chicago 1998) 138–143; S. R. Jones, ‘Public and private space and gender in medieval Europe’, in: J. M. Bennet en R. M. Karras (red.), *The Oxford handbook of women and gender in medieval Europe* (Oxford 2013) xx–xx, 250.

8 Een recente introductie op het debat: M. F. Stevens, ‘London women, the courts and the ‘golden age’. A quantitative analysis of female litigants in the fourteenth and fifteenth centuries’, *The London Journal* 37 (2012) 67–88, 67–71.

9 T. De Moor en J.L. van Zanden, ‘Girl power. The European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period’, *The Economic History Review* 63 (2010) 1–33.

vrouwen in het stedelijk erf- en huwelijksgoederenrecht droeg hier eveneens aan bij.¹⁰

Het debat over de sociaaleconomische positie van vrouwen richt zich sterk op de arbeid van vrouwen, al is er ook aandacht voor andere economische activiteiten.¹¹ Tegelijkertijd is er in het onderzoek naar vrouwen en economie meer en meer aandacht voor de bezittingen van vrouwen, en hun mogelijkheden om die te beheren en te investeren.¹² Dit artikel sluit hierbij aan en focust op een belangrijke troef voor de economische mogelijkheden van vrouwen: vastgoedbezit. Vastgoed was immers van centraal belang in de middeleeuwse economie: het vormde bijvoorbeeld de toegang tot kredietwaardigheid. Volgens Shennan Hutton konden vrouwen in Gent dankzij het gunstige erfrecht in alle stadia van hun leven vastgoed bezitten en was dit een cruciale voorwaarde voor hun economische activiteit. Zelfstandig beheer van vastgoed was in principe enkel voor alleenstaande vrouwen en weduwen weggelegd, maar Hutton benadrukte dat ook getrouwde vrouwen in het veertiende-eeuwse Gent actief bij het beheer van hun goederen betrokken konden zijn.¹³ Toch zijn studies die het vastgoedbezit van stadsvrouwen op een kwantitatieve manier belichten schaars: de meeste studies focussen op een wijder arsenaal aan bedrijvigheden en behandelen dit aspect eerder anekdotisch.

In het bestaande onderzoek naar vastgoed in de middeleeuwse economie komen vrouwen eveneens weinig aan bod. Voor de Nederlanden bestudeerden historici haast uitsluitend de late vijftiende eeuw en maakten zij gebruik van de opgetekende transacties in schepenregisters in functie van een conjunctuuranalyse.¹⁴ Vrouwen kregen daarbij amper aandacht, hoewel blijkt dat zij vooral als weduwen zeer actief waren op de vastgoedmarkt.¹⁵ Bovendien laat deze vaststelling zich niet zomaar veralgemenen tot de volledige late middeleeuwen: aan de vooravond van de vroegmoderne tijd was de economische speelruimte voor vrouwen aanzienlijk geslonken. Voor de veertiende en vroege vijftiende eeuw ontbreekt echter systematisch onderzoek naar vrouwen en hun vastgoedbezit.

Dit artikel wil zowel het aandeel van vrouwen in het Brusselse vastgoedbestand als de veranderingen die daarin plaatsvonden tijdens de late middeleeuwen kwantitatief onderzoeken. Ik maak daarvoor gebruik van cijsregisters, bronnen die amper worden gebruikt in de sociaaleconomische stadsgeschiedenis, laat staan binnen de middeleeuwse vrouwengeschiedenis. Daniel Lord Smail en Joëlle Rollo-Koster bestudeerden cijsregisters om de positie van vrouwen in respectievelijk het midden-veertiende-eeuwse Marseille en Avignon te schetsen, maar gebruikten beiden de bronnen op een

10 Deze conclusies zijn voor de Nederlanden echter niet onaangevochten. Zie voor een kritiek: Stabel, 'Working women'.

11 Zie bijvoorbeeld Stevens, 'Londen women'; K.K. Staples, *Daughters of London. Inheriting opportunity in late medieval London* (Leiden 2011).

12 Zie voor de Nederlanden vooral Howell, *The marriage exchange*; Hutton, *Women*.

13 Hutton, *Women*, 68-79 en 143-153.

14 Onder andere H. Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noord-nederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse vastgoedmarkt in de 16de eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 521-544; M. Boone, M. Dumon en B. Reusens, *Immobilienmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503* (Kortrijk 1981).

15 M. Danneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Apeldoorn/Leiden 1995) 346; J. De Groot, 'De positie van weduwen op de Antwerpse vastgoedmarkt aan de vooravond van de economische boom', in: I. Baaten e.a. (red.), *De stad als sociale ruimte. Antwerpen aan de vooravond van de Gouden Eeuw* (ter perse). Met dank aan Julie de Groot om dit artikel ter beschikking te stellen.

oppervlakkige, haast illustratieve, wijze.¹⁶ Ik wil het potentieel van deze bronnen daarentegen ten volle benutten en daarmee tevens de onderzoeksmogelijkheden van cijnsregisters voor de (sociaaleconomische) stadsgeschiedenis in de verf zetten.

Ook in geografisch opzicht verkent dit artikel braakliggend onderzoeksterrein. Studies naar vrouwen in de middeleeuwse Nederlanden legden zich immers haast uitsluitend toe op het graafschap Vlaanderen, en dan vooral op Gent en Douai. Het is echter maar de vraag of deze steden representatief zijn voor andere steden in de Nederlanden. Het gewoonterecht kon bijvoorbeeld van plaats tot plaats verschillen.¹⁷ Deze studie stelt de lens van de vrouwengeschiedenis voor het eerst scherp op de grootste en belangrijkste stad binnen het laatmiddeleeuwse hertogdom Brabant: Brussel. De juridische positie van Brusselse vrouwen is vooral bekend vanuit het opgetekende gewoonterecht, maar vanuit dit normatief kader de brug slaan naar de dagelijkse praktijk is een hachelijke onderneming.¹⁸ Voor Brussel geldt dit des te meer, aangezien de eerste codificatie van het Brusselse gewoonterecht die uitgebreid ingaat op het huwelijksrecht pas uit 1606 stamt.¹⁹

Het Brussels *huwelijksvermogensrecht* is een typisch voorbeeld van een beperkt gemeenschappelijk huwelijksgoederenregime.²⁰ Elke echtgenoot bezat een persoonlijk vermogen (*propres*) van onroerende goederen, verkregen via schenking, erfenis of testament. Alle andere goederen, roerende goederen (*katelen*) en onroerende goederen verworven tijdens het huwelijk (*conquesten*), werden in gemeenschap gehouden. Zolang een vrouw getrouwd was, kon ze slechts rechtshandelingen voltrekken onder voogdij van haar echtgenoot.²¹ Of dit in de praktijk steeds strikt werd toegepast is niet bekend.²² De echtgenoot beheerde in principe alle goederen, maar over de *propres* van zijn vrouw mocht hij niet beschikken zonder haar toestemming. Over de mogelijkheden van de alleenstaande vrouw was het Brusselse gewoonterecht niet expliciet. Juridisch gold er dus op vele vlakken geen gendergelijkheid, maar in het erfrecht en de positie van de langstlevende echtgenoot maakte het Brusselse stadsrecht geen onderscheid tussen de seksen. Zonen en dochters erfdén gelijke delen; een weduwe of weduwnaar had recht op alle roerende goederen uit de huwelijksgemeenschap, de helft van de onroerende aanwinsten en een vruchtgebruik op de andere helft. Bovendien verkreeg hij of zij het vruchtgebruik op alle *propres* van de overledene.

16 D. Smail, 'Démanteler le patrimoine. Les femmes et les biens dans la Marseille médiévale', *Annales: Histoire, Sciences Sociales* 52 (1997) 343-368; J. Rollo-Koster, 'The boundaries of affection. Women and property in late medieval Avignon', in: J. Sperling en S. K. Wray (red.), *Across the religious divide. Women, property, and law in the wider Mediterranean (ca. 1300-1800)* (New York 2010) 38-51.

17 Zo werden gronden binnen de stadsmuren in Gent tot roerende goederen gerekend, waardoor deze goederen een andere plaats kregen binnen het huwelijksgoederenrecht in vergelijking met bijvoorbeeld Brussel. Zie Godding, *Le droit privé*, 146; M.C. Howell, 'Moveable/immovable, what's in a name? The case of late medieval Ghent', in: L. Armstrong e.a. (red.), *Money, markets and trade in late medieval Europe. Essays in honour of John H.A. Munro* (Leiden 2007) 552. Aangezien het gewoonterecht van Douai tot de Picardisch-Waalse groep behoorde, verschildte het op belangrijke vlakken met het gewoonterecht in de steden van het huidige Vlaanderen. Zie Howell, *The marriage exchange*, 31.

18 Zie bijvoorbeeld L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridische statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 22-42.

19 A. De Cuyper (red.), *Coutumes du pays et duché de Brabant. Quartier de Bruxelles* (Brussel 1869).

20 Dit overzicht is gebaseerd op Godding, *Le droit privé*; J. Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge', in: J. Gilissen (red.), *La femme* (Brussel 1962) 255-321.

21 Er waren echter een aantal uitzonderingen, zoals het statuut van de koopvrouw.

22 Onder andere voor het veertiende-eeuwse Gent is al aangetoond dat dit niet steeds het geval was. Hutton, *Women*, 54.

In wat volgt bespreek ik eerst wat cijnsregisters zijn en hoe deze bronnen in het historisch onderzoek kunnen worden ingezet. Vervolgens bestudeer ik hoe vrouwen in cijnsregisters voorkwamen en toon ik aan dat de bevindingen van Hutton over identificatiepatronen en eigendom van vrouwen in Gent zich ook in Brussel laten traceren. Ten slotte ga ik op zoek naar veranderingen in het vastgoedbezit van vrouwen en weeg die af tegenover de sociale topografie en de geschiedenis van Brussel. De resultaten tonen aan dat vrouwen in Brussel tijdens de late middeleeuwen geen ‘gouden eeuw’ kenden op het vlak van vastgoedbezit en suggereren tevens dat bestaande studies nog te weinig uitgaan van de sociaaleconomische verschillen tussen stadsvrouwen.

Cijnsregisters in het historisch onderzoek²³

Niet voor niets besloot Robert Fossier zijn typologie van middeleeuwse cijnsregisters met de veelzeggende woorden: ‘Le chemin est long; il n’est pas impraticable.’²⁴ Inderdaad, cijnsregisters zijn geen eenvoudig bronnen voor historisch onderzoek. Het materiaal is stug en heterogeen en leent zich bijgevolg moeilijk tot statistische analyse. Om de ‘onderzoeksweg’ op een doordachte manier te bewandelen, zijn drie zaken essentieel: een goed begrip van de inhoud van cijnsregisters, een duidelijke afbakening, en een methodologie die rekening houdt met de eigenheden van elk document.²⁵

Achter de vele opgesomde bedragen in cijnsregisters gaat een complexe realiteit schuil: het middeleeuwse vastgoedbezit. De cijnsregisters geven niet zozeer de activiteit op de vastgoedmarkt weer, maar wel het uiteindelijke resultaat daarvan. Concreet: indien een persoon een goed bezwaard met een cijns verkreeg, werd hij of zij als cijnsbetaler in het register opgenomen. Deze registers vormen dus een momentopname van de vastgoedbezitters die een cijns verschuldigd waren aan een bepaalde instelling. Een dergelijke cijns was een recht op een periodieke, meestal jaarlijkse uitkering in geld of natura uit onroerende zaken. In de late middeleeuwen konden verschillende soorten cijnsen op vastgoed worden geheven. Die vallen in twee categorieën uiteen: cijnsen van domaniale oorsprong (grondcijnsen) en cijnsen van privaatrechtelijke oorsprong (grond- en erfrenten).

Grondcijnsen gingen terug op het feodale *allodium* van een grondheer: grond waarop de eigenaar oorspronkelijk onverdeelde rechten uitoefende. Heel wat heren gaven hun grond uit in *tenure* tegen betaling van een grondcijns die eeuwig en erfelijk op het goed bleef rusten. Aanvankelijk beschikte de grondheer over verregaande rechten op zijn cijnsgronden, maar in de laatmiddeleeuwse steden waren die aanzienlijk geslonken: het enige recht dat hij in feite kon doen gelden was de ontvangst van de cijns.²⁶ De cijnsbetaler daarentegen kon vrij over het goed beschikken en het bebouwen, verkopen, verhuren, vererven, enzovoort. De hertog van Brabant was één van de belangrijkste Brusselse grondheren, naast heel wat kerkelijke en caritatieve instellingen

23 Onderstaand overzicht is gebaseerd op Y.J.A. Welings, C.J.M. Van Der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en Kapoenen. Gids van cijnsregisters betreffende Noord-Brabant, 14de-20ste eeuw* ('s-Hertogenbosch 2000); P. Godding, *Le droit foncier à Bruxelles au Moyen Age* (Brussel 1960) 1-222.

24 R. Fossier, *Polyptiques et censiers* (Turnhout 1978) 67.

25 C. Billen, ‘Problèmes de méthodologie autour de l’utilisation des censiers du bas moyen âge’, in: *Histoire économique de la Belgique. Traitement des sources et état des questions. Actes du colloque de Bruxelles. 17-19 nov. 1971 (I^{re}-IV^e sections)* (Brussel 1972) 401-439.

26 Godding, *Le droit privé*, 165.

Indien er reeds een ouder register bestond, baseerde hij zich daarop en vulde dit aan met informatie uit schepenbrieven. De standaardinformatie van elke notitie was steeds dezelfde: de naam van de betaler(s), de omschrijving en/of de ligging van de goederen waarop de cijns werd gegeven, de betaaldatum en het te betalen bedrag; kortom, de nuttige zaken voor de cijnsheffer.²⁷ Afgezien van deze terugkerende gegevens was er uiteraard heel wat variatie mogelijk, zowel in de structuur als in de informatiewaarde van de cijnsregisters.

Omdat het bronmateriaal omvangrijk is – uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn er bijna 80 Brusselse cijnsregisters bewaard – was het nodig om het onderzoek geografisch en chronologisch af te bakenen.²⁸ Ruimtelijk gezien vormde de tweede Brusselse stadsomwalling de grens. Chronologisch beperkte ik me tot de studie van één eeuw die start in het jaar 1356, het jaar waarin de stad de aanleg van de nieuwe omwalling begon te plannen, en eindigt in 1460. Omwille van de nadruk op evoluties selecteerde ik bovendien enkel dateerbare cijnsregisters.²⁹ Van alle Brusselse cijnsregisters opgesteld tussen 1356 en 1460 bleven er zo 34 over. Omdat hiervan zeven registers ongeschikt bleken,³⁰ baseert dit onderzoek zich uiteindelijk op 27 cijnsregisters. Zij zijn afkomstig van twaalf instellingen: de hertog van Brabant (3 registers), tien kerkelijke en liefdadigheidsinstellingen (23 registers) en de particulier Jan van Aa (1 register). Ten slotte maakte ik ook een inhoudelijke selectie en nam enkel particuliere cijnsbetalers op.³¹ Daarnaast gebruikte ik uitsluitend dateerbare informatie. Dat betekent dat later bijgeschreven cijnsbetalers niet werden verwerkt. Wanneer de klerk een nieuwe cijnsbetaler registreerde (door diens naam boven de vorige betaler te schrijven), dateerde hij die aantekening namelijk zelden.

Een kwantitatieve analyse die focust op evoluties vereist vergelijkbaar cijfermateriaal. Ik hanteerde daarom een duidelijk afgebakende vragenset om de gegevens uit de cijnsregisters te herstructureren. Een eerste element was het aantal cijnsgoederen per cijnsbetaler. Dat registreerde ik voor alle particuliere cijnsbetalers, mannen én vrouwen. Daarenboven ging ik na hoe de betalers hun goederen bezaten, of tenminste hoe ze in de cijnsregisters de cijns betaalden: zelfstandig, samen met echtgeno(o)t(e) of met andere personen. Ten derde verifieerde ik hoe de klerken de cijnsbetalers identificeerden. De echtelijke status werd opgenomen, net als de aanduidingen van beroepen, titels, familieleden of het ontbreken van identificatie. Deze gegevens werden steeds verza-

27 Een voorbeeld: 'Item joncfrouwe Magriete, Henrix Sloesen wijf was, XXXIX s. X d. sjaers erfleken te Kerssavont op een hofstat gheleghen in de Steenstrate bi tser Diederex Loesen.' AOB, fonds Hôpitaux [verder HP], nr. 312, f° 7r.

28 Het gaat hierbij enkel om cijnsregisters afkomstig van Brusselse instellingen. Daartoe worden alle instanties, instellingen en personen gerekend die al dan niet permanent in Brussel waren gevestigd. Een repertorium van de Brusselse laatmiddeleeuwse cijnsregisters is ter perse: B. Vannieuwenhuyze, *Laatmiddeleeuwse Brusselse cijnsregisters (12de-15de eeuw). Een schitterende bron voor de historische topografie van Brussel en haar omgeving* (Brussel 2014). Deze studie baseert zich op een voorlopige versie hiervan.

29 Van de 78 Brusselse cijnsregisters opgesteld tussen 1304 en 1499 zijn er 17 niet dateerbaar.

30 Vijf registers bleken te beperkt. Voor de hertog van Brabant waren drie registers beschikbaar voor de korte periode van 1382 tot 1399. Uit praktische overwegingen werd besloten om het register van 1392 niet op te nemen in het onderzoek. Ten slotte is het hertogelijk register uit 1427 onvolledig bewaard.

31 Als niet-particuliere cijnsbetalers gelden alle instellingen en instanties die in de cijnsregisters worden opgesomd, zoals de hertog van Brabant en de stad Brussel, en vooral de vele caritatieve en kerkelijke instellingen in Brussel. Aangezien de activiteit van deze instellingen op de vastgoedmarkt verschilde van die van particuliere cijnsbetalers, werden zij niet opgenomen in deze studie.

meld per cijsregister.³² Ten slotte maakte ik een onderscheid tussen de verschillende parochies van laatmiddeleeuws Brussel. Aangezien vijf van de zes Brusselse parochies door de eerste stadsmuur werden doorsneden (zie afbeelding 2), zonderde ik waar mogelijk het stadscentrum (binnen de eerste stadsmuur) van de buitenwijken af.

Het bijeenbrengen van al deze gegevens moest behoedzaam gebeuren. De registers verschillen onderling immers sterk en beschrijven twaalf aparte cijskringen, die elk hun eigenheden hadden. Daarom dienen allereerst de registers van eenzelfde cijsnheffer naast elkaar te worden gelegd. Deze benadering laat toe de verschillen in administratieve procedures en de ligging van de cijsgronden maximaal in acht te nemen. De vergelijking tussen registers van meerdere instellingen kan pas een allerlaatste stap in de analyse zijn. Er zullen onvermijdelijk hiaten vallen. Omdat cijsregisters niet op regelmatige basis werden hernieuwd, zijn er voor bepaalde decennia geen registers overgeleverd. Bovendien zijn er voor sommige parochies (bijvoorbeeld de Kapelleparochie) meer documenten bewaard dan voor andere parochies.

Vrouwen in de Brusselse cijsregisters

Hoe kwamen de cijsbetalers, vrouwen én mannen, voor in de cijsregisters? Hutton beklemtoonde het belang van de identificatiewijze van vrouwen in archivalische bronnen. Zij ontdekte op basis van schepenregisters opvallende parallellen tussen enerzijds de sterke aanwezigheid van vrouwen in de economie van het veertiende-eeuwse Gent en anderzijds hun identificatiewijze in bronnen. Zo vormden weduwen steeds een minderheid en werd meer dan de helft van de actieve vrouwen niet geïdentificeerd via hun huwelijksstatus of mannelijke familieleden. Kittell kwam tot een gelijkaardige conclusie voor Douai.³³ Hutton concludeerde dat de positie van Gentse vrouwen belangrijke verschillen vertoonde met die van vrouwen in de rest van Europa: noch hun economische mogelijkheden, noch hun identificatiewijze werden gedetermineerd door hun huwelijksstatus en mannelijke verwanten. Hutton vroeg zich af of deze opmerkelijk ‘zelfstandige identificatiepatronen’ een Vlaamse eigenaardigheid waren.³⁴ Een studie naar vrouwen in Brussel vormt een mooie gelegenheid om deze vaststellingen aan een Brabantse casus te toetsen.

Een comparatieve analyse hanteert idealiter dezelfde bronnen. Zoals gezegd is een onderzoek op basis van diplomatische bronnen, zoals de schepenbrieven die Hutton en Kittell bestudeerden, moeilijk uit te voeren voor Brussel. Toch is het mogelijk alvorens de confrontatie met de cijsregisters aan te gaan, op zeer beperkte schaal een directe vergelijking met de studies over de Vlaamse steden te maken. Het Brusselse stadsarchief beschikt immers over de zogenoemde ‘fichier Godding’: een fichebak met een vijfduizendtal regesten (eenregelige samenvattingen van oorkonden) van hoofdzakelijk schepenbrieven, opgesteld door rechtshistoricus Philippe Godding tijdens zijn onderzoek naar het Brusselse grondrecht. Hiermee konden exact vijftig schepenbrieven worden opgespoord waarin vrouwen worden vermeld die in de cijsregisters voorkomen. In

³² Een overzicht van alle cijsregisters, de cijfergegevens per register en de archiefreferenties is te vinden in tabel 1 in bijlage. Enkel bij citaten zal er in wat volgt naar een register verwezen worden.

³³ E.E. Kittell, ‘The construction of women’s social identity in medieval Douai. Evidence from identifying epithets’, *Journal of Medieval History* 25 (1999) 215–227.

³⁴ Hutton, *Women*, 10–12, 50–53 en 149.

totaal treden daarin 51 afzonderlijke vrouwen op in verband met 43 goederen. De vroegste schepenbrief dateert uit 1350, de laatste uit 1444.³⁵ In chronologisch opzicht zijn de schepenbrieven evenwel onevenredig verspreid: de meerderheid van de documenten stamt uit de veertiende eeuw. Dat is niet onbelangrijk, aangezien Hutton vaststelde dat vrouwen in Gent minder zelfstandig waren in de vijftiende eeuw.³⁶

Een blik op de huwelijksstatus en de handelingswijze van vrouwen in deze schepenbrieven vormt een interessante eerste verkenning van de wijze waarop vrouwelijke vastgoedbezitters in Brussel optraden en werden gepercipieerd. Net zoals Hutton voor Gent vaststelde, ontcrachten de resultaten immers de centrale rol die vele studies aan de huwelijksstatus van vrouwen toekennen.³⁷ In de schepenbrieven blijft de echtelijke status voor 51 procent van de vrouwen namelijk onvermeld. Daarnaast werd 20 procent van de vrouwen als weduwe vermeld en 29 procent als getrouwde vrouw. Weduwen vormden dus een duidelijke minderheid. Een volgend element is de wijze waarop deze 51 vrouwen optraden. In 53 procent van de schepenbrieven – meer dan de helft dus – traden vrouwen zelfstandig op: ze ageren noch met een voogd, noch met andere personen. Het Brusselse stadsrecht vermeldde niet expliciet dat een ongetrouwde vrouw handelingsonbekwaam was en in de praktijk vertaalde deze ‘omissie’ zich dus naar een duidelijke juridische handelingsbekwaamheid.³⁸ Van 31 procent van de vrouwen blijkt dat zij optraden met een voogd die, op één uitzondering na, steeds hun echtgenoot was (*maritus et tutor legitimus*). Daarnaast droegen twee vrouwen een erfrente over samen met een onbekende man. In zes andere schepenbrieven ageerden vrouwen met familieleden die eveneens rechten hadden op het cijnsgoed, waarbij in vijf gevallen de vrouw in kwestie actief optrad.³⁹ De resultaten van deze selectie schepenbrieven wijzen dus voorzichtig op twee belangrijke elementen: enerzijds stonden vrouwen in Brussel juridisch niet hun hele leven onder mannelijke voogdij en anderzijds speelde de huwelijksstatus van vrouwen geen determinerende rol in hun identificatiewijze.

De vijftig schepenbrieven kunnen uiteraard geenszins doorgaan als een representatieve steekproef. De 27 Brusselse cijnsregisters die ik systematisch heb bestudeerd bieden daarentegen wel de mogelijkheid tot een doorgedreven kwantitatieve analyse van de wijze waarop vrouwelijke en mannelijke cijnsbetalers gepercipieerd werden door de cijnsheffer en diens administratie. De 27 bestudeerde cijnsregisters bevatten in hun totaliteit 6975 cijnsbetalers, die samen 7420 cijnzen betaalden. Van deze personen was 85,2 procent man (5940 personen) en 13,9 procent vrouw (967 personen). De overige 0,9 procent werd aangeduid als erfgenamen of kinderen van iemand (68 personen). Bij het opstellen van de cijnsregisters noteerden de klerken steeds nauwgezet de naam van de cijnsbetaler, al dan niet vergezeld van een bijstelling met informatie over bijvoorbeeld de familieleden, de sociale status of het beroep van de betaler. Er traden in het gebruik van dergelijke bijstellingen duidelijk andere identificatiepatronen op naargelang

35 Zie tabel 2 in bijlage voor een overzicht van de schepenbrieven en de bijhorende bronverwijzingen.

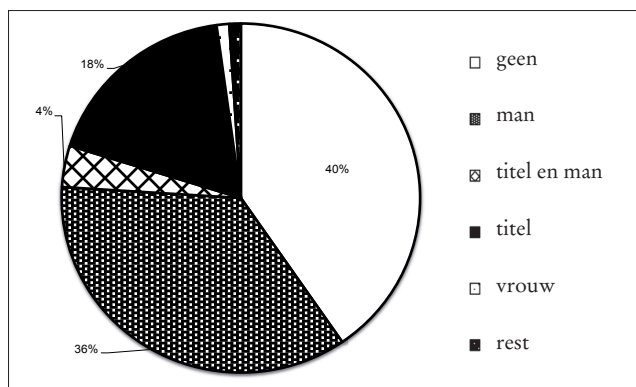
36 Hutton, *Women*, 127-130.

37 Zie bijvoorbeeld Staples, *Daughters of London*, 1-7 (en de daar aangehaald literatuur); Hutton, *Women*, 10.

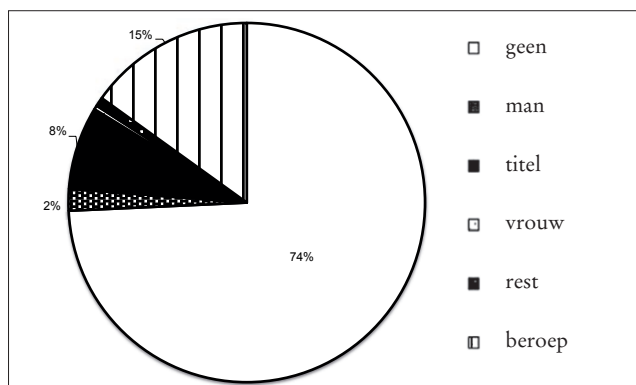
38 In tegenstelling tot de stadsrechten gebaseerd op het Antwerpse recht (Goddard, *Le droit privé*, 79). Het is daarom belangrijk om de juridische positie van Antwerpse vrouwen niet te veralgemenen tot het volledige hertogdom Brabant, zoals wel gebeurde in Van Aert, ‘Tussen norm’, 26 en Van Gerven, ‘Vrouwen’, 946.

39 Drie keer als weduwe met kinderen (die rechten hadden op het goed en dus werden vermeld), één keer met de kinderen van een overleden zus en één keer met een getrouwde dochter.

Grafiek 1: Identificatiewijze van cijnsbetalende vrouwen (N=967).



Grafiek 2: Identificatiewijze van cijnsbetalende mannen (N=5940).



de cijnsbetaler een man of een vrouw was. Grafiek 1 en 2 illustreren dit.

Wat de 967 vrouwelijke betalers betreft, noteerden de klerken voor zo'n 40 procent enkel een naam (391 vrouwen). Bijna eenzelfde percentage, namelijk 39 procent van de vrouwen, werd geïdentificeerd aan de hand van een man (381 vrouwen). Meestal was dat de echtgenoot van de vrouw, die tijdens het huwelijk wettelijk gezien haar voogd was (156 vrouwen, doorgaans in het register omschreven als *vrouw van X*). In mindere mate werd een cijnsbetaalster geïdentificeerd aan de hand van mannelijke familieleden: haar vader, maar ook de (schoon)broer, oom of zoon (90 vrouwen). Soms beschreven de klerken vrouwen als een *riendinne* of *weerdinne* van een man (23 vrouwen). Combinaties waren uiteraard mogelijk, al was dat eerder zeldzaam (17 vrouwen). De overige vrouwen die aan de hand van een man werden geïdentificeerd, waren weduwen waarvan de klerken de naam van hun overleden echtgenoten noteerden (95 vrouwen).

Na verwijzingen naar een man, waren titels de tweede meest voorkomende bijselling. Van de 967 vrouwen werd 22 procent als een *vrouwe*, *joncfrouwe* of *juffrouwe* aangeduid (211 vrouwen). Dergelijke aansprektitels waren gewoonlijk voorbehouden voor vrouwen met een hoog sociaal aanzien. Zij kwamen uit families die behoorden

tot de stedelijke elite (in Brussel verenigd in zeven 'geslachten') of minstens tot de bovenlaag van de middengroepen. De combinatie van een mannelijke identificatie en de vermelding van een titel kwam voor bij 37 vrouwen.⁴⁰ Heel incidenteel identificeerden de klerken vrouwen aan de hand van andere vrouwen. Onder de categorie 'rest' vallen ten slotte zelden voorkomende bijstellingen zoals een beroepsnaam of het lidmaatschap van een religieuze gemeenschap.

Om de 5940 mannelijke betalers aan te duiden, hadden de klerken in bijna driekwart van de gevallen voldoende aan een naam: zo'n 74 procent werd louter met voor- en familienaam geïdentificeerd (4412 mannen). Beroepen waren de meest voorkomende bijstellingen bij mannennamen (15 procent of 898 mannen).⁴¹ Daarna volgden de vermeldingen van titels zoals *heer* of *meester* (7,5 procent of 444 mannen). Aangezien mannen, in tegenstelling tot vrouwen, het grootste deel van hun leven handelingsbekwaam waren, hoeft het niet te verbazen dat familieleden slechts bij 2,3 procent van de mannelijke cijsbetalers werden genoemd (138 mannen). De namen van mannelijke familieleden, meestal de vader, kwamen daarbij veruit het meest voor. Heel uitzonderlijk werd een man geïdentificeerd aan de hand van een vrouw: dat was het geval voor slechts 22 mannen. Onder de categorie 'rest' bevinden zich ten slotte combinaties van bijstellingen en de vermelding van een afkomst.

Bij de vrouwelijke cijsbetalers benadrukten de klerken dus vaker een hoge sociale positie dan bij mannelijke cijsbetalers. Maar bovenal werd de identiteit van vrouwen opmerkelijk vaker familiaal geconstrueerd: in 40 procent van de gevallen waren vrouwen vooreerst dochters, echtgenotes en weduwen van mannen. Dit bevestigt deels wat historici reeds elders in laatmiddeleeuws Europa vaststelden. In tegenstelling tot de identiteit van mannen, werd de identiteit van vrouwen bepaald door het huishouden waartoe ze behoorden en kwamen zij in die rol in bronnen voor.⁴² Maar opvallend genoeg geldt dit patroon niet voor het merendeel van de vrouwen in de cijsregisters: van 60 procent van de vrouwen vermeldde de klerken noch een echtgenoot, noch een mannelijke verwant. Waren al deze vrouwen dan weduwen, zonder mannelijke familieleden? Een blik op de huwelijksstatus van de cijsbetaalsters vormt een tweede element in deze analyse, zoals weergegeven in grafiek 3.

Van de 967 vrouwen noteerden de klerken in 22 procent van de gevallen dat ze getrouwd waren of een partner hadden (212 vrouwen). Slechts 12 procent van de vrouwen werd als weduwe geïdentificeerd (118 vrouwen). Van amper 0,7 procent van de vrouwen geven de cijsregisters mee dat ze geestelijken waren (7 vrouwen). Van 65 procent van de vrouwen bleef de echtelijke status dus geheel onvermeld in de cijsregisters (630 vrouwen). Het zou verkeerd zijn te veronderstellen dat al deze vrouwen weduwen waren.⁴³ Waarschijnlijk bevonden zich in deze groep inderdaad nog heel wat

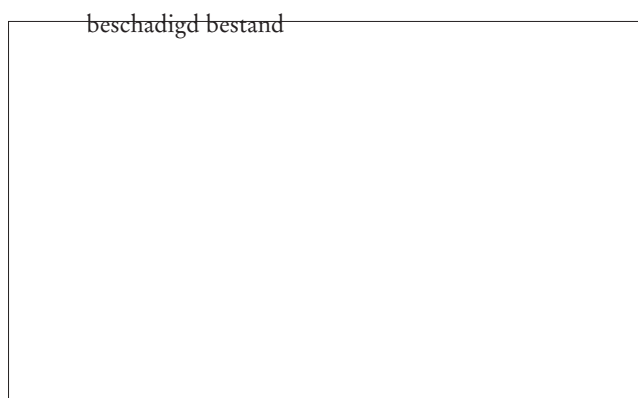
⁴⁰ Deze vrouwen zijn reeds geïntegreerd in de cijfers over identificatie aan de hand van een man en een titel. 35,6 procent van de vrouwen werd enkel aan de hand van een man geïdentificeerd, 18 procent door een aanduiding van een titel en 3,8 procent door een combinatie van beiden.

⁴¹ Enkel wanneer de beroepsnaam duidelijk te onderscheiden viel van de familienaam werd dit als dusdanig opgenomen. Bijvoorbeeld 'Willem Doeyenborch, smet'. AOB, BF, nr. 216, f° 69r.

⁴² J.M. Bennett en R.M. Karras, 'Women, gender and medieval historians', in: Bennet en Karras (red.), *The Oxford handbook*, 9.

⁴³ Zoals ook Kittell en Hutton stelden voor respectievelijk Douai en Gent. Ze Kittell, 'The construction', 216; Hutton, *Women*, 50.

Grafiek 3: De echtelijke status van vrouwelijke cijnsbetalers (N=967).



weduwen, maar ongetwijfeld ook veel ongetrouwde vrouwen die in het bezit waren van vastgoed dankzij het egalitaire erfrecht in Brussel.⁴⁴ Bovendien is het ook mogelijk dat deze vrouwen wel degelijk getrouwd waren, maar dat de klerken dit niet noteerden. Klaarblijkelijk was de echtelijke status van heel wat vrouwen irrelevant voor de opstellers van cijnsregisters. Veel informatie over de vrouwelijke cijnsbetaalsters blijft verborgen, maar het is duidelijk dat zij qua huwelijksstatus een diverse groep vormden: zij bestonden zeker niet enkel uit weduwen.

Het ontbreken van een ‘mannelijke legitimatie’ en van de vermelding van de huwelijksstatus bij meer dan de helft van de vrouwen in cijnsregisters toont aan dat de zelfstandige identificatiepatronen die Hutton en Kittell vaststelden eveneens in Brussel voorkwamen. Bovendien waren de vrouwen in de cijnsregisters en de schepenbrieven zeker niet enkel weduwen. De weinige studies naar vrouwen en vastgoed in de middeleeuwse Nederlanden hebben zich, net zoals de internationale historiografie, haast uitsluitend op weduwen gericht. Dit wordt deels gerechtvaardigd door hun focus op het uiterste einde van de vijftiende eeuw, toen de positie van vrouwen aanzienlijk was veranderd tegenover de eerdere periode: de mogelijkheid om vastgoed actief te bezitten en te beheren was toen vooral voor weduwen weggelegd.⁴⁵ Voor het gros van de late middeleeuwen moet echter een breder perspectief worden gehanteerd. Want net zoals in Gent waren Brusselse vrouwen in het bezit van vastgoed, en behoefde hun vermelding in bronnen vaak geen mannelijke legitimatie. Deze vrouwen hadden het potentieel om actief deel te nemen aan de stadseconomie en deze mogelijkheid beperkte zich niet tot weduwen of tot vrouwen die onder mannelijke voogdij stonden.

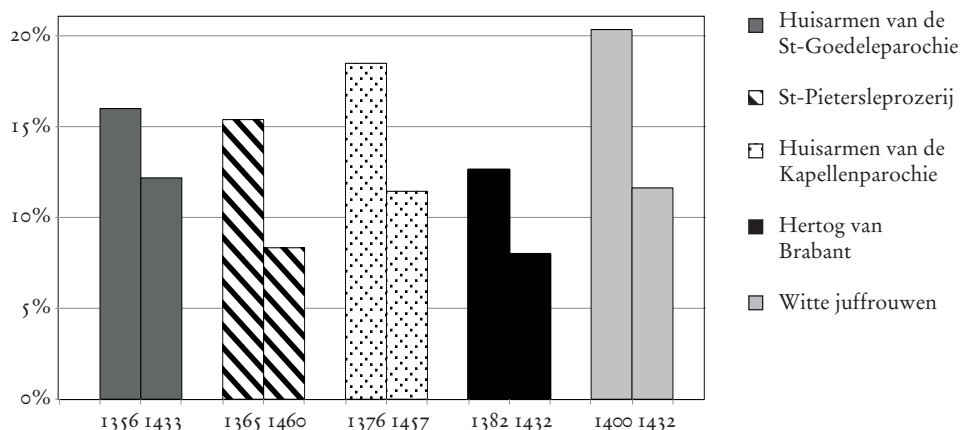
Veranderingen in het vastgoedbezit van vrouwen tijdens de late middeleeuwen

Vrouwen waren dus duidelijk aanwezig in de laatmiddeleeuwse cijnsregisters. Hun aanwezigheid was echter niet stabiel, en het vrouwelijk aandeel in het Brusselse vastgoedbestand wijzigde aanzienlijk tussen 1356 en 1460. Een eerlijke vergelijking doorheen de onderzoeksperiode is enkel mogelijk op basis van cijnsregisters van eenzelfde

⁴⁴ Zie ter vergelijking: Hutton, *Women*, 52.

⁴⁵ De Groot, ‘De positie’; Danneel, *Weduwen*, 346; Howell, *The marriage exchange*, 117.

Grafiek 4: Het percentage cijnzen betaald door vrouwen in cijnsregisters uit de veertiende en de vijftiende eeuw.



instelling om zo rekening te houden met de verschillen tussen diverse cijnskringen. Van acht van de twaalf bestudeerde instellingen zijn twee of meerdere cijnsregisters opgenomen in deze studie. Voor vijf instellingen is een register uit de veertiende én uit de vijftiende eeuw beschikbaar, al kunnen chronologisch gezien de ‘meetpunten’ van cijnskringen uiteraard verschillen: de registers werden niet regelmatig opgesteld. Grafiek 4 geeft de resultaten per instelling weer.

In de meeste cijnskringen daalde het aandeel cijnzen betaald door vrouwen opvallend sterk. In de cijnskring van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie nam het percentage cijnzen betaald door vrouwen tussen 1356 en 1433 af van 17 naar 12 procent. In de registers van de Sint-Pietersleprozerij was er een daling van 15 procent in 1365 naar 8 procent in 1460. De huisarmen van de Kapelleparochie registreerden in 1376 nog 19 procent vrouwelijke cijnsbetalers, in 1457 slechts 11 procent. In de registers van de hertog van Brabant daalden de cijnzen betaald door vrouwen van 13 procent in 1382 naar 8 procent in 1432. In 1400 telden de registers van de witte juffrouwen ten slotte nog 20 procent vrouwen onder hun cijnsbetalers, maar in 1432 was dat maar 12 procent.

Deze opmerkelijke daling laat zich niet traceren in de cijnskringen van twee instellingen. In de registers van de stichting ter Kisten en van het Sint-Jansgasthuis blijft het aandeel van vrouwen vrij stabiel. Het eigen karakter van beide instellingen vormt een mogelijke verklaring. In de registers van de stichting ter Kisten van het begijnhof was de afname van het aandeel van vrouwen miniem: van 17 procent in 1405 naar 15 procent in 1460. Deze stichting was bedoeld ter ondersteuning van arme begijnen.⁴⁶ Ze werd dus bestuurd door vrouwen en was bedoeld voor vrouwen; mogelijk verklaart dit de meer constante vrouwelijke aanwezigheid in haar cijnskring. Het Sint-Jansgasthuis telde in 1356 bijna 30 procent vrouwen onder haar cijnsbetalers. In 1409 was hun aandeel zelfs licht toegenomen tot 31 procent. Het percentage vrouwen dat zelfstandig de cijns betaalde, nam echter wel duidelijk af: van 21 procent naar 9 procent. Het totale aandeel van vrouwen in de cijnskring van het Sint-Jansgasthuis was daarmee uitzonder-

⁴⁶ Tot op vandaag is er geen specifiek onderzoek naar de stichting gebeurd; R. Hennes, *Le béguinage de Bruxelles des origines au milieu du XIVe siècle* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 1979) 43.

lijk hoog; zo'n tien tot zelfs twintig procentpunten meer dan in cijnskringen van andere instellingen. Slechts één ander register kent een gelijkaardig percentage vrouwen: dat van de huisarmen van de Coudenbergparochie uit 1430. Deze laatste instelling hief uitsluitend cijnsen op de Coudenberg waar, in de nabijheid van het hertogelijk kasteel, de meest welgestelde wijk van het vijftiende-eeuwse Brussel lag. Verder onderzoek zal dit uitgebreider moeten nagaan, maar mogelijk bestond er een band tussen het Sint-Jansgasthuis en rijke vrouwen uit de stad. Zo was in de dertiende eeuw meer dan de helft van de schenkingen aan het gasthuis afkomstig van lekenvrouwen en andere studies wijzen op een duidelijke relatie tussen het hospitaal en de stadselite.⁴⁷

Ondanks de uitzonderingen is het algemene patroon duidelijk: tussen 1356 en 1460 nam de aanwezigheid van vrouwen onder de cijnsbetalers af. Het administratieve karakter van de cijnsregisters zou een eerste verklaring voor dit patroon kunnen bieden. Aangezien een gehuwde vrouw onder de voogdij van haar echtgenoot stond, is het mogelijk dat de klerken steeds haar echtgenoot als cijnsbetaler noteerden. De dalende aanwezigheid van vrouwen zou in dat geval verklaard kunnen worden door een toename van gehuwde vrouwen onder de Brusselse vastgoedbezitters. Die verklaring lijkt echter weinig waarschijnlijk: 20 procent van de cijnsbetaalsters werd zelfs expliciet als getrouwd aangeduid. Bovendien, hoewel cijnsregisters administratieve documenten waren, hadden ze wel degelijk een rechtsgeldige kracht en lag de prioriteit van de opstellers bij de identificatie van cijnsplichtigen, de juridische bezitters van de goederen.⁴⁸ De meeste cijnsregisters werden bijgevolg opgesteld aan de hand van schepenbrieven en, in zoverre dat kon worden nagegaan,⁴⁹ lijkt het niet zo dat wanneer een getrouwde vrouw voorkwam in een schepenakte over haar eigen goederen, haar naam vervolgens stelselmatig in het cijnsregister werd weggelaten.

Het aanvankelijk hogere aandeel van vrouwen onder de vastgoedbezitters in het derde kwart van de veertiende eeuw lijkt bovendien niet het gevolg van een herverdeling van vastgoed na een pestepidemie, zoals dat wel het geval was in delen van Zuid-Europa.⁵⁰ Historici vermoeden immers dat de meeste Zuid-Nederlandse steden ontsnapten aan de extreme mortaliteit die Zuid-Europa in de jaren 1350 trof. De daaropvolgende pestgolven hadden wellicht een grotere impact, maar in het veertiende-eeuwse Brabant zou de sterfte relatief beperkt zijn gebleven.⁵¹ Dat lijkt ook voor Brussel het geval te

47 T.A. Ziegler, *I was sick and you visited me: the hospital of Saint John in Brussels and its patrons* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, University of Missouri-Columbia, 2010) 60 en 392; D. Kusman, 'Le rôle des hôpitaux comme institutions de crédit dans le duché de Brabant (XIIIe-XVe siècles)', in: M. Pauly (red.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Actes des 13es Journées Lotharingiennes, Luxembourg, octobre 2004* (Luxemburg 2008) 366-373.

48 Godding, *Le droit privé*, 182-183; Rollo-Koster beschouwt de vermeldingen van personen in cijnsregisters daarom als 'declarations of ownership'. Zie Rollo-Koster, 'The boundaries', 44.

49 Bijvoorbeeld voor het register van de huisarmen van de Kapelleparochie uit 1376, waarvan verschillende corresponderende schepenbrieven terug te vinden zijn in een cartularium. AOB, BF, nr. 872.

50 Voor Zuid-Europa werd reeds vastgesteld dat vrouwen in de decennia na de pestepidemie een betere juridische en economische positie hadden, onder andere op het vlak van vastgoedbezit (Rollo-Koster, 'The boundaries'). De Zuid-Europese situatie verschilde echter sterk van die in de Nederlanden: vrouwen hadden er geen erfrechten in normale omstandigheden. Studies over de gevolgen van de pest voor eigendomsstructuren in Noordwest-Europa hebben geen aandacht voor genderverhoudingen. Zie bijvoorbeeld E. Peters, 'Das große Sterben 1350 in Lübeck und seine Auswirkungen auf die wirtschaftliche und soziale Struktur der Stadt', *Zeitschrift Des Vereins Für Lübeckische Geschichte Und Altertumskunde* 30 (1940) 15-148.

51 W. Blockmans, 'The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 58 (1980) 845-861; I. Devos en E. Thoen, 'Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens

zijn geweest: waarschijnlijk bleef de stad gespaard tot de jaren 1400. De overgeleverde bronnen uit de veertiende eeuw maken immers geen enkele melding van een pestepidemie, en spreken zelfs over een grote bevolkingsdichtheid in de jaren 1380.⁵²

De globale afname van vrouwelijke cijnsbetalers tussen 1356 en 1460 was dus niet louter het gevolg van huwelijkspatronen of een zware sterfte in de tweede helft van de veertiende eeuw; eerder weerspiegelt deze daling de sterke veranderingen in de maatschappelijke positie van vrouwen die historici reeds elders vaststelden: de economische mogelijkheden van stadsvrouwen namen af naarmate de late middeleeuwen vorderden, en dat tekende zich eveneens af in hun vastgoedbezit.⁵³ De resultaten pleiten dus ondubbelzinnig voor een gestage afname van de economische mogelijkheden van vrouwen tijdens de late middeleeuwen, tenminste op vlak van hun vastgoedbezit. Dat deze afname niet voor alle cijnskringen gold, wijst er echter al op dat dit geen eenduidig verhaal was. Enige diversificatie is dus op zijn plaats en de cijnsregisters bieden daartoe de mogelijkheid. In wat volgt wil ik een meer gedetailleerd beeld van deze afname schetsen, door de cijnsregisters zowel kwantitatief als kwalitatief te analyseren en het resultaat vervolgens te kaderen binnen de Brusselse sociale topografie en geschiedenis. De ruimte ontbreekt om dit voor de volledige onderzoeksperiode te doen, maar de uitlichting van één belangrijke 'episode' illustreert dat de afname een allesbehalve lineair en eenvormig proces was.

Vrouwen en cijnzen tussen bloei en crisis: 1370-1400

Na enkele opeenvolgende crises tussen 1356 en 1364 op militair, politiek en economisch vlak, kondigde het laatste kwart van de veertiende eeuw een periode van stabiliteit aan voor Brussel.⁵⁴ Rond de jaren zeventig maakte de stad een economische bloei door en de vastgoedmarkt gaf blijk van deze expansie. De eerste tekenen van een nakende crisis in de voor Brussel zeer belangrijke lakenhandel doemden wel al op, maar ze manifesteerde zich pas ten volle vanaf 1390. De economische situatie van de stadsbewoners was dus waarschijnlijk gunstig. Ook op politiek en sociaal vlak leek de rust te zijn teruggekeerd na de woelige jaren 1356-1364. Na 1368 bleven noemenswaardige opstanden uit.⁵⁵

De toestand verslechterde echter naarmate de eeuwwisseling naderde: vanaf 1390 geraakte de lakenindustrie steeds sterker in verval en in het jaar 1395 was de graanprijs zeer hoog. In 1389 en 1398 werden muntdevaluaties doorgevoerd die de koopkracht zwaar aantastten, mogelijk met opstanden tot gevolg. Enkele jaren later, in 1405, lagen

de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Een status quaestionis over de ziekte in haar sociaal-economische context', in: *De pest in de Nederlanden: Medisch historische beschouwingen 650 jaar na de zwarte dood* (Brussel 1998) 19-44.

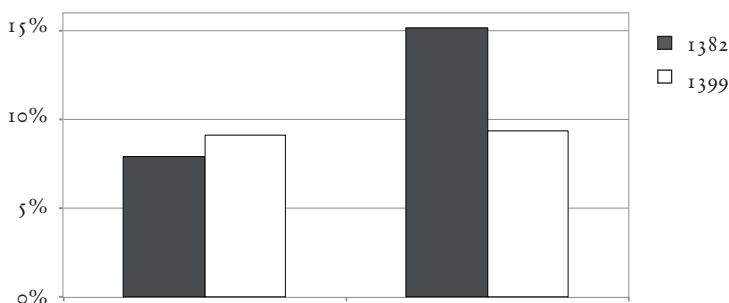
⁵² C. Dickstein-Bernard, 'Une ville en expansion (1291-1374)', in: M. Martens (red.), *Histoire de Bruxelles* (Toulouse 1976) 100; G. Despy, 'La "grande peste noire de 1348" a-t-elle touché le Roman Pays de Brabant?', in: *Centenaire du Séminaire d'Histoire médiévale de l'Université Libre de Bruxelles, 1876-1976* (Brussel 1977); C. Deligne, *Bruxelles et sa rivière: genèse d'un territoire urbain (12e - 18e siècle)* (Turnhout 2003) 109-110.

⁵³ Zie voetnoten 39 en 40.

⁵⁴ F. Favresse, *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le Moyen Âge (1306-1423)* (Brussel 1932) 107-119; C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles 1334-1467* (Brussel 1977) 112-115.

⁵⁵ R. Bautier, 'La place de la draperie brabançonne et plus particulièrement bruxelloise dans l'industrie textile du moyen âge', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 51 (1966) 50-51; C. Dickstein-Bernard, 'Bruxelles. Résidence princière (1375-1500)', in: Martens (red.), *Histoire*, 143-148; Godding, *Le droit foncier*, 167.

Grafiek 5: Het percentage cijnzen betaald door vrouwen in het stadscentrum en in de periferie in de cijnsregisters van de hertog van Brabant uit 1382 (N=1157) en 1399 (N=1264).



de inkomsten van de stedelijke accijnzen 22 procent lager dan in 1372: de stedelijke economie verslechterde zienderogen.⁵⁶ Voor de periode tussen 1390 en 1400 is enkel een cijnsregister van de hertog van Brabant uit 1399 beschikbaar, maar dit is wel één van de meest omvangrijke bronnen: het register bevat meer dan duizend cijnzen. De crisis had duidelijk een impact op het vastgoedbezit van vrouwen. In het hertogelijk cijnsregister van 1382 betaalden zij nog 13 procent van de cijnzen, in 1399 was dat slechts 9 procent. Het register bevat cijnzen voor heel Brussel en het is goed mogelijk om een onderscheid te maken tussen buurten. Grafiek 5 behandelt de cijnzen die de hertog binnen de eerste stadsmuur hief afzonderlijk van de cijnzen erbuiten.⁵⁷

Het is duidelijk dat de daling van het percentage cijnzen betaald door vrouwen niet in het stadscentrum plaatsvond. In geen enkele centrale wijk daalde het aandeel van vrouwen onder de cijnsbetalers tegenover 1382. Integendeel, er is zelfs een lichte stijging te bemerken. De afname valt dus volledig in de wijken buiten het stadscentrum te situeren. De sociale topografie van Brussel is amper bestudeerd, maar naar analogie met andere middeleeuwse steden is het aannemelijk dat het stadscentrum vermogender was dan de meer perifere wijken.⁵⁸ Klaarblijkelijk trof de acute crisis in de jaren 1390 vooral vrouwen in deze minder welgestelde buurten, althans wat hun vastgoedbezit betreft. Zij kwamen waarschijnlijk hoofdzakelijk uit de middenklasse en konden minder dan de rijkere vrouwen in het stadscentrum terugvallen op financiële reserves of een vermogende familie. Dat wordt treffend geïllustreerd door de casus van de Kapellewijk,⁵⁹ waar de daling het meest uitgesproken was: in de andere buitenwijken bedroeg de afname zo'n 3 tot 7 procentpunten, maar in de Kapellewijk was dat niet minder dan 10 procentpunten.

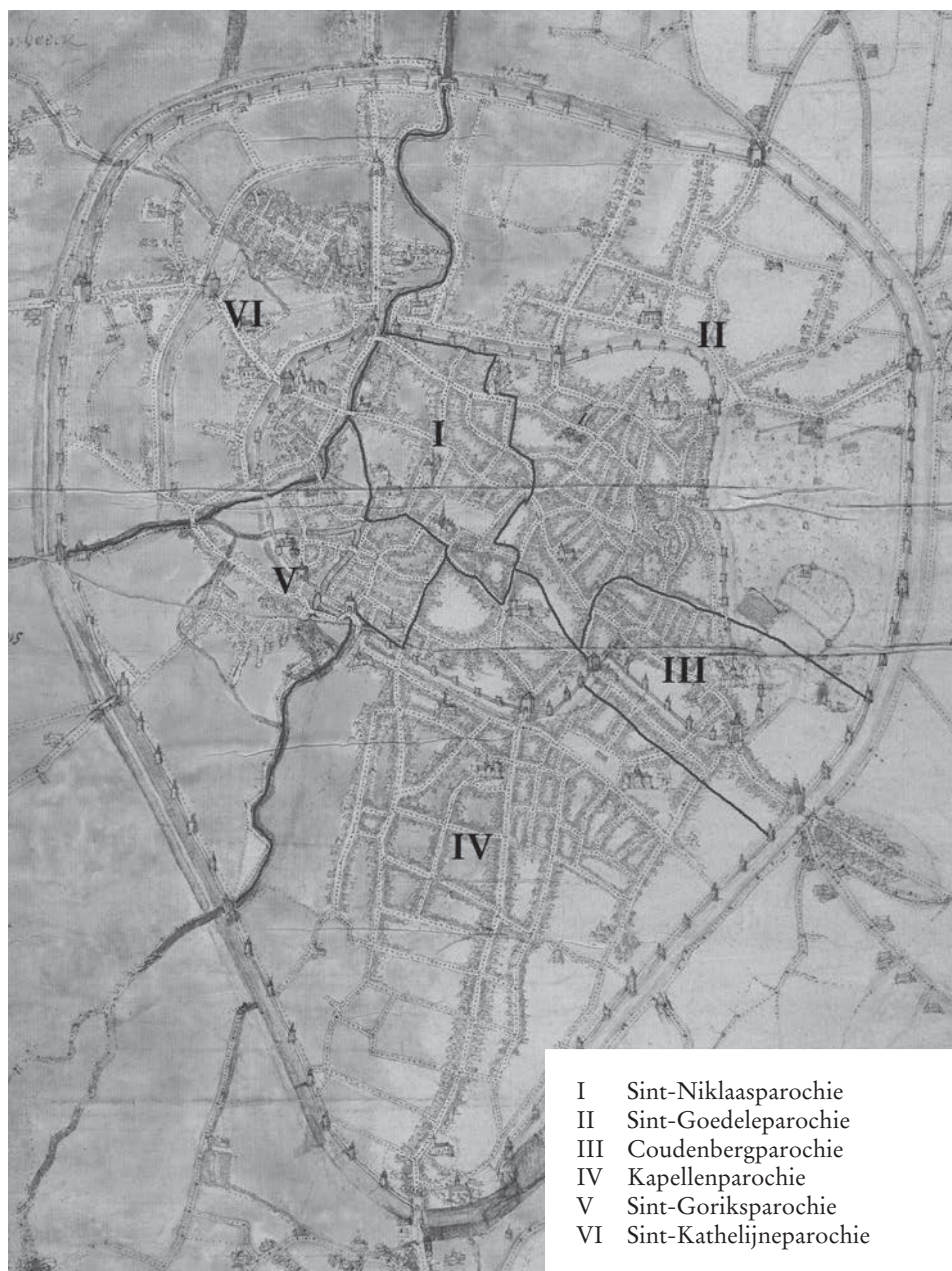
De Kapellewijk lag in het zuiden van de stad en werd doorsneden door de Hoog-

⁵⁶ Dickstein-Bernard, *La gestion*, 150-156; R. Van Uytven, 'Geen ware landbouwcrisis', in: R. Van Uytven e.a. (red.), *Geschiedenis van Brabant: van het hertogdom tot beden* (Leuven/Zwolle 2004) 169-171. De Brusselse graanprijs is niet vast te stellen door een gebrek aan bronnen, maar de graanduurte gold in ieder geval in Leuven en elders in het hertogdom.

⁵⁷ Namelijk de cijnzen die in de cijnsregisters onder de rubrieken van de Sint-Niklaasparochie, de Coudenberg *intra muros*, de Kapelleparochie *intra muros*, de Sint-Goriksparochie *intra muros* en de Sint-Goedeleparochie *intra muros* vielen. De hertogelijke cijnsregisters bevatten geen rubriek voor de Sint-Kathelijneparochie *intra muros*.

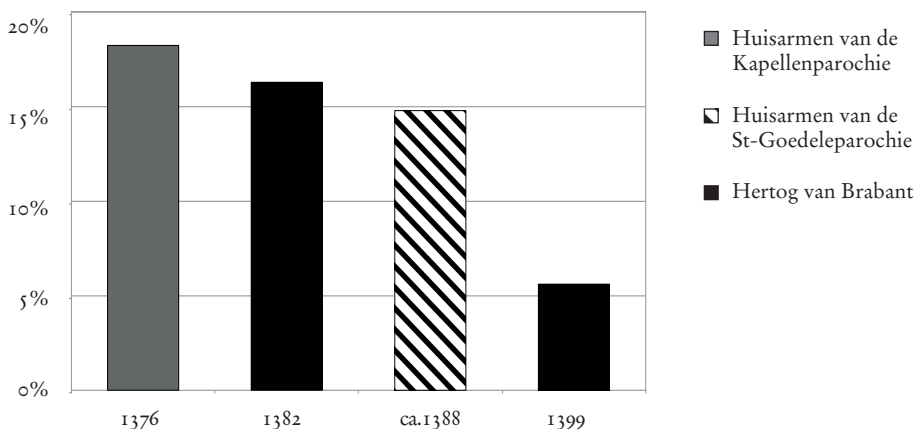
⁵⁸ Vergelijk bijvoorbeeld Boone, Dumon en Reusens, *Immobilienmarkt*, 196-199.

⁵⁹ Met de Kapellewijk wordt het gedeelte van de Kapelleparochie buiten de eerste stadsmuur bedoeld.



Afbeelding 2: Laatmiddeleeuws Brussel met aanduiding van de zes parochies (eigen bewerking van het stadsplan van Jacob van Deventer, ca. 1560. © Koninklijke Bibliotheek van België. Belgica).

Grafiek 6: Het percentage cijzen betaald door vrouwen in de Kapellewijk in het register van de huisarmen van de Kapelleparochie uit 1376 (N=280), het register van de huisarmen van de Sint-Goedeleparochie uit ca.1388 (N=122) en de registers van de hertog van Brabant uit 1382 en 1399 (N=209 en 232).



straat, de belangrijkste inval-as van het laatmiddeleeuwse Brussel.⁶⁰ In de veertiende eeuw had deze buurt een sterk industrieel en ambachtelijk profiel. Na een opstand in 1303 werden de volders en de wevers verplicht zich buiten de eerste stadsmuur te vestigen: een groot deel van hen nestelde zich in de omgeving van de Kapellekerk. De wijk kende zodoende heel wat bewoners uit de lagere ambachten van de textielsector, vooral wevers, blekers, volders en huidenvetters.⁶¹

In de jaren zeventig en tachtig betaalden vrouwen zo'n 15 à 18 procent van de cijzen uit de Kapelleparochie. Volgens het register van de huisarmen van de Kapelleparochie uit 1376 betaalden zij zo'n 18 procent van de cijzen. Het hertogelijk cijnsregister uit 1382 levert een gelijkaardig beeld op: vrouwen betaalden 16 procent van de cijzen uit de wijk. De huisarmen van de Sint-Goedeleparochie stelden een register op rond 1388. Daarin namen vrouwen 15 procent van de cijzen uit de Kapelleparochie voor hun rekening. In de andere parochies uit het register lag dat percentage slechts 3 procentpunten hoger.⁶² In 1399 was deze toestand echter sterk veranderd, zo toont grafiek 6.

In vergelijking met het hertogelijk register van 1382 daalde het aandeel cijzen betaald door vrouwen in de Kapellewijk met 10 procentpunten: van 16 procent in 1382 tot 6 procent in 1399. Terwijl 26 vrouwen in 1382 een cijns betaalden, waren dat er in 1399 nog maar 12. De helft van deze vrouwen betaalde in 1382 ook al een cijns. Deze zes vrouwen 'doorstonden' dus de eerste crisistekenen; vijf onder hen hadden een hoge sociale positie. Twee droegen een titel: juffrouw Magrieten van Buseghem en juffrouw

60 B. Vannieuwenhuyze, 'Wegen in beweging (deel 2). De in- en uitvalswegen van laatmiddeleeuws Brussel (13^{de}-15^{de} eeuw)', *Cahiers Bruxellois* 42 (2010) 18-22.

61 C. Billen en C. Deligne, 'Autonomie et inclusion d'un espace. Les détours de l'appartenance du quartier de La Chapelle à la Ville de Bruxelles (XIIe-XIVe siècle)', in: A. Dierkens e.a. (red.), *Villes et villages. Organisation et représentation de l'espace, Mélanges offerts à Jean-Marie Duvoisnel* (Brussel 2011) 84-87.

62 Ter vergelijking: 17 procent (Coudenberghparochie), 19 procent (Sint-Goedeleparochie), 18 procent (Sint-Kathelijneparochie), 19 procent (Sint-Gorikparochie), 19 procent (Sint-Niklaasparochie).

Heilwijchs Clements.⁶³ Marie van Cockelberge verkreeg haar cijnsgoed via haar vader, die een meester was,⁶⁴ terwijl Marie van Aa haar goed verkreeg via Heinrich Rolibucx. In deze beide gevallen gaat het om families die tot de zogenaamde Brusselse ‘geslachten’ behoorden.⁶⁵ Ten slotte doet het feit dat Alijt van Buseghem in het bezit was van wel drie percelen vermoeden dat zij geen onbemiddelde vrouw was. Hoewel ze geen titel droeg, behoorde zij waarschijnlijk eveneens tot de Brusselse geslachten.⁶⁶

Al deze vrouwen hadden dankzij hun hoge sociale positie voldoende reserves om de crisisjaren door te komen. Het is echter duidelijk dat zij in de minderheid waren in de Kapellewijk. Voor de veertien andere vrouwen die in 1382 in de wijk een cijns betaalden, was dit immers niet het geval: zij bleken niet meer in staat hun goed te behouden. Bij de mannelijke betalers lijkt een hoge sociale positie minder doorslaggevend: in 1399 droegen slechts 5 van de 179 mannen een titel. Ten opzichte van 1382 helde de ‘genderbalans’ onder de vastgoedbezitters in de wijk in 1399 in ieder geval duidelijk over in de richting van de mannen.

Op het einde van de veertiende eeuw nam het aandeel vrouwen onder de cijnsbetalers dus af, maar dat gebeurde niet overal. De daling vond voornamelijk plaats in de armere wijken en liep zo parallel met de sociale topografie van laatmiddeleeuws Brussel: in de minder vermogende buitenwijken betaalden vrouwen minder cijns in 1399 dan in 1382. De precieze oorzaken van deze evolutie zijn op basis van de cijnsregisters moeilijk aan te duiden. Het plotse karakter en de ruimtelijke concentratie van deze evolutie suggereren in ieder geval dat de daling vooral het gevolg was van een grotere economische kwetsbaarheid van vrouwen uit de middengroepen. Vermoedelijk hadden de meeste vrouwelijke cijnsbetalers in deze wijken minder reserves om de crisis door te komen. Geldnood of een hoge schuldenlast noopten hen waarschijnlijk tot de verkoop van hun vastgoed.⁶⁷

De parallel met studies over de laatmiddeleeuwse vastgoedmarkt is opvallend. In een ongunstige economische periode trad er sociale polarisatie op: minder vermogenden waren de eersten die zonder reserves vielen en zij verloren bijgevolg de mogelijkheid om vastgoed te bezitten of te behouden.⁶⁸ De genderdimensie daarvan is tot nu toe

63 Algemeen Rijksarchief Brussel [verder ARA], Rekenkamer [verder RK], nr. 44.828, f° 34r en 51v. Er bestonden twee families van Buseghem in laatmiddeleeuws Brussel, één ervan behoorde tot de Brusselse geslachten. P. Godding, ‘Seigneurs fonciers bruxellois (ca. 1250-1450)’, *Cahiers Bruxellois* 4 (1959) 206.

64 ARA, RK, nr. 44.828, f° 53r; De familie van Koekelberg had verschillende allodiale eigendommen en leverde meerdere schepenen. Godding, ‘Seigneurs fonciers’, 5 (1960) 10.

65 ARA, RK, nr. 44.828, f° 51v; J.A. De Molina, R. Goffin en E. Spelkens, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d’après les travaux de J.B. Houwaert et d’après les sources originales* (Brussel 1971) xxv.

66 Ze verkreeg haar goed van ‘Marien Sleus’. De familie van Buyseghem behoorde tot het geslacht Sleus. De Molina, Goffin en Spelkens, *Généalogie*, 277-284. De vijfde vrouw was ‘Beatrijns van Steenhuffle, Jacobs Scoezutters wijf’. ARA, RK, nr. 44.828, f° 50v en 55v.

67 De vraag hoe het deze vrouwen verder verging, kan op basis van de bestaande gegevens niet worden beantwoord. Mogelijk kwamen zij in het huursegment terecht. Zo zijn er voor het Engelse York voorzichtige aanwijzingen dat het aandeel van vrouwen onder de huurders in de stad toenam tussen 1350 en 1450, om daarna weer af te nemen. Zie S. R. Jones, ‘Women’s influence on the design of urban homes’, in: M. C. Erler en M. Kowaleski (red.), *Gendering the master narrative. Women and power in the middle ages* (Ithaca 2003) 204-207.

68 Vergelijk bijvoorbeeld Boone, Dumon en Reusens, *Immobilienmarkt*, 154-156; Ook Heidi Deneweth stelde vast dat in het vroegmoderne Brugge in periodes van dalende koopkracht vooral in de armere wijken van de stad huizen werden verkocht. H. Deneweth, *Huizen en mensen. Wonen, verbouwen, investeren en lenen in drie Brugse wijken van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2008) 589-593.

onderbelicht gebleven, maar uit de resultaten blijkt dat die duidelijk aanwezig was. De crisis op het einde van de veertiende eeuw trof een groot deel van de stadsbevolking, mannen én vrouwen. Maar de invloed daarvan op beide geslachten was ongelijk: verhoudingsgewijs nam het aandeel van vrouwen onder de vastgoedbezitters sterker af. Met andere woorden, onder de ‘verliezers’ van vastgoed waren vrouwen meer aanwezig. Onder de ‘winnaars’ daarentegen – zij die ondanks de omstandigheden hun goed behielden of zich investeringen konden veroorloven – bevonden zich minder vrouwen. Dat zorgt vermoedelijk voor de verscherpte genderongelijkheid in het vastgoedbestand in de minder vermogende buitenwijken: vrouwen uit de middengroepen verlieten sneller de vastgoedmarkt dan mannen in het algemeen en dan vrouwen uit de vermogende binnenstad.

Besluit

Gertrude van den Broecke, met wie deze studie opende, was een van de duizenden vrouwen die in het bezit waren van vastgoed in laatmiddeleeuws Brussel. Gertrude voltrok haar contract zelfstandig, maar zij was geen uitzonderlijke vrouw in het Brussels. In tegenstelling tot wat historici eerder beweerden, hadden ongehuwde vrouwen en weduwen in laatmiddeleeuwse steden als Brussel wel degelijk de mogelijkheid om hun goederen zelfstandig te beheren. Deze studie gebruikte cijsregisters, bronnen die amper in de vrouwengeschiedenis werden aangewend, om deze groep vermogende vrouwen kwantitatief te bestuderen. Vrouwelijke cijsbetalers bleken qua huwelijksstatus een heterogene groep: noch in de cijsregisters, noch in de schepenbrieven waren weduwen de enige aanwezigen. In de cijsregisters werden voor het merendeel van de vrouwen zelfs geen huwelijksstatus of mannelijke verwanten vermeld. De ‘zelfstandige identificatiepatronen’ die Hutton en Kittell vaststelden voor de Vlaamse steden, bestonden dus ook in laatmiddeleeuws Brussel.

De aanwezigheid van vrouwen in cijsregisters was evenwel niet continu. Tussen 1356 en 1460 vond een duidelijke daling in het aandeel van vrouwen onder de vastgoedbezitters plaats. Wat het vastgoedbezit van vrouwen betreft, blijft een laatmiddeleeuwse ‘gouden eeuw’ na de jaren 1350 afwezig in Brussel: de resultaten duiden op een gestage afname van de economische mogelijkheden van vrouwen naarmate de late middeleeuwen vorderden. Deze afname was niet eenvormig, maar kende verschillende concentraties naargelang de economische situatie in de stad en de sociaaleconomische positie van vrouwen. De crisisperiode op het einde van de veertiende eeuw werkte immers niet alleen sociaal herverdelend; binnen de minder vermogende groepen in Brussel werkte dit eveneens ‘gender herverdelend’. Het zou interessant zijn om deze resultaten te vergelijken met andere studies die het vrouwelijk vastgoedbezit sociaal-topografisch benaderen, maar die zijn voorlopig onbestaande. Verder onderzoek zal daarom preciezere verklaringen voor deze veranderingen moeten aanbrengen door de analyse van cijsregisters te combineren met andere bronnen (bijvoorbeeld schepenregisters of domeinrekeningen). Daarbij onderstrepen de resultaten van deze studie de nood aan een meer doorgedreven diversificatie van de categorie ‘vrouw’, niet alleen volgens huwelijksstatus maar vooral volgens sociaaleconomische positie.

Brussel is lang niet de enige stad in de Nederlanden waarvan de schepenregisters verloren zijn gegaan. Deze studie toonde aan dat een onderzoek aan de hand van cijs-

registers, bronnen die voor heel wat steden wel bewaard zijn, de mogelijkheid biedt om alsnog een beeld te schetsen van vrouwen en hun vastgoedbezit. Meer studies op basis van gelijkaardige bronnen zullen een zeer wenselijke comparatieve dimensie aan het huidige debat kunnen toevoegen. Dit comparatief perspectief kon in dit onderzoek slechts beperkt aan bod komen. Ook in bestaande studies naar vrouwen in de middeleeuwse Nederlanden blijft dit een gemis,⁶⁹ wat in schril contrast staat tot het onderzoek naar de vroegmoderne periode.⁷⁰ Voor de middeleeuwse steden ontbreekt echter de basisvoorwaarde voor comparatief onderzoek naar vrouwen en economie: geografisch gediversifieerde casestudies die, aan de hand van diverse bronnen, norm en praktijk aan elkaar toetsen en tegelijkertijd ingebed blijven in de lokale geschiedenis. Door zowel geografisch als methodologisch onontgonnen terrein te betreden, leverde deze studie daartoe alvast een bijdrage.

Tabellen

Gebruikte afkortingen voor archiefreferenties

AOB	OCMW-Archief Brussel
BF	Fonds Bienfaissances
HP	Fonds Hôpitaux
SJ	Fonds Sint-Jansgasthuis
SP	Fonds Sint-Pietersleprozerij
ARA	Algemeen Rijksarchief
RK	Fonds Rekenkamer
ASB	Archief van de Stad Brussel
AA	Archives Anciennes
RAAand	Rijksarchief Anderlecht
KAB	Fonds Kerkelijk archief van Brabant
SG	Schepengriffies van het arrondissement Brussel
GONTHIER	Gonthier, A., 'La fortune d'un bourgeois de Bruxelles au XVe siècle. Le livre censier de (1948-1955) Jean van Aa', <i>Annales de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles</i> , 48 (1948-1955) 105-143.

Tabel 1: Overzicht van de cijnsregisters.

Jaar	Instelling	Cijnsbetalers					Cijnsgoederen					Archief-referentie
		M	V	R	O	Tot.	M	G	V	R	Tot.	
1356	Huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	231	48	7	0	286	238	1	50	10	299	AOB, BF, nr. 211
1356	Sint-Jansgasthuis	103	37	1	0	141	98	9	30	1	138	AOB, SJ, nr. 17
1365	Sint-Pietersleprozerij	37	6	0	0	43	33	3	3	0	39	AOB, SP, nr. 12
1369	Huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	348	66	2	0	416	363	1	70	10	444	AOB, BF, nr. 212
ca. 1370	Infirmierie van het begijnhof	121	16	0	0	137	119	0	17	20	156	AOB, HP, nr. 312
ca. 1390	Huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	284	62	9	0	355	311	3	67	16	397	AOB, BF, nr. 213

⁶⁹ De enige uitzondering blijft Howell, *Women, production, and patriarchy*. Howell behandelt uitsluitend vrouwenarbeid.

⁷⁰ Zie bijvoorbeeld de publicaties van het recente Nederlandse onderzoeksproject 'Women's Work in the Early Modern Period', o.a. A. Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 2 (2005) 2-21.

Jaar	Instelling	Cijnsbetalers					Cijnsgoederen					Archief-referentie
		M	V	R	O	Tot.	M	G	V	R	Tot.	
1376	Huisarmen van de Kapellenparochie	335	77	1	0	413	321	28	45	1	395	AOB, BF, nr. 1376
1382	Hertog van Brabant	878	126	5	0	1009	1005	24	120	8	1157	ARA, RK, nr. 44286
1387	Sint-Pietersleprozerij	40	7	0	0	47	36	4	3	0	43	AOB, SP, nr. 14
1393	Huisarmen van de Sint-Goriksparochie	170	30	3	0	203	172	2	31	4	209	AOB, BF, nr. 681
1399	Hertog van Brabant	967	105	4	1	1077	1143	10	107	4	1264	ARA, RK, nr. 44288
1400	Witte juffrouwen	45	11	2	0	58	45	0	12	2	59	RAAnd, KAB, nr. 12935
1405	Stichting ter Kisten	161	33	0	0	194	161	2	30	0	193	AOB, BF, nr. 1544
1406	Sint-Jacobsgasthuis	45	11	0	0	56	45	1	10	0	56	AOB, Sint-Jacobsgasthuis, nr. 17
1409	Sint-Jansgasthuis	186	70	4	0	260	148	43	26	5	222	AOB, SJ, nr. 18
1414	Infirmierie van het begijnhof	65	15	1	0	81	66	0	15	1	82	AOB, HP, nr. 287
1420	Klooster van de witte juffrouwen	77	12	3	0	92	72	4	8	3	87	RAAnd, KAB, nr. 12934
1430	Huisarmen van de Coudenbergparochie	46	14	1	0	61	41	5	9	1	56	RAAnd, KAB, nr. 6926
1432	Hertog van Brabant	701	61	5	0	767	746	5	60	4	815	ARA, RK, nr. 44830
1432	Klooster van de witte juffrouwen	72	10	1	0	83	75	1	9	1	86	RAAnd, KAB, nr. 12936
1433	Huisarmen van de Sint-Goedeleparochie	403	58	11	4	476	397	11	46	14	468	AOB, BF, nr. 216
1436	Stichting ter Kisten	122	18	0	0	140	120	0	18	0	138	AOB, BF, nr. 1469
1444	Jan van Aa	73	13	0	0	86	67	2	11	1	81	GONTHIER (1948-1955)
1456	Stichting ter Kisten	106	15	0	0	121	106	0	15	1	122	AOB, BF, nr. 1472
1457	Huisarmen van de Kapellenparochie	174	23	2	0	199	179	3	24	30	236	AOB, BF, nr. 885
1460	Stichting ter Kisten	109	19	0	0	128	109	0	19	2	130	AOB, BF, nr. 1472
1460	Sint-Pietersleprozerij	41	4	0	1	46	42	1	3	2	48	AOB, SP, nr. 17
to-taal		5940	967	62	6	6975	6258	163	858	141	7420	

Cijnsbetalers – M: man, V: vrouw, R: rest, O: onduidelijk

Cijnsgoederen – M: man, G: gemengd, V: vrouw, R: rest

Tabel 2: Overzicht van de schepenbrieven.

Jaar	Huwelijksstatus			Wijze van optreden				Archief-referentie
	W	G	O	Z	M	O	F	
1350		I	I		I		I	AOB, BF, nr. 203, f° 97r.
1350			I	I				AOB, BF, nr. 872, f° 85r.
1353		I			I			AOB, BF, nr. 872, f° 5v.
1355			I	I				RAAnd, KAB, nr. 5586, 5/11/1355.
1356			I	I				AOB, BF, nr. 203, f° 102r.
1356			I				I	AOB, BF, nr. 203, f° 112r.
1357		2			2			AOB, BF, nr. 872, f° 2v.
1357	I						I	AOB, HP, nr. 1200, 10/05/1357.
1358			2	2				AOB, BF, nr. 203, f° 150v.
1358			I	I				AOB, BF, nr. 872, f° 1v.
1359 (1)			I	I				AOB, BF, nr. 872, f° 87v.
1361	I	I	I	2	I			AOB, BF, nr. 872, f° 4v.
1361		I			I			AOB, BF, nr. 872, f° 7r.
1361			I		I			RAAnd, KAB, nr. 12.548, 15/05/1361.
1362		I			I			AOB, BF, nr. 203, f° 114v.
1365			I	I				AOB, BF, nr. 203, f° 129r.
1365			I			I		AOB, BF, nr. 872, f° 3v.
1366		I			I			AOB, BF, nr. 203, f° 125v.
1366			I			I		AOB, BF, nr. 872, f° 8r.
1369		I			I			AOB, BF, nr. 203, f° 149r.
1369			I	I				AOB, BF, nr. 872, f° 83r.
1370	I		I	2				AOB, BF, nr. 204, f° 354v.
1373	I			I				AOB, BF, nr. 203, f° 159v.
1382			I	I				AOB, HP, nr. 1065, n° 25.
1383			I	I				AOB, BF, nr. 872, f° 9v.
1384			I	I				AOB, BF, nr. 203, f° 188v.
1385			I	I				AOB, BF, nr. 203, f° 194r.
1385			I				I	AOB, BF, nr. 872, f° 7r.
1386		I			I			AOB, BF, nr. 204, f° 226v.

Jaar	Huwelijksstatus			Wijze van optreden				Archief-referentie
	W	G	O	Z	M	O	F	
1389			2	2				RAAnd, SG, nr. 1451, 2/09/1389.
1395		I			I			AOB, BF, nr. 872, f° 10r.
1399			I	I				RAAnd, KAB, nr. 12.547, 20/06/1399.
1404 (2)		I	I	I	I			RAAnd, KAB, nr. 6459, f° 3r.
1407			I	I				AOB, SJ, nr. 21, f° 72r.
1410 (3)	I						I	RAAnd, KAB, nr. 6459, f° 3r.
1411		I			I			ASB, AA, nr. 1454, f° 43v-44r.
1413		I			I			AOB, BF, nr. 1298, f° 28v.
1415	I			I				RAAnd, KAB, nr. 6459, f° 80r.
1423 (4)	I			I				RAAnd, KAB, nr. 13082, f° 25v.
1425	I			I				RAAnd, KAB, nr. 6448, n° 28.
1427 (5)		I			I			RAAnd, KAB, nr. 6459, f° 48r.
1436	I			I				RAAnd, KAB, nr. 5595, 9/11/1436.
1444	I						I	RAAnd, SG, nr. 1458, 27/11/1444.
Totaal	10	15	26	27	16	2	6	51 vrouwen
Procent	20%	29%	51%	53%	31%	4%	12%	100%

Huwelijksstatus – W: weduwe, G: getrouwd, O: onbekend

Wijze van optreden – Z: zelfstandig, M: met echtgenoot, O: onduidelijke relatie, F: met familie

De Amsterdamse Kamer van Assurantie en Averij: de oprichting en de eerste decennia van haar bestaan (1598-1621)

‘[D]e aanwas des Koophandels, tegen ’t einde der zestiende eeuw, en ’t aanhoudend verzoek van voornamelijk Koopluiden gaf gelegenheid, tot de opregting van eene KAMER VAN ASSURANTIE, en tot de vaststelling eener Ordonnantie of Keure op ’t Stuk van Assurantie en Avarye.’¹

In 1598, toen Amsterdam zich aan het ontwikkelen was tot het belangrijkste commerciële centrum in Europa, stelde de Amsterdamse Vroedschap voor het eerst een ordonnantie op die betrekking had op de opkomende zeeverzekeringsmarkt. Onderdeel van deze ordonnantie was de oprichting van een subalterne rechtbank, de zogenaamde Kamer van Assurantie. Deze Kamer zou rechtspreken over alle conflicten over zeeverzekeringen die in Amsterdam of door Amsterdammers waren afgesloten. Niet lang na de oprichting werd een nieuwe verantwoordelijkheid aan het takenpakket van de commissarissen van de Kamer toegevoegd: zogenaamde averij grosse zaken zouden vanaf dan ook door de Kamer worden afgehandeld.²

Lange tijd werd gedacht dat de Kamer van Assurantie en Averij (KvAA) pas in werking trad na de formele aanvraag van het octrooi bij de Staten van Holland en West-Friesland in 1612.³ Er waren geen archieven van vóór 1700 bewaard gebleven om het tegendeel te bewijzen en er waren weinig bronnen beschikbaar over de beginperiode van de Kamer.⁴ Enige jaren geleden is een bron uit deze beginperiode van de KvAA teruggevonden.⁵ Deze bron betreft een gebonden werk en heeft betrekking op de periode vanaf het jaar van de oprichting van de Kamer in 1598 tot circa 1621. Deels bevat het werk informatie die reeds via andere bronnen ter beschikking was, zoals de ordonnantie en een lijst met namen van de eerste commissarissen. Maar het bevat ook belangrijke nieuwe informatie, bijvoorbeeld definities van gebruikte termen, het vaststellen van berekeningswijzen en procedures, hoe de commissarissen advies vroegen

1 J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterije, gilden en regeringen* (Amsterdam 1760-1767) Deel VII, boek III, 436.

2 Averij grosse zaken hadden betrekking op gevallen waarbij een schipper of de bemanning opzettelijke schade aan het schip of de lading had toegebracht om zo een groter verlies van schip of lading te voorkomen. Het kappen van de mast in geval van storm is hier een voorbeeld van. In een dergelijke situatie werden alle kooplieden die eigenaar waren van de lading en de scheepseigenaren geacht evenredig bij te dragen aan de schade. De naam van de Kamer werd gewijzigd in: Kamer van Assurantie en Averij; in de ordonnantie van 4 december 1606 werd deze naam voor het eerst gebruikt. Hierna: KvAA, Kamer of Kamer van Assurantie. H. Noordkerk, *Handvesten ofte privilegiën ende octroyen mitsgaders willekeuren, costuimen, ordonnantiën en handelingen der stad Amsterdam* (Amsterdam 1748) I, 656.

3 Noordkerk, *Handvesten*, I, 652-653.

4 De archieven van de KvAA zijn te vinden in het Stadsarchief in Amsterdam [SAA], Archieven van de Schout en Schepenen, van Schepenen en van de subalterne rechtbanken (1524-1811), bnr. 5061 [Archief Schout].

5 Deze bron, het Statutenboek, is te vinden in het Nederlands Economisch- Historisch Archief [NEHA], Bijzondere Collecties [BC] 277 Archief College van Commissarissen van de Assurantie (1598-1621 (1622)) [Archief Commissarissen].

aan hun collegae in Antwerpen, en waarom en hoe men tot een bepaald vonnis kwam. Dit zogenaamde Statutenboek is niet hetzelfde als de registers uit de achttiende eeuw die bewaard zijn gebleven en waar men de vonnissen van de Kamer in terug kan vinden. In het Statutenboek wordt per thema eerst toegelicht hoe de zogenaamde Assurantie-meesters met een dergelijke kwestie omgingen, vervolgens gaf men een voorbeeldberekening, en ten slotte werd verwezen naar relevante vonnissen waarbij de tekst van de vonnissen uit de oorspronkelijke registers werd overgenomen.⁶

Het Statutenboek geeft ons inzicht in hoe de wetgeving tot stand kwam en evolueerde in het vroegmoderne Amsterdam en hoe ze vervolgens werd gehandhaafd door een op zichzelf al bijzondere instelling. Het was namelijk een bijzondere zet van de Amsterdammers om een aparte rechtbank op te richten voor het afhandelen van verzekeringszaken. In steden die Amsterdam voorgingen als commercieel centrum, werden conflicten die voortkwamen uit zeeverzekeringscontracten op andere wijze afgehandeld. In Brugge bijvoorbeeld werden problemen die ontstonden tussen verzekeraars en verzekerden behandeld door consulaire rechtbanken, gericht op kooplieden uit een specifiek land of stadsstaat.⁷ In Antwerpen werden ook enkele consulaire rechtbanken ingesteld, maar het was hier met name de Schepenbank die de zeeverzekeringszaken afhandelde.⁸ Deze constructies lijken goed te hebben gefunctioneerd.⁹ Op basis van zijn onderzoek naar de commerciële infrastructuur in Brugge, Antwerpen en Amsterdam, stelt Oscar Gelderblom dat de magistraten van deze steden elkaars goed werkende economische instituties kopieerden met als doel om zoveel mogelijk kooplieden (en hun kapitaal) binnen de stadsmuren te houden.¹⁰ De vraag is dus waarom men er in Amsterdam voor koos om een nieuwe institutie op te zetten om zeeverzekeringsconflicten op te lossen in plaats van de beproefde traditie uit de Zuidelijke Nederlanden over te nemen. Welke alternatieven waren beschikbaar voor de betrokken als een conflict zich voordeed?

Deze hoofdvraag sluit aan bij diverse wetenschappelijke discussies, onder meer onder economisch-historici, over de invloed van economische instituties op economische groei. De instituties waar ik het in deze bijdrage vooral over zal hebben zijn *contract enforcement mechanisms*: mechanismen waarmee de naleving van contracten kan worden afgedwongen. Hoewel er over vele aspecten discussie is, zijn de meeste onderzoekers het erover eens dat goed functionerende contractmechanismen economische groei bevorderen.¹¹ Men kan verschillende soorten van mechanismen onderscheiden, zoals

6 Aangezien deze oorspronkelijke registers verloren zijn gegaan is het niet duidelijk of de vonnissen in zijn geheel en onveranderd zijn overgenomen.

7 O. Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the low countries, 1250-1650* (Princeton 2013); H.L.V. de Groote, *De zee-assurantie te Antwerpen en te Brugge in de zestiende eeuw* (Antwerpen 1975); J.P. van Niekerk, *The development of the principles of insurance law in the Netherlands from 1500-1800* (Johannesburg 1998).

8 D. De ruysscher, 'Naer het Romeinsch recht alsmede den stiel mercantiel'. *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (16de -17de eeuw)* (Kortrijk 2009).

9 Gelderblom, *Cities*, 114-121; De ruysscher 'Naer', 284-297.

10 Gelderblom, *Cities*, 11-15.

11 D.C. North, *Structure and change in economic history* (New York 1981); D.C. North, *Institutions, institutional change, and economic performance* (Cambridge 1990); S. Ogilvie, "Whatever is, is right"? Economic institutions in pre-industrial Europe', *Economic History Review* 60 (2007) 649-684; A. Greif, *Institutions and the path to the modern economy. Lessons from medieval trade* (Cambridge 2006); A. Greif, 'Contract enforceability and economic institutions in early trade. The Maghribi traders' coalition', *American Economic Review* 83 (1993) 525-548; Gelderblom, *Cities*.

informele, quasi-formele en formele mechanismen. Een voorbeeld van een informeel mechanisme is dat men alleen zaken doet met familie en bekenden zodat het afdwingen van de voorwaarden van een contract makkelijker is.¹² Avner Greif toonde het belang van dergelijke informele mechanismen aan in zijn beroemde artikel over de Magribi handelaren in de elfde eeuw.¹³ Een instelling als de Hoge Raad ligt aan het andere eind van het spectrum en is een voorbeeld van een formeel contractmechanisme. Tussen deze twee bevindt zich een scala aan alternatieve mechanismen, zoals arbitrage. Het geheel van deze informele, quasi-informele en formele mechanismen vormen de verzameling van alternatieven waarmee men het nakomen van contractuele verplichten kon afdwingen.

De formelere vormen kan men nog op een andere manier indelen, op basis van de groep of groepen voor wie het mechanisme toegankelijk is. Een gilderechtbank bijvoorbeeld is alleen toegankelijk voor leden van het gilde en kan ook alleen rechtspreken over gildebroeders. Hetzelfde geldt voor kerkelijke rechtbanken die gebonden zijn aan de leden van een kerkelijk genootschap of consulaire rechtbanken die alleen toegankelijk zijn voor leden van het zelfde volk of mensen die uit hetzelfde land afkomstig zijn. Het betreft hier zogenaamde *particularized courts*, in tegenstelling tot *generalized courts*, die voor iedereen toegankelijk zijn. De hoogste rechtbank in de stad Amsterdam, de Schepenbank, was een voorbeeld van een *generalized court*: toegang was niet beperkt tot gildeleden, beroepen of religies.¹⁴

In de loop van de tijd ontwikkelden de toegepaste mechanismen zich van informeel naar overwegend formeel, maar hoe deze overgang precies plaatsvond is nog onderwerp van debat evenals de vraag in hoeverre en op welke wijze deze formalisering heeft bijgedragen aan economische groei. Douglass North beargumenteerde dat de vorming van staten beslissend is geweest voor de opmerkelijke groei van de lange afstandshandel in de vroegmoderne tijd.¹⁵ Gelderblom stelde dat het niet zozeer de vorming van centrale staten was die bepalend is geweest, maar het feit dat lokale rechtbanken hun jurisdictie uitbreidden ten koste van andere vormen van formele contracthandhaving.¹⁶ Hierdoor werd het eenvoudiger voor kooplieden, reders, makelaars, assuradeurs en andere actoren om in geval van nood hun handelspartner te dwingen om eerder gemaakte afspraken na te komen.¹⁷ Toch blijft de vraag bestaan waarom men in Amsterdam koos voor een nieuw systeem. Waarom werden bepaalde economische instituties vervangen terwijl andere bleven bestaan? Volgens de aanhangers van de 'efficiëntie-theorie' blijven instituties bestaan zolang zij efficiënt zijn. Maar er zijn legio voorbeelden van instituties die blijven bestaan ondanks het feit dat er meer efficiënte bekend zijn, bijvoorbeeld uit een andere regio.¹⁸ Sheilagh Ogilvie benadrukt dat de meeste instituties meerdere functies bekleden en dat instituties met betrekking tot de ene functie efficiënt kunnen

12 S.C.P.J. Go, 'The Amsterdam Chamber of Insurance and Average. A new phase in formal contract enforcement (late sixteenth and seventeenth centuries)', *Enterprise and Society* 14 (2013) 511-543.

13 Greif, 'Contract'.

14 S. Ogilvie, *Institutions and European trade, Merchant guilds, 1000-1800* (Cambridge 2011), 311; Go, 'Chamber', 515-516.

15 North, *Structure*; 143-157.

16 O. Gelderblom, 'The resolution of commercial conflicts in Bruges, Antwerp and Amsterdam, c. 1250-1650', in: D. Ma en J.L. van Zanden, *Law and long-term economic change. A Eurasian perspective* (Stanford 2011) 244-276.

17 Ibidem

18 Ogilvie, "Whatever", 662-665, 671

functioneren en op een ander gebied niet.¹⁹ Zij stelt dat instituties niet alleen de mate van efficiëntie beïnvloeden, maar ook hoe de voordelen en uitkomsten worden verdeeld over de betrokkenen. Daarnaast creëren sommige instituties een soort schaduw, de zogenaamde *institutional externalities*. Wanneer een gilde bepaalde groepen van de samenleving buitensluit van lidmaatschap kan er een zwarte markt ontstaan om toch in bepaalde behoeften te voorzien. Deze zwarte markt, de schaduw, is groter naarmate het beleid van het gilde restrictiever is, of de behoefte naar het product of de dienst groter is.²⁰

Deze benadering, de *conflict approach*, kan ons helpen te verklaren waarom men juist in Amsterdam koos voor de oprichting van een Kamer van Assurantie. Ik zal in deze bijdrage beargumenteren dat de keuze van Amsterdam een zeer logische was, gezien de specifieke omstandigheden, zoals de samenstelling van het stadsbestuur, de religieuze achtergrond en de migratiepatronen van de stad en de wens om andere commerciële centra af te troeven. Alvorens dit te doen zal ik nader ingaan op de markt voor zeeverzekeringen: wie was er betrokken bij deze markt? Welke informatie hebben we over de omvang en reikwijdte van de markt? Hoe functioneerde de markt en hoe kwamen transacties tot stand? Na deze toelichting bij de opkomst en de ontwikkeling van de verzekeringsmarkt in Amsterdam zal ik ingaan op de rol van de Kamer binnen de markt.²¹ We weten inmiddels dat de KvAA in werking was vanaf 1598, maar er is meer onderzoek nodig naar de procedures en de routines die haar functioneren vormgaven: in hoeverre speelde de Kamer een rol bij de ontwikkeling van Amsterdam tot de toonaangevende zeeverzekeringsmarkt in Europa in de zeventiende eeuw? In het laatste deel van dit artikel zal ik de ontwikkelingen in Amsterdam in een internationaal kader plaatsen door de setting te vergelijken met die in andere commerciële centra, zoals Brugge en Antwerpen, en zal ik tot slot beargumenteren dat de oprichting van de Kamer van Assurantie in Amsterdam een logische stap was in een evolutionair proces van formalisering in *contract enforcement mechanisms*.²²

Zeeverzekeringen in Amsterdam: opkomst en eerste ontwikkelingen

De verzekeringsmarkt in Amsterdam ontstond medio zestiende eeuw, toen het concept verzekeren in de stad werd geïntroduceerd door kooplieden die oorspronkelijk uit het Middellandse Zeegebied afkomstig waren.²³ De markt die ontstond ontwikkelde zich al snel tot de meest toonaangevende verzekeringsmarkt in Europa. De stad verwierf de reputatie dat elk risico, elke lading en elk schip voor elke route verzekerd kon worden door de vele particuliere assuradeurs die bereid waren hun kapitaal in te zetten:

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ogilvie, “‘Whatever’”, 668, 674; Go, ‘Chamber’, 514.

²¹ Verzekeringen betreft, in het kader van dit artikel, zeeverzekeringen. Andere soorten schadeverzekeringen vallen buiten het bereik van deze bijdrage.

²² Deze bijdrage bouwt voort op mijn proefschrift over maritieme verzekeringen, waarin het recent ontdekte Statutenboek nog niet werd besproken. Zie: S.C.P.J. Go, *Marine insurance in the Netherlands 1600-1870. A comparative institutional approach* (Amsterdam 2009).

²³ F.C. Spooner, *Risks at sea. Amsterdam insurance and maritime Europe, 1766-1780* (Cambridge 1983); V. Barbour, ‘Marine risks and insurance in the seventeenth century’, *Journal of Economic and Business History* 1 (1928/1929) 561-596; K. Davids, ‘Zekerheidsregelingen in de scheepvaart en het landtransport, 1500-1800’, in: J. van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Studies over zekerheidsarrangementen, risico’s, risicobestrijding en verzekeringen in Nederland vanaf de Middeleeuwen* (Amsterdam 1998) 183-202; Van Niekerk, *Development*; J.P. Vergouwen, *De geschiedenis der makelaardij in Assurantiën hier te lande tot 1813* (Den Haag 1945).

‘... [d]at in dese Stadt onbetwistelyk de meeste *Assurantie* van alle Kooplieden in geheel *Europa* geschiedt, daar aan behoeft niemandt te twyffelen; (...) niet alleen de Inboorelingen, maar selfs de Vreemdelingen, liever hier willen laten verseecken. (...). Hiertoe vindt men ook hier altydt gelegenheit, door het groote getal van vermoogende Lieden, die (...) sonder onderscheydt, groote en kleyne partyen, (...) verseecken, en in gevalle van schaade, (...) aanstonds sonder teegenspreken betaalen, en daardoor in geheel *Europa* groote achting verwerven.’²⁴

Voor kooplieden en reders was verzekeren slechts één van de mogelijkheden om de financiële gevolgen van de risico's van de lange afstandshandel te verminderen. Vóór de introductie van verzekeren konden reders hun risico spreiden door in meerdere schepen een part te kopen; kooplieden verspreidden hun goederen over diverse schepen om het risico te verminderen of lieten de schepen in konvooi varen. Al deze methoden werden toegepast en vaak ook in combinatie. Nadeel van deze opties was dat in geval van een ramp een reder of koopman geen vergoeding kreeg ter compensatie, zoals bij verzekeren wel het geval was. Het vernieuwende aan verzekeren was dat men het risico overdroeg aan een derde – tegen betaling van een vooraf vastgestelde vergoeding, de premie.²⁵ Ook na de introductie van verzekeren werden de andere methoden door kooplieden en reders gebruikt en het afsluiten van verzekeringspolissen werd toegevoegd aan de combinatie van voorzorgen die kooplieden en reders namen. Met name kooplieden die actief waren op routes in het Middellands Zeegebied en de Levant en die in zogenaamde *high-end* producten handelden, behoorden tot de pioniers van het verzekeren. Zij kwamen door hun achtergrond eerder dan anderen in aanraking met verzekeringsconstructies en bovendien kon de hogere winstmarge op hun handel de kosten van een verzekering absorberen. Het duurde echter niet lang voor verzekeren op allerlei routes en voor een veelheid van producten werd toegepast.²⁶ In 1592 werd een lading tarwe verzekerd dat geladen was op het schip *Roode Hart*, varend van Calais naar Lissabon.²⁷ Soms werden schip en lading samen verzekerd. Omdat scheepsparten apart verzekerd konden worden was het bovendien niet ongebruikelijk dat een schip slechts ten dele was verzekerd.²⁸ Het waren niet alleen Amsterdammers die een beroep deden op de markt; kooplieden uit bijvoorbeeld De Rijn of Rotterdam wendden zich ook tot Amsterdamse assuradeurs.²⁹

Vanuit de aanbodzijde van de markt werd verzekeren aanvankelijk vooral gezien als

24 J. Le Moine l'Espine en I. Le Long, *De Koophandel van Amsterdam, naar alle gewesten des werelds* (Rotterdam 1753/7) 39-40. Dit citaat heeft betrekking op de achttiende eeuw, maar volgens Barbour hadden de Amsterdammers in de zeventiende eeuw al een goede reputatie, 'Marine', 581.

25 Bodemerij werd steeds minder toegepast, onder meer door de zeer hoge premie die werd gerekend. S. Hart, 'Rederij', in: L.M. Akveld, S. Hart en W.J. van Hoboken (red.), *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2, *Zeventiende eeuw, van 1585 tot ca. 1680* (Bussum 1977) 121-123.

26 A.E. Christensen, *Dutch trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound Toll Register and Dutch shipping records* (Copenhagen 1941); Go, *Marine*, 148-9.

27 SAA Notariële Archieven [NA] 42 fo. 133-4v, 24/4/1592.

28 In 1630 werd *Den Gouden Pelicaan* verzekerd met de lading. SAA NA 242, fo. 49v, 17/7/1630, Not. J. Meerhout. Het walvischip *Bloemendaal* voer deels onverzekerd. Zie E.L.G. den Dooren de Jong en S. Lootsma, 'De zeeverzekering der Nederlandsche walvischvangst 1612-1803', *Het Verzekerings-Archief* XVI (1935) 5-64 i.h.b. 35-36.

29 SAA NA 102/118, 18 oktober 1605; Not. J.Fr. Bruyningh; NA 335, f 14, 4 juli 1612; Not. W. Benninck; NA 254/402, 9 november 1617; Not. J. Meerhout. Voor de achttiende eeuw zijn meer voorbeelden bekend, in de notariële archieven, maar ook in het archief van De Vos & Zoon, assurantiebezorgers.

alternatieve investering: rijke Amsterdammers investeerden hun kapitaal in schepen en handel, maar ook in onroerend goed en kunst. In de loop van de zestiende eeuw kwam daar dus de mogelijkheid van verzekeren bij. Zij die een groot kapitaal hadden vergaard investeerden een deel van hun vermogen in deze financiële noviteit. Hoewel sommigen zich later volledig toelagden op hun assurantieactiviteiten, bleef het voor de meeste betrokkenen een nevenactiviteit, naast hun andere zakelijke belangen. Dit had diverse gevolgen voor de markt. De meeste verzekeraars waren slechts ten dele gecommitteerd aan de markt: zo waren er assuradeurs die niet verzekerden in de wintermaanden om schadeclaims als gevolg van stormen en slecht weer te voorkomen. Andere assuradeurs betraden de markt alleen wanneer het premieniveau hoog was. Op deze wijze ontstonden twee groepen van assuradeurs. De eerste groep bestond uit assuradeurs die de vaste kern van de markt vormden. Zij investeerden tijd en kapitaal in hun verzekeringsactiviteiten, bouwden ervaring op en ontwikkelden specifieke kennis, bijvoorbeeld met betrekking tot risicovolle routes, frauduleus gedrag van verzekerden, vaardigheden van kapiteins en de staat van onderhoud van bepaalde schepen. De tweede groep bestond uit gelegenheidsassuradeurs: zij werden actief wanneer de premies stegen, bijvoorbeeld onder invloed van een oorlog, maar zij verlieten de markt snel als de winsten tegenvielen of als ze een schade moesten uitbetalen. Dit laatste was een reëel risico; omdat deze assuradeurs onvoldoende kennis van en ervaring met verzekeren hadden, accepteerden zij vaak risico's die meer ervaren assuradeurs zouden weigeren.³⁰

Het bijzondere aan de verzekeringsmarkt was dat een koopman de ene dag als assuradeur op kon treden door een polis (mede) te tekenen en de volgende dag als verzekerde actief was op de markt door zijn goederen of schip te laten verzekeren.³¹ Indien een koopman of reder een verzekering wilde afsluiten kon hij zich, in die eerste jaren na de introductie, begeven naar de Warmoesstraat, de Nieuwe Brug of de Oude Kerk. Toen in 1619 de Amsterdamse Beurs werd geopend ontmoetten betrokkenen elkaar daar.³² Als een potentiële verzekerde een polis niet kon laten tekenen binnen zijn eigen netwerk, kon hij een beroep doen op een makelaar. Deze makelaar benaderde niet alleen assuradeurs die bereid waren het risico te accepteren, maar ook onderhandelde hij over de te betalen premie, over eventuele additionele voorwaarden van de polis en doorgaans stelde hij ook de polis op. Al snel, zo rond het eerste kwart van de zeventiende eeuw, was het routine om een makelaar in te schakelen om de complexe verzekeringszaken af te handelen.³³ Zeker deze eerste decennia waren de verzekeringen die in Amsterdam konden worden afgesloten weinig vernieuwend vergeleken met het aanbod in Antwerpen en Brugge. Men verzekerde in principe alle risico's; pas later werden verzekeringen ontwikkeld die bepaalde risico's uitsloten of bijvoorbeeld alleen uitkeerden in geval van een *total loss*. Eén van de weinig productinnovaties die in Amsterdam werd ontwikkeld was de verzekering op tijdbasis, die uiterlijk in het tweede decennium van de zeventiende eeuw ontstond.³⁴

³⁰ Spooner, *Risks*, 31; Go, *Marine*, 131.

³¹ Davids, 'Zekerheidsregelingen', 186; Barbour, 'Marine', 561.

³² Spooner, *Risks*, 18-19.

³³ Go, *Marine*, 129.

³⁴ Vergouwen, *Geschiedenis*, 102.

Afbeelding 1: Het Makelaers-comptoir aan de Nieuwe Zijdsvoorburgwal te Amsterdam. Foto Sabine C.P.J. Go.



Behalve verzekeren en assuradeurs vormden makelaars, zoals reeds aangestipt, de derde groep die betrokken was bij de verzekeringsmarkt. Deze beroepsgroep had het niet altijd even gemakkelijk in Amsterdam. Het Amsterdamse stadsbestuur had van oudsher weinig op met het vak van makelaar. Terwijl de stadsbesturen in Dordrecht en Rotterdam het nut van deze tussenpersonen voor het reilen en zeilen van de handel al lang hadden onderkend, bleven de Amsterdammers argwanend. Men was bang voor manipulatie van de markt in het algemeen en van prijzen in het bijzonder en vreesde dat de goede naam van Amsterdam als handelscentrum aangetast kon worden.³⁵ Toch realiseerden ook de Amsterdammers zich dat er behoefte was aan intermediairs: in 1530 werd het vak van makelaar dan ook erkend, zij het met vele restricties. Zo moesten makelaars formeel worden aangesteld door het stadsbestuur. In 1578 werd het Makelaarsgilde in de stad opgericht. Formeel mochten alleen beëdigde makelaars die lid waren van het gilde in de stad als tussenpersoon optreden. In werkelijkheid werden de

³⁵ Go, *Marine*, 72.

straten rond de Dam bevolkt door de zogenaamde ‘beunhazen’: makelaars die niet officieel beëdigd waren en geen lid waren van het gilde. Het gilde klaagde steen en been bij het stadsbestuur over de beunhazen die tegen lagere tarieven werkten en niet gebonden waren aan allerlei gildereglementen. Het stadsbestuur probeerde het probleem van de beunhazerij op diverse manieren in te perken maar het waren kansloze acties. Doordat de stad het aantal beëdigde makelaars zeer laag hield waren er te weinig officiële makelaars om aan de vraag naar makelaarsdiensten te voldoen.³⁶ Tot ongeveer 1625 nam het aantal geautoriseerde makelaars toe, daarna zette zich een daling in. Het aantal beunhazen daarentegen bleef toenemen. In 1700 waren er circa 395 beëdigde makelaars – de helft hiervan was echter niet meer actief als makelaar. De beëdigde makelaars die nog wel actief waren, werden overvleugeld door de ongeveer 750 beunhazen.³⁷

Zowel de officiële gildemakelaars als de beunhazen bemiddelden bij verzekeringstransacties. Waarschijnlijk maakte het een reder of koopman niet veel uit of een makelaar al dan niet beëdigd was, zolang de makelaar maar voldoende kennis had van de complexe verzekeringszaken en zijn netwerk zodanig was dat hij voldoende assuradeurs bij elkaar kon krijgen om de polis te tekenen.³⁸ Makelaars waren vermoedelijk al snel na de introductie van verzekeren actief op de zeeverzekeringsmarkt; in 1619 werd verzekeren al expliciet genoemd bij de ‘producten’ waarbij door makelaars werd bemiddeld.³⁹ De meeste makelaars waren overigens niet exclusief gespecialiseerd in verzekeren: zij boden verzekeringspolissen aan naast de andere producten waarin zij bemiddelde. Later, wellicht pas rond het midden van de achttiende eeuw, was het volume van de handel voldoende groot (voor enkele makelaars) om zich hierin te specialiseren.⁴⁰

Wanneer een makelaar de opdracht kreeg een verzekering af te sluiten en hij voldoende assuradeurs had gevonden die de door hem opgestelde polis wilden tekenen tegen de afgesproken premie en de vastgestelde voorwaarden was het doorgaans ook de makelaar die het innen van de premie regelde. In geval van een schade was ook de makelaar die de claim en de uitbetaling van het verzekeringsgeld regelde. De rol van de makelaar bij verzekeringstransacties was dus groot, zeker wanneer de assuradeur zelf niet in Amsterdam woonde.⁴¹ Makelaars namen een centrale plek in binnen de markt omdat het niet verplicht was om een notariële akte op te laten stellen om de transactie te bevestigen. Gevolg hiervan is dat er relatief weinig notariële akten met betrekking tot verzekeringen bewaard zijn gebleven. Slechts wanneer problemen zich voordeden, bijvoorbeeld met betrekking tot de geldigheid van een verzekering, schade of het verlies van schip of lading, richtten partijen zich tot een notaris om één en ander vast te laten leggen.

Behalve de rol die individuele makelaars speelden bij het tot stand laten komen van transacties, had de beroepsgroep een belangrijke bijdrage aan de vorming van de markt. De stad verplichtte het makelaarsgilde om de vigerende prijzen van de in de stad ver-

³⁶ H. van Malsen, *Geschiedenis van het Makelaarsgild te Amsterdam 1578-1933* (Amsterdam 1933) 29.

³⁷ Vergouwen, *Geschiedenis*, 52-53; Van Malsen, *Makelaarsgild*, 42-43, 51.

³⁸ T. Stuart, *De Amsterdamsche makelaardij, bijdrage tot de geschiedenis onzer handelswetgeving* (Amsterdam 1879).

³⁹ SR, XIV, jan. 1980, nr. 1670, 20 februari 1619.

⁴⁰ Go, *Marine*, 87-88.

⁴¹ SAA NA 11249/62, 17 April 1739; Go, *Marine*, 128-129.

handelde goederen te verzamelen en te publiceren in de zogenaamde Prijscouranten. Ook verzekeringspremies werden gepubliceerd. Dit was, zoals Frank Spooner stelt, 'the way the market was made'.⁴² De vermelde premies representeerden ongetwijfeld de bovenkant van de markt: beunhazen zullen hun polissen onder deze premies hebben aangeboden. Behalve voor de Amsterdamse markt waren de Prijscouranten ook leidend voor andere verzekeringsmarkten, zoals voor Rotterdam maar ook voor markten elders in Europa.⁴³

De Prijscouranten zijn een waardevolle bron van informatie, niet alleen met betrekking tot de toen geldende premieniveaus maar ook over de expansie van de markt. De reikwijdte van de verzekeringsmarkt wordt duidelijk uit de vermeldingen van de routes en de bestemmingen waarvoor premietarieven bekend waren. In 1626 werden tien groepen van bestemmingen vermeld. Zoals te verwachten was lag de nadruk op de zuidelijke routes: acht groepen van bestemmingen hadden betrekking op zuidelijk gelegen bestemmingen, zoals Smyrna, Constantinopel, Venetië, Bari, Malta, Bordeaux, La Rochelle en Calais. De noordelijke bestemmingen, waaronder Riga, Königsberg, Stettin en Hamburg werden gevat in twee clusters. Zes decennia later, in 1686, werden 29 zuidelijke bestemmingen vermeld, onderverdeeld in elf groepen en vijf groepen van noordelijke havens met in totaal twaalf bestemmingen. Curaçao stond ook reeds op de lijst.⁴⁴

De absolute omvang van de markt is niet vast te stellen op basis van het beschikbare materiaal omdat notariële akten als gezegd niet verplicht waren en er ook geen centrale registratie van verzekeringspolissen plaatsvond.⁴⁵ Over individuele transacties is wel enige informatie beschikbaar. Zo blijkt uit de archieven van de Kamer van Assurantie dat in de eerste decennia van de zeventiende eeuw bedragen van £ 5000 niet ongebruikelijk waren. Er is zelfs een voorbeeld van een verzekering die uit vijf polissen bestond en betrekking had op een totaal van £ 11.168.⁴⁶ Er werden dus ook toen al aanzienlijke bedragen verzekerd. Dit lijkt te worden bevestigd door de gegevens uit een notariële akte waarin melding wordt gemaakt van de verzekeringsinkomsten van een makelaar in Amsterdam. Deze makelaar, Nicolaes Rocussen van Capelle, verdiende tussen 1648 en 1657 f 3583 en 12 stuivers aan het afsluiten van verzekeringsposten. Wanneer we de courtage op ¼ % van het verzekerde bedrag stellen en uitgaan van gemiddelde inkomsten van f 360 per jaar, dan zou alleen deze makelaar al polissen hebben afgesloten met een verzekerde waarde van circa f 144.000 op jaarbasis.⁴⁷

Een andere indicatie dat de markt relatief snel groeide blijkt uit de recent ontdekte gegevens van de KvAA. Na de oprichting van de rechtbank, in 1598, werd al snel een beroep gedaan op de commissarissen. De oudste zaak waaraan wordt gerefereerd in het Statutenboek dateert van 14 juli 1598, maar het oorspronkelijke vonnis werd geregi-

42 Spooner, *Risks*, 22; Vergouwen, *Geschiedenis*, 48-49.

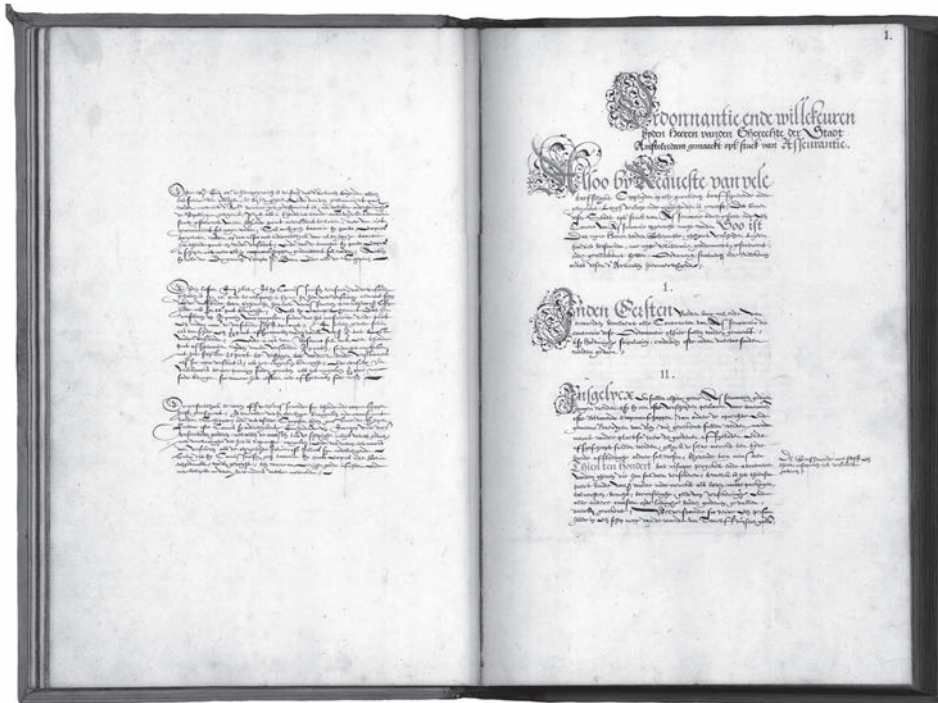
43 Gemeentearchief Rotterdam, Archief Maatschappij van Assurantie, Discontering en Beleening der Stad Rotterdam, inv. nr 1, art 56; Vergouwen, *Geschiedenis*, 48; Spooner, *Risks*, 46.

44 In 1728 bestond de lijst uit 23 zuidelijk gelegen bestemmingen, 6 Noordzee-bestemmingen, 18 bestemmingen richting de Oostzee en 2 West-Indische havens. Spooner, *Risks*, 163-166.

45 Hoewel soms wordt gesteld dat de Kamer van Assurantie als taak had om polissen te registreren heb ik hiervoor geen bewijzen kunnen vinden. NEHA BC 277, Archief Commissarissen Assurantie.

46 NEHA BC 277 fo. 107-123.

47 SAA NA 1035, fo. 472, Not. S. Van der Piet.



Afbeelding 2: Enkele folio's uit het Statutenboek van de Kamer van Assurantie en Averij. Collectie: Nederlands Economisch-Historisch Archief, Bijzondere collectie 277 Archief College van Commissarissen van de Assurantie (1598-1621 (1622)).

streerd op folio 139 van het eerste register.⁴⁸ Indien elke zaak twee folio's zou beslaan betekent dit dat de Kamer in de eerste maanden van haar bestaan al ruim 50 zaken zou hebben behandeld.⁴⁹ Hieruit kunnen uiteraard geen conclusies getrokken worden over de absolute omvang van de verzekeringsmarkt aan het eind van de zestiende, begin van de zeventiende eeuw, maar gezien de voorkeur van kooplieden om zakelijke conflicten in beginsel in den minne te schikken, wijst het beroep op de diensten van de Kamer op een aanzienlijk marktvolume.⁵⁰ Dit lijkt in tegenspraak te zijn met de argumenten die de tegenstanders van een gewaagd initiatief in 1628 opvoerden toen vier prominente Amsterdammers het plan presenteerden om een maatschappij voor verplichte zeeverzekering op te richten. Volgens deze tegenstanders werd verzekeren alleen door zeer voorzichtige kooplieden toegepast. Het verplicht stellen van verzekeren zou de smalle winstmarges uithollen en routine maken van een gebruik dat slechts door enkelen werd toegepast. Het plan werd uiteindelijk niet goedgekeurd en deze *Ghenerale Compagnie van Assurantie* is er nooit gekomen, al had de weerstand waarschijnlijk meer te maken met het handelsmonopolie dat de oprichters eisten, dan met het verzekeringsplan.⁵¹

⁴⁸ NEHA BC 277 Archief Commissarissen Assurantie, fo. 79r.

⁴⁹ Of het hier alleen om verzekeringszaken gaat is niet op te maken uit het archiefmateriaal.

⁵⁰ Gelderblom, *Cities*, 104-108.

⁵¹ P.J. Blok, 'Het plan tot oprichting eener Compagnie van Assurantie', *Bijdragen voor Vaderlandsche geschiedenis*

Ongetwijfeld was het indertijd nog geen vast gebruik om alle schepen en ladingen volledig te verzekeren, maar dat de markt er ook toen al toe deed is een zekerheid gezien het feit dat de Amsterdamse bestuurders dertig jaar eerder al hadden besloten om een gespecialiseerde rechtbank op te richten: de Kamer van Assurantie en Averij.

De Kamer van Assurantie: oprichting en samenstelling

In 1598 stelde het Amsterdamse stadsbestuur de eerste verzekeringsordonnantie op, waarvoor men putte uit eerder opgestelde wetgeving. Zo zijn veel van de clausules uit de Amsterdamse ordonnantie te herleiden tot Placcaten uit 1570 en 1571 en soms zelfs uit 1563.⁵² De informatie die bijvoorbeeld moest worden vermeld op een polis of de regeling wat te doen als een assuradeur weigerde een claim te betalen werd overgenomen van deze oudere Placcaten. Dit gold ook voor regelingen over hoe om te gaan met de mogelijkheid dat een verzekerde wist van een schade op het moment dat hij de verzekering afsloot. Maar er waren ook verschillen: zo moesten in Antwerpen alle polissen worden geregistreerd, terwijl men in Amsterdam deze registratieplicht niet kende, vermoedelijk omdat de Amsterdamse kooplieden niet bereid waren hun handelsgeheimen te laten registreren.⁵³ Als onderdeel van de eerste ordonnantie werd een subalterne rechtbank opgericht, gespecialiseerd in verzekeringszaken. Hoewel de ordonnantie bepaald geen noviteit was, was deze Kamer van Assurantie dat wel.⁵⁴ De Kamer kreeg een prominente plek, zowel in het oude als in het nieuwe Stadhuis aan de Dam. Het haardstuk in de Kamer van het nieuwe Stadhuis verwees naar het verhaal van Ariadne die Theseus een bol wol geeft om uit het labirint te ontsnappen: een duidelijke verwijzing naar de complexiteit van assurantie zaken.⁵⁵

Een belangrijke rol bij het ontwarren van deze complexe zaken was weggelegd voor de commissarissen van de Kamer. Elk jaar werden drie van deze zogenaamde Assurantiemeesters benoemd voor een periode van een jaar, waarna herbenoeming kon plaatsvinden.⁵⁶ De Assurantiemeesters werden in de uitvoering van hun taak ondersteund door een secretaris, een klerk en een bode. Benoeming en herbenoeming vonden aanvankelijk plaats op Goede Vrijdag, net als bij andere bestuurlijke functies binnen de stad. Na enkele jaren werd besloten om de Assurantiemeesters reeds in februari te benoemen zodat de afwikkeling van de complexe verzekeringszaken niet in alle haast hoefde plaats te vinden.⁵⁷ Uit een dergelijke aanpassing wordt al duidelijk dat het stadsbestuur veel belang hechtte aan het goed functioneren van de KvAA. De reputatie van de commissarissen speelde hier ook een belangrijke rol. Het stadsbestuur was zich bewust van het feit dat de Assurantiemeesters niet alleen kennis moesten hebben van assurantie zaken, maar dat zij ook boven elke verdenking van partijdigheid of

en *Oudheidkunde*, serie 4, 1-41; 'Koopmansadviezen'; Blok, 'Koopmansadviezen aangaande het plan tot oprichting eener compagnie van assurantie, (1629-1635)', *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap* 21, 1-160; Davids, 'Zekerheidsregelingen', 183-184.

⁵² M. T. Goudsmit, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeerecht* (Den Haag 1882) 269.

⁵³ NEHA, BC 277 Archief Commissarissen; Wagenaar, *Amsterdam*, 435-440; H.L.V. de Groote, *Zee-assurantie*, 39.

⁵⁴ Go, 'Chamber', 515 en 524.

⁵⁵ W.H.F. Oldewelt, 'Amsterdams oudste Raadhuis' *Jaarboek Amstelodamum [JA]* 28 (1931) 13-29; A.M. Weissman, 'Het Stadhuis te Amsterdam', *JA* 10 (1923) 117-119.

⁵⁶ In 1764 werd het aantal voor één jaar verhoogd van drie naar vier commissarissen. Het is niet duidelijk waarom dit gebeurde.

⁵⁷ NEHA, BC 277, Archief Commissarissen, f. 17r.

vooringenomenheid moesten staan. Bij hun aanstelling moesten de commissarissen een eed afleggen waarin zij beloofden onpartijdig en rechtvaardig hun werk te zullen doen. De andere functionarissen – de secretaris, de klerk en de bode – moesten eveneens een eed afleggen. Bovendien mocht geen van de functionarissen van de Kamer actief zijn als verzekeraar.⁵⁸

Wie waren deze Assurantiemeesters, die boven alle partijen verheven dienden te zijn en toch voldoende kennis van zaken moesten hebben om de complexe verzekerings- en averij zaken af te handelen? Afgaand op de lijst van namen van de Assurantiemeesters, die de Kamer dienden tussen 1598 en 1793, is het duidelijk dat men niet zomaar commissaris kon worden – het was slechts weggelegd voor de regentenelite van de stad. Veel prominente familienamen vinden we terug op de lijst van Assurantiemeesters, zoals Trip, Raep, Six en Van Loon maar ook Roeters, Hooft en Alewijn.⁵⁹ De eerste drie commissarissen waren dan ook niet de eerste de besten: Gerrit Bicker, Frans Heindricx Hoetgens, beiden oud-Schepenen, en Gillis Jansz. Valckenier werden in 1598 aangesteld om de Kamer te gaan leiden. In de bijna tweehonderd jaar dat de Kamer gefunctioneerd heeft, dienden 110 commissarissen bij de Kamer, waarvan er 40 afkomstig waren uit slechts zeventien Amsterdamse families. Het was niet ongebruikelijk dat de ene broer het commissariaat van een andere broer overnam: zo nam Cornelis Jansz Valckenier in 1600 zijn broers positie over als Assurantiemeester.⁶⁰

Gemiddeld waren de commissarissen zes (meestal achtereenvolgende) jaren in functie. Uiteraard waren er uitzonderingen op de regel: dr. Jan Veneman en Rombout Hidde fungeerden slechts één jaar als Assurantiemeester (in 1653 respectievelijk 1669). Anderen hielden het langer vol, zoals C.J. Valckenier (26 jaar) en Willem Six (29 jaar). Jacob Bicker Hendricksz was in totaal 36 jaar Assurantiemeester, verdeeld over twee periodes. De commissarissen werden nooit allemaal tegelijk vervangen. Het stadsbestuur hechte ongetwijfeld aan het niet verloren laten gaan van ervaring en expertise en aan onderlinge consistentie van de vonnissen. De vergoeding van de commissarissen en de andere functionarissen werd betaald uit de procentuele *fee* die de procederende partijen moesten betalen voor de rechtspraak. In de regel moest men ƒ 10 % van de betrokken som betalen. Daarnaast moesten de partijen zegelgeld betalen en een bijdrage leveren voor de armen.⁶¹ De omvang van deze vergoeding was waarschijnlijk geen reden voor potentiële kandidaten om de post te accepteren. Gezien de achtergrond van de Assurantiemeesters was de vergoeding eerder een aanvulling op hun inkomen en niet zozeer de belangrijkste inkomstenbron. De aanstelling was dan ook een erkenning van de sociale positie en reputatie van de kandidaat, van zijn kennis en ervaring van de handel in het algemeen, en van verzekeren in het bijzonder. Het was, kortom, een eer om gevraagd te worden deel uit te maken van een belangrijk instituut binnen de stad en toe te treden tot het illustere gezelschap van Assurantiemeesters.

⁵⁸ De Commissarissen mochten dus niet assureren maar ze mochten zich ook niet laten verzekeren. Dit laatste verbod werd in 1600 ingetrokken. Aangezien alle verzekeringen indertijd betrekking hadden op maritieme verzekeringen is het aannemelijk dat de meeste Commissarissen handelsbelangen hadden. NEHA, BC 277, Archief Commissarissen, f 14r en 15r.

⁵⁹ Wagenaar, *Amsterdam*, 440-4.

⁶⁰ Van Niekerk, *Development*, 209; J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamse regentenpatriciaat* (Den Haag 1923) tabel VII.

⁶¹ NEHA BC 277, Archief Commissarissen.

Een groot deel van de commissarissen was actief als koopman, handelaar of reder of kwam uit een familie met een koopmanstraditie. Slechts een paar commissarissen stond bekend als assuradeur. Dit is niet verwonderlijk gezien het verbod om als assuradeur op te treden. Wilde men commissaris worden, dan moest men de assurantieactiviteiten staken. Dit zal geen aantrekkelijke optie zijn geweest, gezien de beperkte vergoeding die een Assurantiemeester ontving.⁶² Het merendeel van de commissarissen lijkt zich keurig aan dit verbod te hebben gehouden, hoewel ook hier een uitzondering op de regel was. Jacob van Neck zette zijn assurantie-activiteiten blijkbaar voort, wat aan het licht kwam toen hij failliet ging in 1673. Hij moest niet alleen afstand doen van zijn bestuurlijke functies maar verliet na het schandaal waarschijnlijk zelfs de stad.⁶³ Hoewel het overgrote deel van de commissarissen niet actief was als assuradeur waren veel van hen wel, via bloed of huwelijk, verwant aan assuradeurs. Zo was Pieter van de Poll, die commissaris was van 1732 tot 1748, familie van Jan en Jacobus van de Poll, die net als velen in de Van de Poll familie actief waren als assuradeur. Daarnaast was hij door zijn huwelijk familie van Cornelis Munter; deze werd, na de dood van Andries en Lucas Pels, directeur van de firma Andries Pels & Zoonen.⁶⁴ In hoeverre deze verwantschappen de vonnissen van de Assurantiemeesters hebben beïnvloed is niet duidelijk.

De Kamer van Assurantie: functioneren

De Kamer had dus een centrale locatie in het Stadhuis en beschikte over prominente Assurantiemeesters. Maar hoe functioneerde de Kamer en wat was haar rol binnen de verzekeringsmarkt? In hoeverre had de Kamer invloed op de ontwikkeling van de markt en het gedrag van de betrokken marktpartijen? Toen de Kamer werd opgericht was het doel om de overbelaste Schepenbank te ontlasten; de KvAA moest de vele en vooral complexe verzekeringszaken afhandelen zodat er snelle rechtspraak zou zijn die de koophandel zou bevorderen.⁶⁵ Uit het Statutenboek, de belangrijkste bron uit de beginperiode van de Kamer, blijkt dat de commissarissen hebben geprobeerd om procedures en routines en bepaalde begrippen te standaardiseren. Zo werden concepten als 'gelt van versekeringhe' en 'goede en quade tijdinghe' gedefinieerd, werd vastgesteld welke wisselkoersen werden gebruikt en hoe bepaalde berekeningen werden gemaakt.⁶⁶ Uit de achttiende-eeuwse archieven blijkt dat een aangebrachte zaak eerst werd geregistreerd in de Rol van Assurantie zaken.⁶⁷ De naam van het schip, de kapitein, de vertrek- en bestemmingshavens werden vermeld, evenals de datum van behandeling door de Kamer. Nadat een zaak was afgesloten werd alles doorgestreept. De beslissingen van de Kamer werden samengevat in de Vonnissen ter zake van Assurantien.⁶⁸ Hoewel wij niet over de originele vonnissen uit de zestiende of zeventiende eeuw beschikken,

62 Van Niekerk, *Development*, 210.

63 J.E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Amsterdam 1963) 478; P. Burke, *Venice and Amsterdam, A study of seventeenth-century elites* (Londen 1974) 41.

64 Andries Pels was niet alleen assuradeur maar ook bankier en koopman. Elias, *Regentenpatriciaat*, 235.

65 Noordkerk, *Handvesten*, II, 653.

66 NEHA BC 277 Archief Commissarissen.

67 De archieven van de Kamer met betrekking tot de achttiende eeuw zijn voor een groot deel bewaard gebleven. Daaruit blijkt onder meer dat de twee hoofdfuncties van de Kamer administratief waren gescheiden: averij grosse zaken en verzekeringszaken werden strikt gescheiden geadmistreerd. Schöffers, 'Vonnissen'; SAA, Archief Schout, inv.nr 2633-3050.

68 SAA, Archief Schout, inv. nr. 2791-2805, 2633-2635.



Afbeelding 3: De Kamer van Assurantie en Averij in het Koninklijk Paleis Amsterdam. © Koninklijk Paleis Amsterdam, foto: Wim Ruigrok.

AFGEKEURD / TE KLEIN

blijkt uit het recent ontdekte Statutenboek dat men ook toen schriftelijke bewijsstukken verlangde; de vonnissen begonnen vrijwel altijd met de tekst ‘Commissarissen van de Camer van Asseurantie en Avarijen binnen Amsterdam gesien hebbende...’.⁶⁹ De teksten van de vonnissen vertonen veel gelijkenissen, hetgeen wijst op een zekere mate van standaardisatie.

Wanneer de commissarissen misstanden constateerden probeerden zij deze te voorkomen door bepalingen toe te voegen aan de ordonnantie. Zo leken sommige gedaagden te denken dat als zij niet kwamen opdagen, de zaak niet behandeld zou worden. Geregeld bleven gedaagden afwezig tijdens een zitting. Toen dit gedrag werd geconstateerd, stelde men een regeling op: wanneer een gedaagde niet kwamen opdagen kon de Kamer boetes opleggen. Was men na een derde oproep nog niet verschenen, dan werd de zaak door de Kamer behandeld en was het vonnis definitief. Beroep was dan in principe niet meer mogelijk.⁷⁰ De vonnissen van de Kamer hadden dezelfde status als die van de Schepenbank hetgeen betekende dat ze indien nodig konden worden afgedwongen door de stedelijke Schout.⁷¹ Uiteraard waren niet alle betrokken het altijd

⁶⁹ NEHA, BC 277, Archief Commissarissen.

⁷⁰ Tenzij expliciet anders aangegeven door de Commissarissen. Van Niekerk, *Development*, 216.

⁷¹ NEHA, BC 277, Archief Commissarissen, f. 13r, 28r; Wagenaar, *Amsterdam*, II, 439.

eens met de vonnissen en was beroep mogelijk, in eerste instantie bij de Schepenbank. De kosten hiervoor bedroegen twaalf gulden en het beroep moest binnen tien dagen worden ingesteld. Mocht men zich dan nog niet bij een vonnis willen neerleggen, dan kon men in beroep gaan bij het Hof van Holland en uiteindelijk bij de Hooge Raad.⁷² Om te voorkomen dat partijen alleen in beroep gingen om de betaling van de som uit het vonnis uit te stellen, werd bepaald dat een claim na het vonnis direct betaald moest worden, ongeacht of er beroep werd ingesteld.⁷³

De Assurantiemeesters probeerden op deze, en andere manieren, om ongewenst gedrag te voorkomen en gedrag van assuradeurs, verzekerden en ook makelaars te sturen. Met hun beleid hebben de commissarissen de ontwikkeling van de Amsterdamse verzekeringsmarkt actief beïnvloed. De achtergrond van de commissarissen was een belangrijke factor voor de keuzes die de Assurantiemeesters maakten en het beleid dat zij voerden. Zij waren geen juristen maar kwamen uit welgestelde families van kooplieden. Bij de oprichting van de KvAA stelde het stadsbestuur dat een commercieel centrum als Amsterdam behoefte had aan een dergelijke rechtbank die de handel zou bevorderen en waar iedere Amsterdammer van zou profiteren.⁷⁴ Het beleid van de Assurantiemeesters sloot hier duidelijk bij aan: als de ordonnantie niet overeenkwam met de dagelijkse praktijk van de verzekeringsmarkt, dan kozen de commissarissen ervoor om de praktijk te volgen in plaats van de ordonnantie te handhaven. Zo erkende de Kamer het monopolie van het makelaarsgilde niet, vermoedelijk omdat men wist dat het aantal beëdigde makelaars te klein was om aan de vraag te voldoen. En hoewel officieel alleen gestandaardiseerde polissen mochten worden gebruikt, zijn er diverse voorbeelden van polissen die afwaken van deze standaardtekst maar toch voorzien zijn van een handtekening en akkoord van de secretaris van de Kamer.⁷⁵ De commissarissen gaven de voorkeur aan routines en gebruiken van de markt in plaats van aan het volgen van de letter van de wet. In de loop der tijd liepen de dagelijkse praktijk enerzijds en bepalingen in de ordonnanties en keuren anderzijds steeds verder uiteen. Deze kloof werd mede veroorzaakt en in stand gehouden door het beleid van de Assurantiemeesters, een beleid dat gericht was op het versterken van de commerciële positie van Amsterdam in het algemeen en de expansie van de verzekeringsmarkt in het bijzonder.

De Amsterdamse Kamer van Assurantie in vergelijkend perspectief

Toen het Amsterdamse stadsbestuur besloot een subalterne rechtbank te creëren om verzekeringszaken af te handelen doorbrak zij hiermee een patroon. In Brugge en Antwerpen, steden die Amsterdam voorgingen als commercieel centrum, werden verzekeringszaken op andere wijze behandeld. In Brugge en in mindere mate ook in Antwerpen werden verzekeringsconflicten afgehandeld door consulaire rechtbanken. In Antwerpen werden verzekeringszaken daarnaast ook behandeld door de Schepenbank.⁷⁶ Waarom kozen de Amsterdammers er dan toch voor om een andere constructie op te zetten? Het was namelijk niet ongebruikelijk voor steden om elkaars com-

⁷² NEHA, BC 277, Archief Commissarissen, f.13r; Van Niekerk, *Development*, 217-218; Noordkerk, *Handvesten*, 656.

⁷³ Van Niekerk, *Development*, 217-218.

⁷⁴ Noordkerk, *Handvesten*, II, 652-653.

⁷⁵ Vergouwen, *Geschiedenis* 39-40; Go, *Marine*, 109..

⁷⁶ Gelderblom, *Cities*, 117-121; De ruysscher, 'Naer', 283-304

merciële infrastructuur te kopiëren. Gelderblom toonde aan dat steden elkaar in de vroegmoderne tijd actief beconcurrerden met als doel vermogende kooplieden aan te trekken. Veel kooplieden waren niet per se gebonden aan een stad en kozen hun domicilie op basis van economische motieven. Wanneer zij meer zakelijke mogelijkheden zagen in een andere stad trokken zij met hun gezin en huishouding en, belangrijker, hun vermogen en netwerkcontacten naar deze andere stad. Hoewel de langeafstandshandel in de Lage Landen werd gehinderd door het labyrint van juridische en politieke versnippering bood deze fragmentatie ook kansen. Het bood steden de kans om zichzelf aantrekkelijker te maken voor deze niet gebonden kooplieden door een commerciële infrastructuur te creëren die aansloot bij de wensen en behoeften van deze groep welgestelden. In deze stedelijke concurrentiestrijd kopieerden de commerciële centra elkaars goedwerkende instituties.⁷⁷ Gezien dit patroon is het des te opmerkelijker dat Amsterdam koos voor een nieuwe constructie: een subalterne rechtbank. Hoe kwam het stadsbestuur tot deze keuze, en was de Kamer succesvol?

De Amsterdamse magistraten lijken al snel de potentie van de zeeverzekeringsmarkt te hebben ingezien. Niet alleen stimuleerde het de langeafstandshandel, het trok ook vermogen aan. Maar de markt was gevoelig voor frauduleuze praktijken: het ging uiteindelijk om een niet tastbaar product waarbij relatief veel tijd kon verstrijken tussen het afsluiten van de transactie en het moment dat de tegenpartij aan haar verplichtingen zou moeten voldoen. Het was voor het stadsbestuur al snel duidelijk dat alleen *private order*-mechanismen onvoldoende zouden zijn om misstanden te voorkomen. Men wilde voorkomen dat de snel groeiende markt zich in een juridisch en reglementair vacuüm zou ontwikkelen. Er diende dus een mechanisme te worden gecreëerd dat conflicten tussen partijen kon beslechten en frauduleus gedrag kon voorkomen. In de vroegmoderne tijd behoorden de meeste alternatieven tot de eerder genoemde categorie van *particularized courts*, zoals de kerkelijke rechtbanken en de rechtspraak die was gebonden aan een bepaald beroep of gilde. Hoewel er in Amsterdam kerkelijke rechtbanken bestonden, behandelden zij vooral religieuze en morele kwesties. Een kerkelijke rechtbank die zich met handel en commercie zou bezighouden was geen serieuze optie, zeker niet gezien de religieuze onrust waarmee de Nederlanden geconfronteerd waren geweest. De nieuwe, protestantse, regenten die de plek van de katholieken hadden overgenomen in het stadsbestuur nadat Amsterdam zich had aangesloten bij het kamp van Willem van Oranje, hadden de duidelijke wens dat de handel niet mocht worden belemmerd door kerkelijke twisten.⁷⁸ Verzekeringszaken laten afhandelen door een kerkelijke rechtbank zal geen serieuze optie geweest zijn voor het stadsbestuur. Een andere mogelijkheid was een gilderechtbank. Hierbij was het probleem dat er in Amsterdam nooit een koopmansgilde werd opgericht; de makelaars waren uiteraard wel verenigd in een gilde, maar gegeven de spanningen tussen de twee groepen was het ondenkbaar dat kooplieden rechtspraak door het makelaarsgilde zouden accepteren.⁷⁹

⁷⁷ Gelderblom, *Cities*, 3.

⁷⁸ Elias, *Regentenpatriciaat*, 30.

⁷⁹ M. Prak en L. Hesselink, 'Stad van Gevestigden, 1650-1730', in: W.Th.M. Frijhoff and M. Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam, II-2, Zelfbewuste Stadsstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 271-290 en i.h.b. 292-293; Van Malsen, *Makelaarsgild*, 22, 53-5; Stuart, *Makelaardij*, 61-62; *De Koopman, of weekelysckhe by-dragen ten opbouw van Neêrlands koophandel en zeevaart* (Amsterdam), o.a. III, No. 54, 55 425-426, 435.

Ten slotte waren er de eerder genoemde consulaire rechtbanken. Het voordeel van een dergelijke rechtbank was dat buitenlandse kooplieden zakelijke conflicten konden afhandelen op basis van de wettelijke regelingen van het thuisland. Het voordeel voor de stad was dat men niet de lasten, inclusief de financiële, van een dergelijk rechtsprekend college hoefde te dragen.⁸⁰ Een nadeel van een dergelijk *particularized court* is dat het slechts betrekking heeft op kooplieden uit een specifiek land of stadsstaat. Het was een logische stap geweest als Amsterdam de juridische structuur van Brugge en Antwerpen had gekopieerd, maar de omvang en de rol van de groepen buitenlandse kooplieden in Amsterdam en het migratiepatroon dat hieraan vooraf ging leende zich hier niet voor. In Brugge waren het vooral de buitenlandse kooplieden geweest die de markt domineerden. Kooplieden uit onder meer Venetië, Genua, Florence, de Duitse Hanzesteden, Castile, Aragon en Portugal waren door het stadsbestuur gemachtigd om een consulaire rechtbank op te zetten. De invloed van lokale kooplieden was zeer beperkt. Ook in Antwerpen was de rol van buitenlanders groter dan in Amsterdam ooit het geval zou zijn. De migratiestroom naar Brugge en Antwerpen voltrok zich over decennia, zelfs eeuwen. In Amsterdam was sprake van een hevige maar korte golf die sterk toenam vanaf 1585 en haar piek bereikte in 1605. Het gevolg hiervan was dat de buitenlanders in Amsterdam niet of nauwelijks georganiseerd waren als groep. Consulaire rechtbanken waren dus geen logische keuze. Daarnaast was de rol van de lokale kooplieden in Amsterdam relatief groot. Het waren met name de invloedrijke Amsterdamse kooplieden die aandrongen op een rechtbank met een uitgebreide jurisdictie. Een rechtbank die alle verzekeringszaken kon afhandelen, ongeacht de nationaliteit, de religie of het beroep van de betrokkenen. De stad had inmiddels ervaring opgedaan met subalterne rechtbanken. Zo waren eerder de Weeskamer en de Kamer voor Huwelyste Zaken opgericht. De Kamer van Assurantie werd de eerste subalterne rechtbank die een directe invloed had op de handel en economie van de stad.⁸¹ Juist deze gecompliceerde en gefragmenteerde markt, met verzekerden en assuradeurs in hun complexe dubbelrollen, beëdigde makelaars en hun beunhaas-concurrenten, had behoefte aan een *generalized court* met jurisdictie over alle groepen van actoren. De oprichting van de KvAA was dus een logische keuze en een belangrijke stap in het formaliseringsproces van *contract enforcement mechanisms*.⁸²

In hoeverre was de Kamer succesvol en heeft ze voldaan aan de oorspronkelijke doelstellingen van de magistraten? Het succes van een rechtsprekend college, met onder meer als taak om ongewenst gedrag te voorkomen, is moeilijk meetbaar – want hoe meet je gedrag dat nooit heeft plaatsgehad omdat het werd voorkomen door het bestaan van de rechtbank? Desalniettemin zijn er aanwijzingen dat de autoriteit van de Kamer werd geaccepteerd door de marktpartijen en dat ze een positieve invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de verzekeringsmarkt. Het feit dat de Kamer circa twee eeuwen heeft bestaan, dat de commissarissen prominente Amsterdammers waren en de vonnissen van de Kamer officieel gelijk waren aan de vonnissen van de Schepenbank, zijn indicaties dat de KvAA een gerespecteerd instituut was binnen de stad.⁸³ Ook buiten

80 Go, 'Chamber', 515.

81 Noordkerk, *Handvesten*, II, 652-3.

82 Go, 'Chamber', 535-538.

83 NEHA, BC 277, Archief Commissarissen f 13r. Wagenaar, *Amsterdam*, II, 439.

Amsterdam lijkt haar reputatie goed geweest te zijn: er zijn verschillende voorbeelden van zaken die niet in de stad waren afgesloten en die toch bij de Kamer werden aangebracht.⁸⁴ Er zijn geen aanwijzingen dat een tegengestelde beweging – Amsterdammers die hun zaken elders lieten beslechten – heeft plaatsgevonden. Ook het feit dat andere steden, zoals Rotterdam en Middelburg, de subalterne constructie kopieerden in plaats van terug te vallen op de consulaire rechtbanken, geeft aan dat de KvAA succesvol was.⁸⁵ In de eerste jaren na de oprichting werden zaken aangebracht die betrekking hadden op polissen die nog voor de oprichting van de Kamer waren afgesloten en die in principe buiten haar jurisdictie vielen. Blijkbaar deden de betrokkenen op vrijwillige basis een beroep op de expertise van de commissarissen. Hoewel ik niet over gegevens beschik over het totale aantal zaken dat de commissarissen in de eerste decennia na de oprichting behandelde, lijkt het er op basis van het Statutenboek op dat het om een indrukwekkend aantal gaat. Voor de achttiende eeuw beschik ik over meer gegevens, ook al zijn ze niet volledig. Hieruit is af te leiden dat in tijden van oorlog het beroep op de Kamer toenam; opnieuw een aanwijzing dat het oordeel van de commissarissen werd gerespecteerd en de autoriteit van de rechtbank werd erkend.⁸⁶ Indien de Kamer niet goed had gefunctioneerd, hadden partijen zeker geen beroep op haar gedaan in problematische tijden. Het feit dat, ondanks het bestaan van de Kamer, zaken in der minne of met behulp van arbiters werden opgelost is, zoals Gelderblom beargumenteert, niet noodzakelijkerwijs een aantasting van de autoriteit van de Kamer. De effectiviteit van *private order solutions*, zoals arbitrage, wordt juist versterkt door een effectief werkend, formeel contractmechanisme, zoals de Kamer van Assurantie. Een laatste aanwijzing betreft de ontwikkeling van de verzekeringsmarkt zelf: deze maakte in de jaren na de oprichting van de KvAA een snelle ontwikkeling en groei door. Indien de Kamer niet goed had gefunctioneerd, indien de marktpartijen haar autoriteit en gezag niet hadden erkend, dan had dit ongetwijfeld een remmende werking gehad op de markt.

De Kamer van Assurantie en Averij was in de Gouden Eeuw een essentieel onderdeel van de commerciële infrastructuur van Amsterdam, net als de Beurs en de Wisselbank. Mede dankzij de Kamer heeft Amsterdam zich kunnen ontwikkelen tot de grootste en dominante verzekeringsmarkt van Europa. Aan het einde van de achttiende eeuw, na ongeveer tweehonderd jaar te hebben gefunctioneerd, zou de Amsterdamse Kamer ten onder gaan in de golf van veranderingen waarin ook andere instituties bezweken. Amsterdam domineerde tegen die tijd de West-Europese verzekeringsmarkt al lang niet meer: Londen en andere steden hadden zich tot geduchte concurrenten ontwikkeld. In de negentiende eeuw zou de Amsterdamse verzekeringsmarkt nog een bloeiperiode doormaken, met name als gevolg van het genereuze beleid van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Maar de glorie tijden van weleer keerden niet terug. De Kamer en haar illustere Assurantiemeesters behoorden tot het verleden, maar de routines, regels, concepten en berekeningswijzen zoals die door de Kamer werden toegepast, hadden een blijvende invloed gehad op de ontwikkeling van de verzekeringsmarkt.

⁸⁴ NEHA, BC 277, Archief Commissarissen f 58r, 62r, 68r, 68v.

⁸⁵ Go, *Marine*.

⁸⁶ Ibidem, 116-117.

DOSSIER: *THE OXFORD HANDBOOK OF CITIES IN WORLD HISTORY*, PETER CLARK (RED.)

Steden: een wereldgeschiedenis

Inleiding

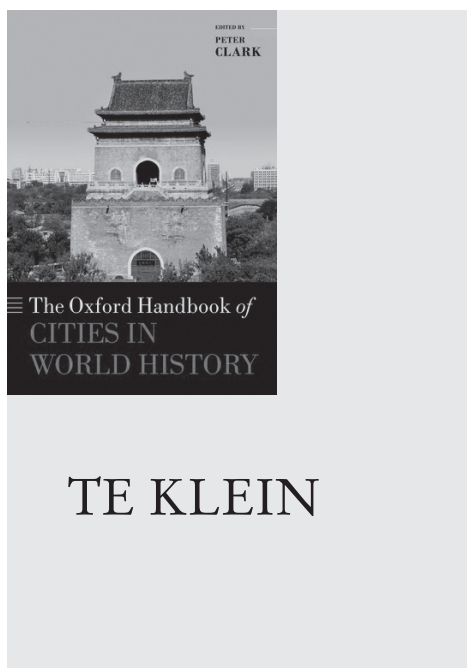
‘What good is urban history?’ legde Charles Tilly in 1996 de lezers van het *Journal of Urban History* voor, om vervolgens een vurig pleidooi af te steken voor het belang van stadsgeschiedenis voor grote vragen en vergelijkingen.¹ In zijn artikel betoogde Tilly dat stadshistorici zich teveel bezighielden met de unieke kenmerken van afzonderlijke steden die zij bestudeerden, en te weinig met de grote, wereldwijde ontwikkelingen die zich in steden manifesteerden, zoals de opkomst van het kapitalisme, de natiestaat, democratisering en technologisering. Stadsgeschiedenis was volgens Tilly namelijk bij uitstek geschikt om een bijdrage te leveren aan ‘big or huge questions’.² Steden bieden immers door hun relatief overzichtelijke schaal en de grote hoeveelheid bronnen een uitgelezen mogelijkheid om grote, wereldwijde ontwikkelingen op detailniveau te bestuderen en concreet inzicht te verschaffen in de impact van dit soort processen op het dagelijks (samen)leven van mensen. Bovendien zijn stadshistorici bij uitstek geoutilleerd om een veelheid van actoren en factoren in hun analyse te integreren, waardoor zij relatief genuanceerde verklaringen kunnen formuleren waarom die brede historische ontwikkelingen zich niet overal op dezelfde wijze voltrekken. Wie antwoorden zoekt op ‘big or huge questions’ zonder te vervallen in simplistisch reductionisme, zou daarom met vergelijkend stadshistorisch onderzoek moeten beginnen. In de conclusie van zijn artikel riep Tilly stadshistorici op om de mouwen op te stropen, risico’s te nemen en de moed te tonen om stadsgeschiedenis in te zetten voor grote historische vragen en vergelijkingen.

Het *Oxford handbook of cities in world history* dat in 2013 onder redactie van Peter Clark verscheen, lijkt aan die oproep gehoor te geven en sluit uitstekend aan bij de recente trend om historische ontwikkelingen in wereldhistorisch perspectief te bestuderen. Clark is misschien wel de meest geschikte figuur om zo’n ambitieuze onderneming op te zetten. Als oprichter van het Centre for Urban History in Leicester (1985), mede-oprichter van de European Association for Urban History (1992), redacteur van de driedelige *Cambridge Urban History of Britain* (2000/01) en auteur van verschillende standaardwerken op het gebied van de stadsgeschiedenis heeft hij niet alleen een onbetwiste reputatie als kenner van het veld verworven, maar heeft hij ook een uitstekend overzicht van de ‘state of the art’ en beschikt hij over een groot netwerk van wetenschappers die iets zinnigs te zeggen hebben over steden in wereldwijd perspectief.

Het plan voor dit boek ontstond direct na de voltooiing van Clarks boek *European cities and towns*, omdat hij zich realiseerde dat de tijd rijp was voor een comparatieve

¹ Charles Tilly, ‘What good is urban history?’, *Journal of Urban History* 22 (1996) 702-719.

² Charles Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons* (New York 1984); Immanuel Wallerstein, ‘Review’, *American Journal of Sociology* 91 (1986) 981-984.



TE KLEIN

Omslag Peter Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford: Oxford University Press 2013).

benadering van de stadsgeschiedenis die zich niet beperkte tot Europa.³ Net als Tilly – hij noemt hem overigens nergens – vindt Clark dat stadsgeschiedenis per definitie comparatieve geschiedenis zou moeten zijn. Wie variaties en verschillen wil begrijpen in de historische en huidige ontwikkeling van steden, zo betoogt hij, moet tussen China, Japan, het Midden Oosten, Europa, Noord- en Zuid-Amerika en Afrika vergelijken: '[I]t is the fundamental contention of this work that the comparative study of the world's urban communities in the past is the prerequisite for comprehending contemporary and future urban developments on a global basis.'⁴

Clark noemt in zijn introductie het comparatieve werk van Fernand Braudel uit 1949 als eerste inspiratiebron, maar uit een groot aantal bijdragen in de bundel blijkt dat veel auteurs voor hun comparatieve benadering en onderzoeksvragen vooral schatplichtig zijn aan Max Weber.⁵ Volgens Weber speelde het

typisch stedelijke patroon en het daarmee samenhangende burgerschap (dat burgers sociaal, economisch en cultureel aan de stad verbond) een belangrijke rol in de uitzonderlijke economische ontwikkeling van het westen van Europa in vergelijking met het oosten.⁶ Webers uitgangspunten blijken in de stadsgeschiedenis nog steeds – of misschien wel opnieuw – een belangrijke bron van inspiratie voor historici en economen, maar ook een bron van debat. Clark spreekt dan ook voorzichtig van de verschillende trajecten die steden in verschillende delen van de wereld hebben doorlopen.

Het omvangrijke boek (882 pagina's) is opgedeeld in drie tijdvakken: I. Early cities, II. Pre-modern cities, en III. Modern en contemporary cities. Elk tijdvak is verdeeld in een afdeling met *surveys* over een geografisch gebied (Europa, Latijns-Amerika, Noord-Amerika, China, Japan, Zuid-Azië, Midden-Oosten, Afrika) en een afdeling met *themes* waarin de comparatieve benadering centraal staat (bijvoorbeeld economie,

3 Peter Clark, *European cities and towns 400-2000* (Oxford 2009).

4 Peter Clark, 'Introduction', in: Peter Clark (red.), *The Oxford handbook of cities in world history* (Oxford 2013) 1-24, m.n. 2.

5 Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy* (Princeton 2001; new edition); Bas van Bavel, Maarten Bosker, Eltjo Buring en Jan Luiten van Zanden, 'Economy' in: Clark (ed.), *Cities in world history*, 385-402.

6 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehende Soziologie*, II. Ed. Johannes Winckelman (Tübingen 2002; 5^e editie) II, hoofdstuk 9; Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Die Stadt*. Ed. Wilfried Nippel (Tübingen 1999) II/22,5. Zie voor een recente discussie hierover: Peer Vries, *Escaping poverty. The origins of modern economic growth* (Wenen 2013) 184-189.

bevolking en migratie, macht en burgerschap, religie, cultuur, planning, milieu). Het laatste tijdvak beslaat het grootste gedeelte van het boek (ca. 400 pagina's) en behandelt beduidend meer thema's dan de eerdere tijdvakken. Naast de bovengenoemde onderwerpen vindt men hier ook vier hoofdstukken over bepaalde stedentype (creatieve steden, koloniale steden, havensteden, metropolen) en specifieke bijdragen over bijvoorbeeld armoede, cinema en suburbs.

Op een door Clark georganiseerd symposium in Londen op 24 mei 2013 kwam een aantal internationale stadshistorici en de meeste auteurs bijeen om de resultaten van het boek te bespreken. De meest genoemde, evidente pluspunten waren de geweldig ambitieuze en goed (en strak!) geregisseerde onderneming van Clark en de grote bruikbaarheid van boek voor een breed publiek. Door de comparatieve en lange termijn opzet is de bundel een uitstekend instrument om snel basiskennis te verwerven over perioden/regio's buiten het eigen specialistische terrein. Dat laatste zal niet alleen nuttig zijn voor studenten maar ook bij onderzoekers het blikveld belangrijk kunnen verbreden. Stads-historici die gespecialiseerd zijn in Europese steden kunnen zich na dit boek niet langer permitteren om *niets* te weten van vergelijkbare ontwikkelingen in China, Japan en Zuid-Amerika. Het boek zal naar verwachting ook de gebrekkige dialoog bevorderen tussen oudhistorici en het gros van de stadshistorici voor wie de wortels van 'hun' steden op zijn vroegst in de middeleeuwen of vroegmoderne tijd lijkt te liggen. Ten slotte wezen commentatoren op de interessante vergelijkingen tussen regio's en periodes en de vele originele voorbeelden van dwarsverbanden en *cultural transfer*: zonder twijfel zullen deze aanzetten de opmars van het vergelijkende en transnationale perspectief in de stadsgeschiedenis sterk stimuleren.

Behalve lof klonk er in Londen ook kritiek. Om te beginnen op het opmerkelijk eenzijdig samengestelde auteursteam. De hoofdstukken zijn voornamelijk geschreven door wetenschappers werkzaam in Engeland (16), de Verenigde Staten (15), Nederland (9) en België (4). Slechts enkele auteurs zijn werkzaam aan universiteiten in andere Europese landen (Frankrijk 2, Italië 1, Finland 3), en het aandeel van universiteiten buiten Europa en de VS is nog kleiner (Australië 2, Zuid-Afrika 1, Jordanië 1, Turkije 1). Clark vertelde het publiek dat hij zijn uiterste best had gedaan om een representatiever auteursteam samen te stellen, maar dat dit door tal van praktische redenen niet was gelukt. Voor een werk met deze wereldwijde ambitie blijft dat toch onbevredigend, net als het eenzijdige overwicht van Engelstalige literatuurverwijzingen, hetgeen volgens Clark aan de eisen van de uitgever moest worden toegeschreven. Het meest toegankelijke en gelezen werk over stadsgeschiedenis is wellicht nog steeds afkomstig van gevestigde instituten als Cambridge (die soms ook onderzoekers uit Azië trekken), maar het is evident dat dit een zinvolle vergelijking tussen inzichten uit verschillende regio's in de wereld sterk bemoeilijkt.

Een tweede, algemene kritiek betrof in Londen de inhoudelijk enigszins beperkte benadering die het handboek karakteriseert. Het boek biedt op de keper beschouwd vooral een wereldwijde geschiedenis van de urbanisering, en de meeste auteurs richten zich hoofdzakelijk op de beschrijving en verklaring van sociaal-economische en politieke structuren en processen. Charles Tilly wordt hiermee op zijn wenken bediend, en de lezer wordt hier getraceerd op een schat aan nieuwe en belangrijke inzichten en dwarsverbanden. Maar stadshistorici die vooral geïnteresseerd zijn in de manier waar-

op stedelingen door de eeuwen heen op verschillende continenten invulling gaven aan hun dagelijks bestaan en meer of minder harmonieus met elkaar samen leefden, blijven in de meeste hoofdstukken op hun honger zitten. De agency van, en de verschillen tussen, sociaaleconomische klassen/kasten, religieuze en etnische groepen en mannen en vrouwen worden in de meeste bijdragen amper uitgediept. Cultuurhistorische vragen omtrent stedelijke representatie en identiteit worden zeer zelden gesteld. Het 'dagelijkse' gebruik van stedelijke ruimte door stadsbewoners blijft opvallend onderbelicht.

Een laatste kritiekpunt richtte zich op de mate waarin het handboek daadwerkelijk een comparatieve studie kan worden genoemd en of het centrale thema van de 'connectivity' tussen steden dat Clark in zijn inleiding had gepresenteerd ten volle was benut. Zeker, elke onderzoeker die de stadsgeschiedenis van zijn/haar 'eigen' regio en tijdperk wil vergelijken met ontwikkelingen elders, vindt in *Cities in world history* een prachtig startpunt om de eigen grenzen te verleggen. Maar het is doorgaans de onderzoeker die al lezende zelf de vergelijkingen moet trekken en zelfstandig de overeenkomsten, verschillen en (mogelijke) onderlinge relaties en invloeden op het spoor moet komen. De *surveys* expliciteren deze verbanden maar mondjesmaat, en zelfs de comparatief opgezette *themes* beperken zich – uitzonderingen daargelaten – vaak tot een verkennende uiteenzetting van algemene patronen, overeenkomsten en verschillen, zonder deze diepgaand te verklaren en zonder de connecties tussen steden systematisch in kaart te brengen.

Is dat allemaal erg? De vier gezaghebbende historici die wij vroegen om het *Oxford handbook of cities in world history* aan hun kritische oordeel te onderwerpen haasten zich – net als wij – om hun lof te betuigen voor de collectieve moed en de volharding van de redacteurs en de auteurs om zo'n ambitieus project te concipiëren en tot een voldragen eindproduct te brengen. Je moet maar durven! Zo gemakkelijk als iedereen achteraf zijn eigen stokpaardjes op deze onderneming kan projecteren, zo honds moeilijk en zelfs deels onmogelijk is het om binnen het bestek van 44 essays van elk 15 tot 20 pagina's alle mogelijke perspectieven in het huidige stadshistorische onderzoek adequaat te integreren. We zijn dan ook verheugd dat de vier auteurs zich in hun reactie op dit werk hebben laten leiden door de meer positief gestelde vraag: hoe kunnen we op dit werk verder bouwen?

De auteurs reiken ons hierbij even verschillende als inspirerende antwoorden aan. Karel Davids, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, pleit ervoor om systematischer onderzoek te doen naar de connecties die steden wereldwijd verbinden: en dan niet alleen migratie- en handelsnetwerken, maar ook en vooral kennis- en communicatienetwerken die aan de basis liggen van de transnationale geschiedenis van bijvoorbeeld stedelijke sociale politiek, stedelijke representatie en *city branding*. Volgens Maarten Prak, hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, zouden wereldwijde vergelijkingen tussen steden niet zozeer moeten uitgaan van noodgedwongen schematische vergelijkingen tussen continenten, maar zich meer moeten richten op stedentypen die werkelijk vergelijkbaar zijn, zoals regeringssteden en havensteden, evenals op bijvoorbeeld stedelijke buurten, waar zich vergelijkbare processen voordoen. Willem Frijhoff, emeritus hoogleraar cultuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, raadt ons aan om veel systematischer vragen te stellen over cultuur *in* de stad en cultuur *van* de

stad, en de beleving en ervaring van de stad en de stedelijke ruimte veel intensiever in het onderzoek te betrekken. In plaats van ons blind te staren op metropolen zouden we beter vergelijkend onderzoek kunnen doen naar kleine en middelgrote steden, waar de ontwikkeling en de lange termijn impact van stedelijke zelfrepresentaties veel beter te traceren zijn. Ed Taverne, emeritus hoogleraar architectuur- en stedenbouwgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, wijst ten slotte nog nadrukkelijker op het belang om de stedelijke gebouwde omgeving een centrale plaats in het stadshistorische onderzoek te geven. De verschuiving van het morfologische 'plaatsdenken' van architectuurhistorici als Carlo Olmo naar het 'bewegingsdenken' van Carl Abbott, in wiens hoofdstuk over Noord-Amerika uiteenlopende ontwikkelingen in de stedelijke infrastructuur, economie, migratie, openbaar bestuur, planning en het sociaal-culturele leven op een magistrale manier zijn verknoopt, stemt hem echter hoopvol. Dat geldt ook voor ons. Er is werk aan de winkel!

Only connect

Stedelijke ontwikkeling in de wereldgeschiedenis

Als er iets is dat *The Oxford handbook of cities in world history* aantoon, dan is het is wel de zin van gedrukte handboeken. In minder dan 900 pagina's krijgt de lezer een royaal overzicht van de stand van het vakgebied, zonder dat hij eindeloos van webpagina naar webpagina hoeft te hopen. Een voordeel ten opzichte van een encyclopedie is daarbij dat elk hoofdstuk een heel breed terrein bestrijkt, zoals: 'Power', 'Colonial cities', 'China 600-1300' of 'Cities of the Ancien Mediterranean'. We hebben hier niet met korte, beschrijvende lemma's te doen, maar met lange, samenhangende betogen. Wat is de inhoudelijke winst van deze grootse onderneming voor de stadsgeschiedenis op wereldschaal? Wat zijn in mijn ogen de belangrijkste kritiekpunten? Na bespreking van sterktes en zwaktes zal ik aantonen dat de redacteurs over de kansen en mogelijkheden van het boek meer terughoudend zijn dan nodig en wenselijk is.

Global urban history

Het sterkste punt van het handboek is de combinatie van regionale, thematische en vergelijkende invalshoeken. In de secties met regionale *surveys* komt elk gebied van de wereld waar tussen 3000 voor Christus en nu steden zijn ontstaan aan bod, al is de verdeling van de aandacht natuurlijk niet voor elke periode gelijk. Het Midden-Oosten en het Middellandse Zee krijgen relatief veel bladzijden in het deel over vroege steden, Europa en China in het deel over pre-moderne steden en Zuid-Azië en Zuid-Oost Azië in het deel over de recente tijd. Een duidelijk geografisch 'centrisme' is niet aan te wijzen, hoewel de 55 auteurs van het handboek, op een paar na, allemaal aan instellingen in Europa en de Verenigde Staten zijn verbonden.

De artikelen in de secties met *themes*, die op de *surveys* volgen, geven niet alleen een systematische analyse van aspecten en trajecten van verstedelijking maar trekken ook vergelijkingen tussen regio's. Ze leggen verbanden tussen stedelijke ontwikkeling en processen van staatsvorming, commercialisering, industrialisering, demografische groei en krimp, planning, identiteitsvorming, verandering in stad-land relaties en gebruik van natuurlijke hulpbronnen en wijzen bovendien verschillen en overeenkomsten tussen patronen in verschillende delen van de wereld aan.

De overlap die zich nu en dan tussen bijdragen in de secties *surveys* en *themes* voordoet is niet storend. Alle artikelen zijn met grote kennis van zaken door uitstekende specialisten geschreven. Vanuit het oogpunt van de vergelijkende *global history* markeert de verschijning van het handboek een enorme stap vooruit. Maar *global history* houdt méér in dan het maken van vergelijkingen. Is in andere opzichten de winst even groot?



Aanleg telefoonlijn Nha-Nam à Chogo, Vietnam, 1902. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

Connecties, of niet?

De keuze voor een regionale, thematische en vergelijkende benadering levert veel inzicht op en is een effectief middel om een veelheid aan gegevens in een helder en logisch verband te plaatsen, maar ze laat ook bepaalde aspecten onderbelicht. ‘Onderbelicht’ betekent niet dat die elementen helemaal vergeten of verwaarloosd worden. De redacteuren hebben er tot op zekere hoogte wel degelijk oog voor, maar ze hebben kennelijk bewust gekozen om er minder nadruk op te leggen dan op de andere facetten.. De onderbelichte aspecten hebben vooral te maken met wat Peter Clark in zijn inleiding aanduidt als ‘connectivity’: de verbindingen tussen steden en stedelijke netwerken onderling (5). En connecties zijn evenzeer een onderdeel van *global history* als vergelijkingen.

De belangrijkste dragers (*vectors*) van ‘connectivity’ in de stadsgeschiedenis, aldus Clark, zijn migratie en internationale handel. Migratie heeft in het boek (samen met demografische ontwikkeling) enkele aparte hoofdstukken toebedeeld gekregen, maar internationale handel niet; wel wordt hier en daar de rol van steden in regionale handelsnetwerken besproken, zoals in Leonard Blussé’s hoofdstuk over havensteden in Zuid-Oost Azië tussen 1400 en 1800 (347-350-351, 353). Andere mogelijke dragers van ‘connectivity’, zoals communicatiesystemen, krijgen geen bijzondere aandacht. Post, telegraaf, telefoon of internet bijvoorbeeld komen niet eens als trefwoorden in het register voor. Het fameuze ‘netwerk model’ dat Paul Hohenberg en Lynn Hollen Lees in de jaren tachtig naast het bekende ‘centrale plaatsen model’ presenteerden als een instrument om stedelijke ontwikkeling te begrijpen speelt in dit *Oxford handbook of cities in world history* slechts een marginale rol.¹ Het meer recente concept van een

¹ Vergelijk Paul M. Hohenberg en Lynn Hollen Lees. *The making of urban Europe 1000-1950* (Cambridge Mass. 1985), herdrukt als *The making of urban Europe 1000-1994* (Cambridge Mass. 1995). Het boek komt voor in de

wereldstedennetwork blijft – afgezien van een korte verwijzing naar Saskia Sassen's werk over *global cities* – eveneens ongebruikt.²

De keuze om 'connectivity' om zo'n beperkte manier op te vatten is om meer dan één reden spijtig. Ze betekent allereerst dat het handboek veel minder inzicht geeft over culturele connecties tussen steden dan over verbindingen op economisch, politiek of sociaal gebied. Stromen van kennis en ideeën tussen steden in verschillende regio's worden minder uitvoerig en systematisch besproken dan stromen van goederen of stromen van mensen. Het hoofdstuk van Carl Abbott over steden in Noord-Amerika tussen 1800 en 2000, bijvoorbeeld, vermeldt heel even de veranderingen in stedelijke voorzieningen en stedelijke sociale politiek aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw (512-514), maar bespreekt niet de connecties met soortgelijke hervormingen die in diezelfde tijd in steden in Europa werden doorgevoerd, zoals Andrew Lees en Lynn Hollen Lees beschrijven in hun hoofdstuk over 'Europe: 1800-2000' (473-475). Martin Melosi's hoofdstuk over 'The urban environment' zet de ontwikkelingen in beide regio's kort naast elkaar (706-707) maar gaat niet in op mogelijke onderlinge invloeden. De parallellie was echter meer dan een toevalligheid. Er bestond tussen 1890 en 1940 immers een druk transatlantisch verkeer van ideeën over de diagnoses en oplossingen van stedelijke sociale problemen, zoals Daniel Rodgers heeft aangetoond.³

Hoofdstukken over 'Creative cities' en 'Contemporary metropolitan cities' zeggen wel iets over de rivaliteit en onderlinge afhankelijkheid tussen grote stedelijke centra in verschillende delen van de wereld in de huidige tijd maar ze laten de opkomst van *city marketing* en *city branding*, die tot alle niveau's van de stedelijke hiërarchie is doorgedrongen,⁴ links liggen. De verspreiding van die fenomenen is een schoolvoorbeeld van het effect van 'connectivity' op het vlak van kennis en ideeën. Steden van klein tot groot zijn tegenwoordig steeds gericht bezig om zichzelf als aantrekkelijke locatie op cultureel en economisch gebied te 'verkopen', waarbij ze voor elkaar niet alleen als concurrent maar ook als inspiratiebron kunnen fungeren. Is er voor een stad in Europa een betere reclame te vinden dan te worden uitverkoren als 'culturele hoofdstad van Europa' of een plek te krijgen op de wereld-erfgoedlijst van UNESCO? En een *branding* die eenmaal zijn waarde heeft bewezen, kan met enige aanpassing elders opnieuw worden gebruikt. Zo lifte een middelgrote stad in Oost-Frankrijk onlangs mee op het succes van het merk van New York City door in de slogan 'I Ø NY' tussen de 'N' en 'Y' in kleine letters 'anc' in te voegen.

Er is ook een meer fundamentele reden waarom de geringe aandacht voor 'connectivity' als een gemiste kans kan worden beschouwd. De analyse van stedelijke ontwikkeling wordt theoretisch veel minder uitgediept dan – gegeven de rijkdom aan gepresenteerde gegevens – mogelijk zou zijn geweest. Kort samengevat: het handboek zegt veel over drijvende krachten van stedelijke ontwikkeling en het vertelt ook een en ander over enkele belangrijke dragers van 'connectivity', maar het deelt bijna niets mee

literatuurlijst van het hoofdstuk van Andrew Lees en Lynn Hollen Lees (482).

² Peter J. Taylor, *World city network. A global urban analysis* (London 2004), George Modelski, *World cities -3000 to 2000* (Faro 2000), Saskia Sassen, *The global city. New York, London, Tokyo* (Princeton 2001²).

³ Daniel T. Rodgers, *Atlantic crossings. Social politics in a progressive age* (Cambridge Mass. 1998).

⁴ Mihalis Kavaratsis, *From city marketing to city branding: An interdisciplinary analysis with reference to Amsterdam, Budapest and Athens* (dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2008). Miriam Greenberg, *Branding New York. How a city in crisis was sold to the world* (New York/Londen 2008).

over de aard van de relaties tussen *drivers* en *vectors*. Hoe zat die relatie nu precies in elkaar? Hoe werkte die? Als bijvoorbeeld de ‘impact of competition and cooperation’ in allerlei regio’s in de wereld een telkens terugkerende *driver* in stedelijke ontwikkeling is geweest (5), hoe was die dan verbonden met migratie, internationale handel of andere *vectors of connectivity*? In hoeverre oefende machtsverhoudingen of andere factoren daarbij een remmende of stimulerende werking uit? De *black box* van het mechaniek wordt helaas niet geopend.

Naar een nieuw model van stedelijke ontwikkeling?

Nu zou natuurlijk betoogd kunnen worden dat het op dit moment helemaal niet wenselijk is, en misschien zelfs onmogelijk, om theoretisch verder te gaan. Riekt zo’n exercitie immers niet teveel naar de modellen van vroeger, die een soort ‘totale’ interpretatie van stedelijke ontwikkelingen pretendeerden te bieden – modellen als die van Max Weber, Gideon Sjoberg of Walter Christaller? Zowel Peter Clark in zijn inleiding als Penelope Corfield als in haar conclusie laten duidelijk merken dat ze weinig moeten hebben van de traditionele *Grand narratives*. Er zitten wel bruikbare onderdelen in, menen zij, maar als geheel zijn ze te simplistisch en rigide. Nu we een globaal overzicht hebben van de ontwikkeling van steden vanaf Mesopotamië in het vierde millennium vóór Christus tot heden blijkt immers zonneklaar dat er veel meer variaties en contrasten in de tijd en naar regio zijn geweest dan in de aloude theorieën en typologieën werd verondersteld. ‘Urbanization over de longue durée’ is een woud van ‘infinite complexities’ (21). Trends, patronen, omwentelingen, ‘deep-seated continuities’ en bepaalde kritische factoren zijn in de *global history* van steden volgens Clark en Corfield wel te identificeren, maar andere uitspraken vallen er, in afwachting van verder onderzoek, niet te doen.

Toch had er wel degelijk meer in gezeten. Het handboek bevat in feite genoeg bestanddelen die samengevoegd zouden kunnen worden tot een nieuw model van stedelijke ontwikkeling in de wereldgeschiedenis, zonder dat dit dezelfde zwakheden hoeft te vertonen als de *Grand narratives* van vroeger. Waarom die impliciete elementen niet expliciteren? Laat ik ter afsluiting een aantal van deze elementen noemen.

De hoofdindeling van het boek – Early Cities (I), Pre-Modern Cities (II), Modern/Contemporary Cities (III) – wijst erop dat in de visie van redacteurs en auteurs breukvlakken in de tijd belangrijker zijn dan scheidslijnen tussen regio’s, die slechts een secundair indelingsprincipe vormen. Het oude onderscheid tussen ‘Oosterse’ en ‘Westerse’ steden wordt als achterhaald beschouwd (177, 452), al worden er – met name in de mate van autonomie, tolerantie van vreemdelingen en aard van de beeldvorming – nog wel degelijk verschillen gesignaleerd tussen Europese steden en steden in China en de wereld van de Islam (417, 434, 452). Processen als staatsvorming, commercialisering, agrarische specialisatie of industrialisering zijn voor de verklaring van stedelijke ontwikkeling duidelijk veel relevanter dan structurele verschillen tussen regio’s. Schematische typologieën zoals voorgesteld door Bas van Bavel c.s. (387) en Leo Lucassen (665) leveren instrumenten om relaties tussen markt, macht en in- en uitsluiting van bevolkingsgroepen verder te analyseren. De rol van religie, cultuur en beeldvorming in de stedelijke ontwikkeling is in de loop van de tijd veranderd, zo kunnen we afleiden uit een vergelijking van hoofdstukken in deel I, II en III. In het hoofdstuk over ‘Religion

and ritual' in deel I concludeert J.A. Baird dat 'religion was key to the development and form of early cities' (190). Peter Burke's hoofdstuk over cultuur in deel II gaat vooral over de manier waarop verschillende groepen mensen in verschillende delen van de wereld steden *percipieerden*; religieuze rituelen vormden hier maar één aspect van. In deel III stelt Hannu Salmi dat naarmate verstedelijking versnelde ook de circulatie van beelden *over* de stad toenam en dat deze beelden (in het bijzonder via de film) zelf weer invloed uitoefenden op levensstijlen, ruimte en toekomstvisies *binnen* de stad (737). Beeldvorming is kennelijk meer een relatief autonome factor geworden, die zich heeft losgezongen van religie. Zoals eerder besproken veranderde de aard en intensiteit van connecties *tussen* steden intussen minstens evenzeer. Naast migratie en internationale handel speelde culturele rivaliteit en beïnvloeding hierbij een steeds grotere rol. Alles bij elkaar een goedgevulde bouwdoos voor een nieuw model van stedelijke ontwikkeling in de wereldgeschiedenis.

Still Weber after all these years

Het *Oxford handbook of cities in world history* is een magistraal werk over een hoogst actueel onderwerp. Zoals redacteur Peter Clark zijn lezers in de allereerste zin van het voorwoord onder de neus wrijft: steden staan in het centrum van de belangstelling, als aanjagers van economische ontwikkeling, centra van creativiteit en serieuze rivalen van nationale overheden. Toegegeven, dan hebben we het vooral over de reuzensteden, zoals Hongkong en London, die door hun bevolkingsaantal en economische omzet eigenlijk middelgrote landen zijn – en zich ook zo gedragen. Maar zoals wij in Nederland en Vlaanderen heel goed weten, zitten achter dat soort steden kleinere urbane kernen die ook hun partijtje meebazen: Rotterdam en Antwerpen bijvoorbeeld, of Eindhoven. Vragen of steden die rol ook in het verleden speelden, en of die huidige successen misschien voortbouwen op historische structuren, en hoe dan eigenlijk wel, is daarom alleszins gerechtvaardigd.

De verschijning van dit boek is ook gerechtvaardigd omdat het nu zo'n veertig jaar geleden is dat het vakgebied van de *urban history* ontstond, als onderafdeling van de sociale geschiedenis maar met een bredere agenda. In 1968 publiceerde H.J. Dyos de resultaten van een conferentie die in 1966 door de Urban History Group in Leicester was georganiseerd.¹ In 1972 gaf Peter Clark zelf zijn eerste bundel over stadsgeschiedenis uit,² en in hetzelfde jaar begon het *Journal of Urban History* in de Verenigde Staten te verschijnen, gevolgd door het Britse *Urban History Yearbook* in 1979, dat in 1992 veranderde in het tijdschrift *Urban History*. Dit zijn slechts enkele hoogtepunten in een onderzoeksveld dat in de voorbije decennia zeer groot is gegroeid, getuige niet alleen de honderden deelnemers aan de tweejaarlijkse conferentie van de European Association for Urban History (eerste aflevering Amsterdam 1992), maar vooral de enorme oogst aan monografieën, bundels en artikelen. Stadsgeschiedenis was aanvankelijk een westerse, of beter Anglo-Amerikaanse uitvinding, maar intussen doen alle continenten mee, zoals dit boek bewijst.

Terwijl mijn geleerdere collega's zich over het hele boek hebben gebogen, beperk ik mij voor dit dossier tot de dertien hoofdstukken die samen het gedeelte uitmaken over de middeleeuwen en vroegmoderne tijd.³ Die zijn alleen al onze speciale aandacht waard omdat hier een opmerkelijke oververtegenwoordiging van Nederlandse en Vlaamse collega's aan het woord komt. Liefst zeven van die dertien hoofdstukken werden geschreven door auteurs uit onze contreien; zelfs hoofdstukken over China (Hilde De Weerd) en over Zuid-Oost Azië (Leonard Blussé) zijn door historici uit de

¹ H.J. Dyos (red.), *The study of urban history* (Londen 1968).

² Peter Clark, Paul Slack (red.), *Crisis and order in English towns, 1500-1700* (Londen 1972).

³ Het volgende is een weergave van mijn referaat bij een symposium over dit boek dat in Londen werd gehouden op 24 mei 2013. Ik dank Peter Clark voor de uitnodiging.

Lage Landen geconcipieerd. In de twee andere delen van het boek komt telkens slechts één Nederlander aan bod (en geen enkele Vlaming): de Leidse historici Luuk de Ligt en Leo Lucassen laten ons daar delen in hun kennis van respectievelijk de demografie van Romeinse steden en van migratiepatronen in moderne steden. Maar in het middenge-deelte van het boek hebben de historici uit de Lage Landen het hoogste woord; van de vier thematische hoofdstukken is er slechts een dat niet afkomstig is van een historicus uit onze streken (Peter Burke's hoofdstuk over de culturele representatie van steden). En om ieders nieuwsgierigheid dan maar meteen helemaal te bevredigen, die auteurs uit de Lage Landen zijn, behalve de reeds genoemden: Marc Boone (middeleeuws Europa), Bruno Blondé en Ilja Van Damme (vroegmodern Europa), Bas van Bavel, Maarten Bosker, Eltjo Buringh en Jan Luiten van Zanden (economie), Anne Winter (bevolking en migratie), en ten slotte Wim Blockmans en Marjolein 't Hart (Macht).

Het lijkt mij voorbarig om uit deze oververtegenwoordiging meteen te concluderen dat de historici van de Lage Landen alle andere naties voorbij streven als het om de stadsgeschiedenis van de middeleeuwen en vroegmoderne Tijd gaat, maar in ieder geval kunnen we vaststellen dat ze internationaal aanzien genieten. Wellicht moeten we er een erkenning in zien van het vermogen van de historici ten onzent om op interessante wijze te generaliseren. Want het moet gezegd, het zijn stuk voor stuk geslaagde syntheses die we hier voorgeschoteld krijgen. Een boek als dit dient een tweeledig doel. Enerzijds moet het vaststellen waar we nu staan, dus de kennisopbrengst van de voor-bije jaren en decennia in beeld brengen, anderzijds moet het naar de toekomst kijken en proberen om de agenda voor de volgende decennia vorm te geven. Onvermijdelijk krijgt het eerste meer aandacht dan het tweede.

Een van de sterke punten van het boek is de consequente indeling in regio's en thema's. Dat mag niet bijster origineel lijken, en heeft vanzelfsprekend zijn prijs. Het zorgt er echter wel voor, dat niet allerhande zaken ongemerkt van de radar verdwijnen. Eén betreurenswaardige omissie moet alvast bij voorbaat worden genoteerd: Afrika en India zijn in dit gedeelte de grote afwezigen. In een boek dat zich als 'world history' presenteert is dat wel een gevoelige zaak. Ik weet het: over beide (sub)continenten is betrekkelijk weinig stads-historisch onderzoek voorhanden, het boek was al zo dik en om dan extra ruimte te maken voor regio's waar weinig over te vertellen valt is niet efficiënt. Voor Afrika zit er nog wat premodern materiaal in het hoofdstuk van Bill Freund dat is ondergebracht in het moderne gedeelte van het boek, maar dat beslaat toch niet meer dan twee bladzijden tekst (624-26). Juist met het oog op de toekomstige agenda blijft dit een groot gemis, want voor je het weet bestendigt dit precies de bestaande lacunes. Dus noteren we alvast dit als desideratum: veel meer stadsgeschiedenis van premodern India en Afrika, alsjeblieft!

Wat bieden de hoofdstukken dan wel? Een aantal punten springt eruit, zeker als ik probeer de onderzoeksprioriteiten van pakweg 25 jaar geleden voor de geest te halen. Zo is het hele idee dat feodalisme en verstedelijking – broedplaats van de marktecono-mie – elkaar slecht verdroegen, helemaal verdwenen. Wereldrijken ('empires') hebben ook in dit boek hun plaats gevonden als stadsvriendelijke omgevingen. Vanzelfsprekend worden steden hier beschouwd als onderdelen van urbane netwerken en is er veel aandacht voor migratie en andere relaties met het achterland. De sociale geschiedenis van elites, indertijd een populair onderwerp dat meestal uitliep op de verzuchting dat



Toneelvoorstelling in de Amsterdamse Schouwburg op de Keizersgracht met het coulissendecor De Gemeene Buurt met scène uit Het Verliefde Brechje, c. 1750-60. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

het ernstig gesteld was met de oligarchie, heeft plaatsgemaakt voor belangstelling voor burgers en hun besognes. En simplistische modellen als de 'Islamitische stad' hebben afgedaan. Het boek bevat een mooi overzicht van bevolkingstallen in Latijns Amerika (373) en heroïsche schattingen van de urbanisatiegraad per eeuw in West-Europa, Midden- en Oost-Europa, en het Midden Oosten en Noord-Afrika voor de periode 800-1800 (394).

Op al deze onderdelen consolideren de hoofdstukken de vooruitgang van de afgelopen jaren, en waar het om de kwantitatieve gegevens gaat voegen ze er zelfs iets nieuws aan toe. Daarnaast zijn er onderzoeklijnen die misschien sterker uit de verf hadden kunnen komen of ten minste als desiderata voor de toekomst kunnen gelden. Zo hebben we intussen veel betere data over de bevolkingsontwikkeling van vroegmoderne steden, maar blijft het voor de middeleeuwen nog behelpen met vrij ruwe schattingen.⁴ Rondom de consumentenrevolutie, die zo'n mooie verbinding vormt tussen de economische, sociale en culturele geschiedenis, blijft nog veel onduidelijk inzake aard, omvang en geografische verspreiding. Een vergelijkende geschiedenis van stadsbuurten zou veel interessants kunnen opleveren, over formele en informele sociale controle, gemeenschapsvorming en andere aspecten van het stedelijk leven. We weten heel wat

⁴ Eltjo Buringh (Utrecht) is bezig om een grote dataset te verzamelen voor Europa, met bevolkingscijfers vanaf 500CE.

over armenzorg en rechtspraak, maar hoe zat het met andere openbare voorzieningen in middeleeuwse en vroegmoderne steden? Meer algemeen is de sociale geschiedenis in dit (en het voorafgaande) gedeelte vooral demografische en migratiegeschiedenis geworden.

Naast zulke kennisvragen werpt het boek ook allerlei hypotheses op over de verklaring van gevonden variaties. Door de indeling in regio's wordt de aandacht sterk toegeleid naar geografische verschillen, veel minder naar bij voorbeeld de rol van schaal of functies. Zien we overeenkomstige ontwikkelingen in hoofd- of handelssteden, die respectievelijk geschraagd worden door hun administratieve en commerciële functies? Het hoofdstuk van Van Bavel, Bosker, Buringh en Van Zanden vestigt daarop expliciet de aandacht. Maar zo'n contrast onderstreept dan weer de economische dimensie van het stadsleven, terwijl veel historici (en sociale wetenschappers) tegenwoordig hameren op de rol van instituties. Groeiden steden dankzij 'goede' instituties?⁵ Een onderwerp dat zich daarvoor bijzonder leent, is de ontwikkeling van sociale voorzieningen, in relatie tot de dominante huishoudensstructuren. In het verlengde daarvan bieden de geschiedenissen van steden ook een interessante omgeving om meer greep te krijgen op de vraag of hun ontwikkeling primair werd aangedreven door interne dynamiek, of door externe schokken.

Dat brengt ons bij de kwestie van de verklaringen voor de gevonden patronen. Mischien wel de meest opvallende verschijning in dit boek is de terugkeer van Max Weber en zijn uitleg van de verschillen tussen Europa en 'de rest'. Hij is een van de meest geciteerde auteurs in het register en dient bij Boone, Van Bavel en zijn mede-auteurs en bij Blockmans en 't Hart als vormgever van de these van hun hoofdstukken. Was Weber dan ooit weggeweest? Nooit helemaal natuurlijk, maar ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat zijn populariteit onder de historici die aan dit boek bijdroegen ongevoelbaar groot is. Dat is allicht het gevolg van de opdracht, ten minste voor de thematische hoofdstukken, om wereldwijde vergelijkingen te trekken. Dan is Weber een aantrekkelijk baken, gewoon omdat er niet zo heel veel concurrentie is. Weinig sociologen – om van historici maar te zwijgen – hebben zich gewaagd aan het soort macro-historische vergelijkingen waaraan Weber veel van zijn reputatie dankt. Tegelijk kunnen we niet heen om de vaststelling dat Weber wel populair is bij de Europeanen, maar dat de specialisten van andere werelddelen eerder kritisch tegenover zijn werk staan. Dat is ook logisch, want Webers werk heeft als onmiskenbaar vertrekpunt de superioriteit van de Europese ontwikkeling vanaf de middeleeuwen. In dit gedeelte stelt James McCain in zijn hoofdstuk met zoveel woorden dat Webers belangrijkste criterium, namelijk zelf-besturende steden, ook op Japan van toepassing is en dat Europa zelf trouwens geen uniform beeld vertoonde op dit punt (329-331). Het zijn bedenkingen die hout snijden en versterkt worden door de behandeling van stedelijke associaties en de publieke sfeer in het hoofdstuk over China (320-23).

Wellicht de meest ambitieuze poging om Webers ideeën te ondermijnen is Pomeranz' boek over *The great divergence*. Desondanks speelt Weber bij Pomeranz geen

⁵ Een recente verdediging van dat standpunt ten onzen is Oscar Gelderblom, *Cities of commerce. The institutional foundations of international trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton 2013); vergelijk ook David Stasavage, 'Was Weber right? The role of urban autonomy in Europe's rise', *American Political Science Review* 108 (2014) 337-354.

grote rol. Bij zijn critici echter des te meer en Peer Vries heeft onlangs, aan het eind van zijn zoektocht naar de verschillen tussen Oost en West, met nadruk geconcludeerd dat Webers stelling dat het Westen voorliep op het gebied van de rationalisering van het economisch leven (kapitalisme), de inrichting van het openbare domein (bureaucratie) en van natuurlijke processen (wetenschap en technologie) tot nu toe niet is weerlegd. Vries voegt daar echter een belangrijke opmerking aan toe, namelijk dat Webers theorie kan worden omgebouwd tot 'testable hypotheses' en 'more systematic comparative empirical research' verdient.⁶ Het zijn precies dit soort systematisch verzamelde bewijzen die de historici van niet-westerse regio's verlangen, alvorens ze overtuigd kunnen raken.

Uit dit boek blijkt dat zulke vergelijkingen niet erg effectief zijn op de schaal waarop ze hier bedreven worden. Onvermijdelijk bedreven worden, want een boek als dit leent zich nu eenmaal niet voor fijnmazige vergelijkingen. Maar we kunnen er wel een paar suggesties aan ontleen voor de manier waarop zulke vergelijkingen tot effectievere uitkomsten kunnen leiden. Allereerst door af te zien van het gebruik van continenten als eenheden van vergelijking. We kunnen niet heen om de constatering dat continenten op allerlei gebied, niet in het minst hun verstedelijkingspatronen, gewoon te heterogeen zijn voor nuttige vergelijkingen. Continenten veroordelen de historicus onvermijdelijk tot de soort ideaal-typische aanpak die de achilleshiel vormt van de hele Weberiaanse benadering. In plaats daarvan moeten we eenheden vergelijken die werkelijk vergelijkbaar zijn: steden van overeenkomstige afmetingen of met vergelijkbare functies, zoals regeringscentrum of financieel centrum.⁷ Maar op een kleiner schaalniveau ook het functioneren van gilden of, zoals gezegd, van wijken in steden.⁸

Niemand die zich de komende jaren gaat wagen aan zulke wereldwijde vergelijkingen op het gebied van de stadsgeschiedenis, zal echter dit boek ongelezen kunnen laten. Het consistente ontwerp van het boek, tezamen met de onveranderlijk hoge kwaliteit van de afzonderlijke hoofdstukken, maken het een standaardwerk in de beste zin van het woord.

6 Peer Vries, *Escaping poverty. The origins of modern economic growth* (Wenen 2013) 436; zie ook het in de vorige voetnoot aangehaalde artikel van Stasavage.

7 Een voorbeeld is James L. McClain, John M. Merriman, en Ugawa Kaoru (red.), *Edo and Paris. Urban life and the state in the early modern era* (Ithaca NY 1994).

8 Jan Lucassen, Tine De Moor, Jan Luiten van Zanden (eds.), *The return of the guilds* -supplement *International Review of Social History* (Cambridge 2008) is een eerste poging om een geschiedenis van de gilden in heel Eurazië te schrijven. Het klassieke artikel over buurten blijft Catharina Lis en Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West European cities: sixteenth to nineteenth centuries', *International Review of Social History* 38 (1993) 1-30; zie ook David Garrioch en Mark Peel, 'Introduction. The social history of urban neighbourhoods', *Journal of Urban History* 32 (2006) 663-676.

Is een globale cultuurgeschiedenis van de stad mogelijk?

Stadsgeschiedenis heeft vanouds moeite met cultuurgeschiedenis. Dat heeft zeker te maken met de disciplinaire herkomst en wetenschapshistorische achtergronden van de stadsgeschiedenis, die hetzij vanuit de architectuurgeschiedenis hetzij vanuit de politieke, sociale en/of economische geschiedenis is opgekomen. Maat het is ook een probleem dat uit het object 'stad' en de definitie daarvan zelf voortkomt. In dit handboek wordt een non-prescriptieve definitie van de stad als multifunctioneel centrum gehanteerd (4). Deze keuze is heel begrijpelijk als we de variëteit in tijd en plaats van vormen en functies van stedelijkheid voor ogen houden, maar het is wel een definitie die categorieën als identiteit, herinneringscultuur en representatie, kernbegrippen uit de huidige cultuurgeschiedenis, op afstand zet en zich niet bemoeit met de conceptuele inhoud van 'stad' als een door in cultuur gewortelde termen bepaald fenomeen. Voor een globale benadering lijkt een voortdurende reflectie op metaniveau mij echter onmisbaar. De stad is per saldo een cultureel product, omdat haar definitie en ontwikkeling steunen op conceptuele begrenzingen en definities die per cultuur verschillen en zich ook verschillend ontwikkelen. Verhelderend is in dat opzicht het slothoofdstuk van Penelope J. Corfield over de stad in tijdsperspectief, dat men eigenlijk als eerste zou moeten lezen: het gaat over cyclische, lineaire of revolutionaire visies op de lange termijn van de stadsontwikkeling, over de perceptie van *turbulence*, continuïteit, breuken en trends (828-846). Wie dat raster voor ogen houdt, leest het boek anders.

In de eerste alinea van de inleiding formuleert eindredacteur Peter Clark onmiddellijk zes leidende vragen waarop dit boek antwoord zal moeten geven. Twee daarvan hebben duidelijk een cultuurhistorische lading: waarom waren sommige stedelijke gemeenschappen succesvoller en creatiever dan andere? En wat betekende het een stadsbewoner te zijn in het Griekenland van de oudheid, in Meiji Japan, of in industrieel en postindustrieel Europa? De tweede alinea opent met een begin van antwoord, dat namelijk zal worden gezocht in 'the first detailed analysis of the evolution of major urban systems in the world from early times to the present' (1). Draait de hoofdredacteur zich nu zelf een rad voor ogen? Betekenisgeving door bewoners staat gewoonlijk haaks op systeemanalyse. In een globale benadering zijn zulke vragen vrijwel onmogelijk te beantwoorden, tenzij met statistieken en algemeenheden die wel een schijn van antwoord geven maar feitelijk niets zeggen over de kern van de vraag, zoals iedere toetsing van sociologisch onderzoek aan daadwerkelijke belevingscategorieën laat zien. Of is 'betekenis' hier niet meer dan de zoveelste variant van geschiedkundige *narrative*?

Misschien moeten we de opzet van het boek tegen zichzelf beschermen en gewoon een antwoord zoeken op een bredere, minder gevoelige vraag: biedt dit boek een globale cultuurgeschiedenis van de stad, en zo niet, is deze dan wel mogelijk? Cultuur, geschiedenis en stad kunnen op verschillende wijzen met elkaar worden vervoegd.

Stadscultuur kan cultuur *in* het verleden zijn: de stad als levend, zich op termijn verstarrend museum. Of cultuur *uit* het verleden, waarbij de zich voortdurend doorontwikkellende stad als reservoir van boeiende of bruikbare ervaringen, prestaties en producten uit het verleden wordt gezien. Een derde betekenis draait om stedelijkheid, stedelijke cultuur, dat wil zeggen de stad globaal gezien, in haar *eigenheid*. In een vierde zin beziet stadscultuur de stad in haar historische gegroeide *eigenaardigheid*, in dat waarin zij afwijkt van het standaardbeeld van de stad en haar bewoners, op regionaal, nationaal, internationaal of globaal niveau.

De meeste auteurs van deze bundel met 44 bijdragen zijn Westerse geleerden, en dat valt juist aan de culturele factor te merken. Als funderende dimensie van stad en stedelijkheid is de culturele factor veel centraler aanwezig in de door historici met cultuurhistorisch inzicht geschreven hoofdstukken over de klassieke oudheid en de westerse middeleeuwen, en ook nog wel in die over Europa in de vroegmoderne tijd, dan in de hoofdstukken over andere continenten en over de contemporaine periode. In die over Azië en Afrika speelt cultuur nauwelijks een rol. Dat is grotendeels een gevolg van de opzet van het boek waarbij cultuur niet als een dimensie van stedelijke identiteit is beschouwd, maar gerangschikt wordt onder de *themes* die per periode na de brede *surveys* aan de orde worden gesteld, en gewoonlijk ook nog aan het eind, als toegift. De meeste hoofdstukken waarin cultuur zo als onderzoeksobject wordt aangesneden gaan over cultuur *in* de stad, met andere woorden over cultuur als dienstverlening of als *commodity*. Passages over de cultuur *van* de stad zijn veel zeldzamer.

Dat cultuur vaak een ondergeschoven kindje blijft, is zeker ook te wijten aan de evidente fascinatie die uit veel bijdragen blijkt voor zeer grote steden, de megalopolissen van meerdere miljoenen inwoners. Ze staan op reeksen kaarten en tabellen weergegeven, zij het niet steeds met dezelfde systematiek. Als we alleen de steden met meer dan tien verwijzingen in het register nemen, vinden we in dit boek – behalve het antieke en (vroeg) middeleeuwse Aleppo, Alexandrië, Athene, Babylon, Chang'an (in China), Pompeï, Uruk, en natuurlijk Rome – eigenlijk alleen zulke megalopolissen: Bagdad, Berlijn, Cairo, Calcutta, Damascus, Hangzhou, Hong Kong, Istanbul, Jakarta, Kyoto, Lima, Londen, Manila, Mexico City, New York, Osaka, Parijs, Philadelphia, St.Petersburg, Shanghai, Singapore, Tokyo (opvolger van het vroegere Edo) en Wenen. Het zijn ook bijna allemaal steden op het noordelijk halfrond, en dat wijst op een andere beperking van dit boek. Ondanks de evidente en beslist prijzenswaardige zorg om voldoende aandacht te besteden aan Latijns America en Afrika, blijft dit in wezen toch een boek over Europa en haar belangrijkste partners, Noord-Amerika en de grote landen van Azië, gedacht vanuit de Atlantische cultuur en vanuit wat haar vertrouwd is of fascineert: de megasteden van India, China, Zuid-Oost-Azië en Japan met hun krioelende menigten, de stedenbouwkundige en maatschappelijke uitdagingen waarvoor deze staan en de oplossingen die zij daarvoor vinden. Er wordt wel wat lippendienst bewezen aan de Islam, maar naast zwart Afrika blijft ook de Arabische wereld ver van de auteurs.

Vanuit heuristisch oogpunt valt die keuze voor de grote schaal in een boek over globale ontwikkelingen zeker wel te begrijpen. Er moet worden geselecteerd, en grote steden wekken de illusie dat ze in een notendop alle kenmerken en problemen van de stadsgeschiedenis samenvatten. Maar de nadruk op grote steden komt ook voort uit het zware accent dat door vrijwel alle auteurs op de sociaaleconomische dimensie van

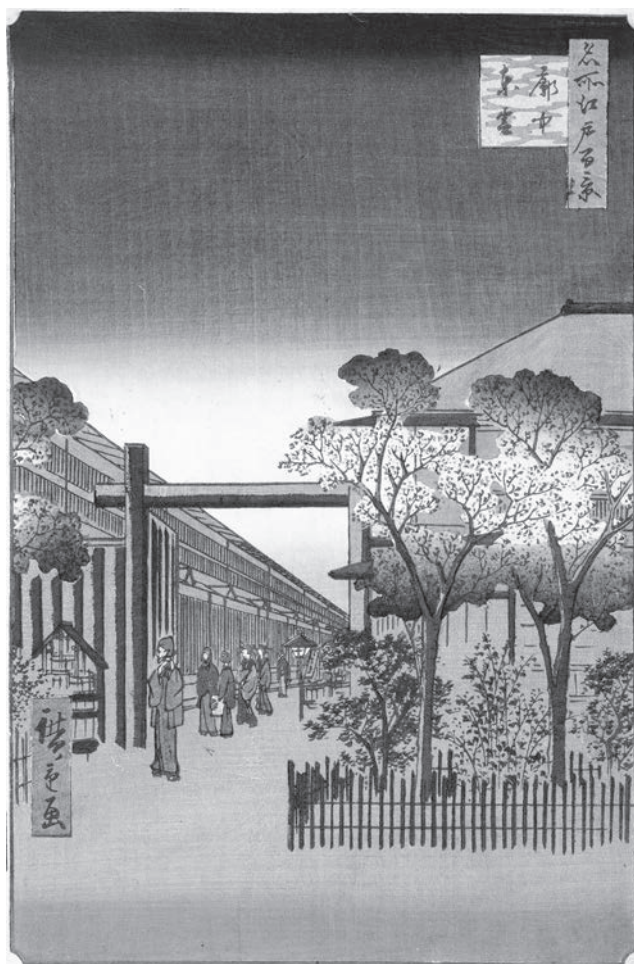
de stadsontwikkeling en op de netwerkstructuur van de conurbaties wordt gelegd, tegen de achtergrond van een ietwat finalistische trend naar groei, schaalvergroting en globalisering – al blijft ook het intrigerende verval van mega-steden, van Babylon tot Detroit, niet helemaal buiten beeld.

Cultuur in de zin van stedelijke dienstverlening speelt in die optiek maar een beperkte en veelal afgeleide rol bij de stadsontwikkeling, omdat cultuur sociaal en economisch moeilijk zichtbaar kan worden gemaakt en haar effecten nog moeilijker meetbaar zijn in de tijd – ook al investeerden antieke en middeleeuwse steden vrijwel al hun overschotten in lokale cultuur, in de vorm van religieuze instellingen, bouwwerken, artefacten, kunst en grafcultuur, en heeft die trend zich ondanks de versobering in de protestantse culturen ook daarna nog geruime tijd doorgezet. Maar cultuur is juist een van de basisvormen van de stedelijke *interconnectedness*, de uitgangshypothese van dit boek. Bovendien was religie, lang de dominante vorm van culturele expressie en culturele praktijken, gedurende vele eeuwen ook het belangrijkste kanaal voor kennisvorming en kennisoverdracht, een functie die niet per se met stedelijkheid samenhang maar gaandeweg wel stadsvorming bevorderde, zij het vaak op kleinere schaal.

Kleine steden spelen in de hier gekozen benadering echter geen speciale rol, ook niet als proto- of archetypen van specifieke wijzen van stadsvorming. Ze worden hoogstens vermeld als onderdeel van een stedennetwerk – zoals de Hanze, of de befaamde *Blue Banana* en haar Zuid-Europese tegenhanger (780), beide overigens weinig present in dit boek – of van een stadsregio, zoals de Randstad of de Ruhr-agglomeratie. Er is echter geen reden waarom specifieke ontwikkelingen niet juist aan de hand van kleine steden kunnen worden verhelderd. Sterker nog, sommige culturele ontwikkelingen, zoals het ontstaan of de zelfrepresentatie van ‘cultuursteden’, komen op lager of mediaan niveau beter uit de verf omdat kleine steden gemakkelijker een duidelijke keuze kunnen maken en niet alles hoeven te willen omvatten. Steden kunnen hun beperkte omvang ook koesteren, en ze hebben dat in verleden en heden ook nogal eens gedaan, door immigratie af te wijzen en het stadsareaal bewust beperkt te houden – maar dat gegeven wordt hier niet echt gethematiséerd. De twee uitzonderingen van relatief kleine steden, althans na hun middeleeuwse bloeiperiode, zijn hier dan Florence en Venetië, beide veelvuldig aangehaald in het hoofdstuk van renaissancespecialist Peter Burke over de culturele voorzieningen, dus als dienstencentrum.

Als voorbeeld van een verwaarloosd type kleinere, door cultuur gevormde of beheerste stad noem ik hier het type ‘universiteitsstad’. Gewoonlijk klein begonnen in een stedelijke kern met een andere hoofdfunctie, vaak – maar lang niet altijd – een hof met bestuurscultuur die kennis vereiste, trekt de universiteit er in de loop van de jaren een complex geheel aan culturele nevendiensten aan, van instituten, woongebouwen, colleges, hospitia en vergaderruimten tot laboratoria, medische zorg- en onderzoekscentra, toeleveringsindustrieën, drukkerijen en uitgeverijen, boekhandels, en thans ook de cyberwereld, die langzamerhand de functies en de bewoning maar ook de vormgeving zelf van de stad gaan beheersen. In Engeland is Cambridge daarvan het prototype (veelmeer dan het tevens industriële Oxford), in Duitsland Tübingen en Göttingen, in Catalonië Cervera (in 1717 om politieke motieven gesticht in de plaats van alle opgeheven universiteiten, maar in 1833 weer opgeheven ten gunste van Barcelona, waar de universiteit het symbool van herwonnen autonomie werd en is gebleven), in vroegmodern

Gezicht op de toegangspoort van het Yoshiwara, het plezier kwartier van de stad Edo, bij zonsopkomst, 1857. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.



Spanje Alcalá (het Romeinse Complutum), in Portugal Coïmbra, in Zweden Uppsala (naast het oude koninklijke machtscentrum), in België Leuven (waar de universiteit ten slotte alle andere functies heeft overspoeld), in Nederland Wageningen en steeds meer ook Delft, terwijl in de Verenigde Staten bijna alle grote universiteiten van de Ivy-league co-extensief zijn met de veel kleinere campussteden waar ze zijn gevestigd. Sommige universiteitssteden hebben lang hun bipolariteit behouden, zoals het industriële Leiden naast het universiteitskwartier. Het nu eveneens door haar universiteit gedomineerde Marburg, even groot als Leiden maar met ruim 40.000 studenten aan de universiteit, is in feite ontstaan als een bestuurscentrum naast de internationale bedevaart naar de grafkerk van een van de belangrijkste West-Europese heiligen, Elisabeth van Thüringen, de vrouw van de lokale machthebber. Marburg is een voorbeeld van de uit hofcultuur en religieuze diensten opgekomen stad die in tweede instantie tot volwaardige universiteitsstad is omgevormd en daar thans haar globale identiteit aan ontleent.

In een globale geschiedenis van de stad is het niet eenvoudig om met zulke meervoudige beelden en ontwikkelingen rekening te houden, maar nuances dienen waar nodig te worden bewaard en in een model verwerkt. Leiden louter als een economisch centrum zien (248), doet de ontwikkeling onrecht. Beter is het om met Andrew en Lynn Hollen Lees (470) te stellen dat Leiden samen met Den Haag, Amsterdam en Utrecht al spoedig een vorm van functionele taakverdeling en complementariteit heeft bereikt waarbij cultuur een wisselende rol speelt voor de structuur en de identiteit van elk van de steden. Zo'n genuanceerd standpunt relateert tevens de excessieve nadruk op de grote stad als *pars pro toto* voor een meer globale ontwikkeling die op vele plaatsen van dit boek doorschijnt. Denk aan Amsterdam als icoon van de Gouden Eeuw en embleem van vroegmoderne tolerantie: zeker, maar het was wel een handelsstad zonder bestuurlijke functies, zonder adel, en met een nogal eenzijdig ontwikkelde culturele sector, hoe uitbundig de huidige autoriteiten en de toeristische sector daar thans ook over mogen juichen of de Grachtengordel elite erop mag pochen. Terecht speelt het begrip *interconnectedness* (dat overigens niet in het zeer omvangrijke en bijzonder handige register is opgenomen, zo min als het hier al even centrale begrip *community*!) een belangrijke rol in dit boek, en dat maakt weer veel goed, ook en vooral voor de cultuurhistoricus die minder geobsedeerd is door zelfgeproclameerde stedentrots.

Zulke passages getuigen vooral van het succesgevoel over geslaagde, triomfantelijk uitgebazuinde vormen van stadswording en conventionele stedelijkheid. De veel minder elegante *suburbs* zijn wel in dit boek aanwezig, maar staan alleen in het daaraan gewijde, overigens fraaie hoofdstuk van Jussi S. Jauhainen centraal (791-808). De *slums* met hun specifieke cultuur die de lezer vooral in de hoofdstukken over de contemporaine megalopolissen verwacht, zijn echter maar heel schaars present, zoals meer in het algemeen subculturen hier het loodje moeten leggen tegenover de dominante cultuur en haar wetenschappelijke interpretaties. In zekere zin moet men natuurlijk ook niet anders verwachten van een synthese in ruimte en tijd op deze schaal, maar het blijft toch altijd een kwestie van selectie of basiskeuze, en dan valt hoe dan ook het sociaaleconomisch *a priori* op. Het boek geeft wel expliciet aandacht aan stadstypen als koloniale steden, mijnsteden en havensteden, maar niet aan steden waarvan het bestaan op culturele voorwaarden is gebaseerd.

Cultuursteden en culturele instellingen worden eigenlijk niet als zodanig gethematiseerd, tenzij als paragrafen in losse hoofdstukken. Toch zijn er heel wat culturele instellingen en diensten die niet alleen in de stad aanwezig zijn, maar zelf tot het ontstaan van steden hebben geleid of die specifieke vormen van stedelijkheid hebben bewerkt. Dat geldt in de allereerste plaats voor die heiligdommen die bedevaartplaatsen van vaak internationale allure hebben gegenereerd. We vinden hier wel veel opmerkingen over de rol van religieuze heiligdommen in met name de antieke wereld, maar dat geldt al veel minder voor de Europese middeleeuwen, en nauwelijks meer voor de contemporaine tijd. In één van zijn alinea's doet Marc Boone een dappere poging om de band tussen pelgrimage en stadswording te vangen, maar dat blijft beperkt tot het Spaanse Santiago de Compostela en zijn *camino* (228). Mekka wordt in het boek driemaal eenvoudig vermeld, Jeruzalem wordt nauwelijks vaker aangestipt, en de Ganges-heiligdommen vrijwel niet. De aandacht voor Rome blijft in feite beperkt tot de antieke stad; de complete omvorming van de katholieke renaissancestad tot het exponentieel groeiende centrum

van een wereldreligie, met een internationale cultus van pausen en heiligen en een onwaarschijnlijke hoeveelheid, kerken, kapellen en religieuze instellingen die wereldwijd een architectonische voorbeeldfunctie hebben gehad, gaat bijna helemaal aan dit boek voorbij, zo goed trouwens als de betekenis van de Reformatie voor de versoering en secularisering van de stedelijke ruimte. Hoe dan ook, in geen van de bewuste passages vinden we een begin van analyse van de samenhang tussen religieuze rituelen of praktijken en stadsvorming of stedelijke netwerken. Dit terwijl de *spatial turn* zeker sinds een tiental jaren de sacrale ruimte, haar rituelen en haar invloed op en betekenis voor geografische fenomenen als de stad weer volop op de kaart van de religiewetenschappen heeft gezet. Dat is overigens niet helemaal aan deze onderneming ontsnapt: de *spatiality* van religie wordt door J.A. Baird kort samengevat voor de steden uit de oudheid (182-183), maar daar blijft het bij. Sterker nog, in de middeleeuwse hoofdstukken blijft de tweepolige structuur van het kerkelijk en het burgerlijk gezag als funderende machten in de stad bijna steeds verscholen achter de klassieke interpretaties van de stad als handelskern, bestuurseenheid en economisch productiecentrum.

Voor de cultuur *van* de stad moeten we een stap verder gaan dan haar functie als dienstencentrum. Het gaat dan primair om de analyse van de voorstelling, toe-eigening en beleving van de stad als plaats van vrijheid, van tolerantie, van nieuwe mogelijkheden, van gelegenheid tot persoonlijke ontplooiing (of juist verval), van intellectuele cultuur boven de sociale en economische scheidlijnen uit, en van een in principe fundamentele herverdeling van taken, competenties en bevoegdheden. 'Stadluft macht frei', was de kern van een middeleeuws rechtsbeginsel, en hoewel de betekenis daarvan sindsdien flink is geëvolueerd, is het nog steeds een van de basismotieven van de trek naar de stad en van de beleving van stedelijkheid. Cultuur is de zijswijze van zulke vormen van representatie van de stad maar ze wordt in dit boek niet echt als funderende variabele beschouwd, veeleer als een interessant neventhema dat her en der kort aan de orde wordt gesteld.

Het belangrijkste hoofdstuk hierover is dat van Peter Burke over de representatie van de stad, eigenlijk vooral vanuit het oogpunt van de perceptie door derden (438-454). In kort bestek gaat hij in op de stad als artefact, de ideale stad (en haar tegendeel), en de maatschappelijke orde. Hij laat zich leiden door de *townscape*, de stadsgidsen, de *laus urbium* en de satires op de stad. Hij beperkt zich niet echt tot Europa, maar feitelijk wel tot de vroegmoderne periode (438-454). Belangrijke paragrafen over de constructie van het stadsgeheugen en over de aard van de stadscultuur vinden we ook in de hoofdstukken van Marc Boone over de middeleeuwse Europese stad (221-239) en van Bruno Blondé en Ilja van Damme over het equivalent daarvan in de vroegmoderne tijd (240-257). In enkele andere hoofdstukken worden onderdelen daarvan iets verder uitgewerkt, zoals door Felipe Fernández-Armesto over de opkomst van de stad in de roman in de negentiende eeuw (378-379), in de geest van Dickens of van de hier niet genoemde Zola, en even later in de film (Hannu Salmi, 737-752). Iets meer aandacht voor populaire cultuur had daar het stripverhaal aan kunnen toevoegen, zoals het duizelingwekkende *Urbicande* van François Schouten en Benoît Peeters (1985) en zijn *spin-offs*.

Voor de contemporaine periode komt het hoofdstuk van Marjatta Hietala en eindredacteur Peter Clark over de 'Creatieve steden' (720-736) nog het dichtst bij Burke's benadering. Ook al is hun insteek heel anders en is het concept 'creatieve stad' zelf krap dertig jaar oud, de stad wordt daarin als culturele brandhaard van innovatie en

autonome schepper van cultuur benaderd. Niet alleen van producten, maar vooral ook van nieuwe vormen van stedelijkheid. Terecht wordt verwezen naar vroegmodern Antwerpen van vóór 1585, vervolgens naar Parijs en Londen als toonaangevende ‘creatieve steden’ vanaf de achttiende eeuw, daarna Berlijn en New York – vanzelfsprekende referenties, natuurlijk. Amsterdam ontbreekt in dit rijtje, en inderdaad zou al vanaf de zeventiende eeuw de Hollandse stedenband (of Randstad) met haar complementaire stedelijke functies een betere referentie zijn geweest dan de wat eenzijdige handelsmetropool alleen. Maar ook dat is intussen veranderd. *World design capital* Helsinki van 2012 (727) is een goede vertegenwoordiger van het nieuwe type categorale cultuurhoofdsteden. Om niet te spreken van de felbegeerde titel *culturele hoofdstad van Europa*, waarvoor juist ook kleinere steden bereid zijn veel te investeren, soms hun stedelijk areaal fors te herzien, en ingrijpende allianties met andere stedelijke partners aan te gaan – een actueel thema dat ik in dit boek overigens niet aantrof.

Culturele dimensies zijn uiteraard veel moeilijker te analyseren dan sociaaleconomische voorwaarden of het aanbod aan geobjectiveerde culturele voorzieningen, maar een volwaardige stadsgeschiedenis kan daar op termijn niet omheen. Waar dient de stad eigenlijk toe? Waar is zij goed voor? Wat is haar betekenis in en voor het leven van de bewoners? Dergelijke vragen staan ons nu te wachten bij de omslag van de objectgerichte cultuurgeschiedenis naar het cultuurwetenschappelijk onderzoek van de categorieën van beleving en ervaring, van gevoelens en emotionaliteit, van herinneringscultuur en identiteit. Gezien vanuit dat perspectief is dit boek nog in hoge mate een synthese over de stadsgeschiedenis van een voorbije periode. Royaal getoonzet, rijk gevuld en goed geschreven, en zeker met mooie aanzetten tot nieuwere benaderingen. De beperking in de omvang van de hoofdstukken die de auteurs was opgelegd, heeft hen, dat proeft men hier en daar, verhinderd hun visie voldoende uit te werken, maar dat is nu eenmaal *all in the game*. Zou dit boek met dit alles voor ogen nu ook als een globale cultuurgeschiedenis van de stad geschreven kunnen zijn? Daarvoor zijn, naar mijn gevoel, een heel andere opzet en insteek noodzakelijk, minder externalistisch, minder gefocust op de globaliseringshorizon, minder geobsedeerd door de megalopolis, meer open voor stadstypologie en verborgen functionaliteiten. Maar op een synthese dáárvan moeten we beslist nog even wachten.

Trends in de (architectuur)geschiedenis van de stad

Bij de meeste mensen roept het begrip ‘stad’ bijna automatisch associaties op met steden waar ze zijn geboren of ooit zijn geweest. Steden bestaan op de eerste plaats uit gebouwen en allerlei andersoortige, fysieke structuren zoals woonblokken, straten, pleinen, theaters, voetbalvelden, zwembaden, winkelcentra en bedrijventerreinen. Die vormen tezamen niet alleen het decor waartegen het dagelijks leven zich afspeelt, maar zijn daar door hun vormgeving en maatvoering ook de versteende expressie van. Mensen leven niet alleen in de stad, ze ‘bewonen’ die ook. Steden onderscheiden zich van andere vormen van samenleven omdat daar, op geconcentreerde wijze, politieke, sociale, economische en culturele praktijken, tradities en machtsverhoudingen, een materiële en niet zelden ook beeldende vorm hebben aangenomen. En het is precies aan die zichtbaarheid en alomtegenwoordigheid van de geschiedenis door middel van stadsplan en gebouwen, dat de architectuur van oudsher haar aanspraken ontleent als bij uitstek de discipline van de stad. Het is daarom des te verwonderlijker dat die historisch gefundeerde, intieme relatie tussen stad en architectuur, zo weinig sporen heeft nagelaten in de recente historiografie van de stadsgeschiedenis. Het monumentale *Cities in world history* lijkt op het eerste gezicht op deze traditie geen uitzondering te zijn. Toch biedt het boek op subtiële wijze ook aanknopingspunten voor een nieuwe, en vooral andersoortige, architectuurgeschiedenis van de stad.

Architectuur als wetenschap

Het systematisch denken over de contemporaine stad vanuit de architectuur heeft zijn oorsprong in de jaren twintig van de vorige eeuw, toen de internationale elite van progressieve architecten zich zette aan een collectief onderzoek naar wat zij noemden ‘de droeve, en onze verontwaardiging opwekkende stedenbouwkundige werkelijkheid’ van de contemporaine stad.¹ Zij plaatste zich nadrukkelijk in de traditie van de pioniers van de volkswoningbouw en beschouwden architectuur en stedenbouw als een sociale opgave, gericht op het weer gezond maken van de stad. Vanuit dat perspectief werkten de architecten gezamenlijk tijdens een serie werkcongressen aan de uitvoering van een serieus onderzoekprogramma waarin de stad werd uiteengehaald tot haar meest elementaire functies: die van het wonen, werken, verplaatsen en ontspanning. Over het effect van de door CIAM (Congrès Internationaux d’Architecture Moderne) ontwikkelde concepten en doctrines op de praktijk van stadsontwikkeling en stedenbouw, met name in de jaren van de naoorlogse wederopbouw, zijn architectuurhistorici verdeeld. Wel staat vast dat de binnen de CIAM als stedenbouwkundige leerschool ontwikkelde analysemethoden met name op gebied van de woontypologie, buiten de

¹ K.Somer, *De functionele stad. De CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960* (Rotterdam 2007) 9.

architectuur weinig bekend zijn geworden en in ieder geval in de sociaal-economische geschiedschrijving van het wonen nauwelijks sporen heeft achtergelaten.²

Halverwege de jaren zestig kreeg het architectuuronderzoek naar de stad een nieuwe wending richting de geschiedenis met de publicatie van *L'Architettura della città* door de Italiaanse architect Aldo Rossi. Dit boek markeert niet alleen de comeback van de historische binnenstad binnen de (Europese) stadspolitiek en stadsontwikkeling, maar bovenal het afscheid van het denken over de stad als technische en functionele machine door het pleidooi voor een (architectuur)historische benadering van de stad als kunstwerk.³ Als architect was Rossi vooral geïnteresseerd in de regels en mechanieken aan de hand waarvan de stad 'als een reusachtig door de mens gemaakt object' zich door tijd en ruimte ontwikkelt. Gebouwen in de vorm van stedelijke artefacten (woonwijken, monumentale ensembles) spelen daarbij een bemiddelende rol door hun eigen geschiedenis en, bijgevolg ook, door hun eigen vorm. Stedelijke artefacten onderscheiden zich dan ook minder door hun functie als wel door hun relatie met de locus (specifieke plaats en ondergrond) en door de sporen die zij via de (artistieke) verbeelding en/of ervaring achterlaten in het collectieve geheugen. In zijn speurtocht naar de werking van 'de ziel van de stad' in de architectuur betrok Rossi, vooruitlopend op de latere exercities van de cultuurstudies binnen de stadsgeschiedenis, naast de architectuur (typologie) ook tal van andere disciplines, zoals de specifiek stedelijke geografie (genius loci), topografie (morfologie) en vooral ook sociologie (collectieve geheugen).⁴

Hoewel Rossi's boek bedoeld was als onderbouwing van een 'andere' architectonische ontwerppraktijk, heeft zijn idee van de stad als een ingenieus product van techniek en architectuur, vooral geleid tot nieuwe wegen in het architectuuronderzoek, met name in Italië, Frankrijk en ook de Verenigde Staten. Nieuw onderzoek waarin de obsessie voor individuele architectonische creatie, stijl of functie van gebouwen heeft plaats gemaakt voor systematische analyses van de complexe samenhang tussen stedelijke vorm en gebouwtypen. Laten ons hier beperken tot de spectaculaire opbloei van het Franse architectuuronderzoek in de jaren zeventig die werd gestuurd en gedragen door de intocht van de sociale wetenschappen in het stedenbouwkundig vakgebied.⁵ Daarin zijn tenminste drie thema's te ontdekken aan de hand waarvan de historische dimensies van de ruimtelijke structuur van de stad werden onderzocht: dat van de dynamiek van de ondergrond of plattegrond van de stad; dat van de instrumentalisering van de architectuur binnen de politieke en vooral institutionele organisatie van de (stedelijke) ruimte en, ten slotte, dat van de maatschappelijke betekenis van de architectuur als sociale praktijk. Het is uiteindelijk dankzij deze gespecialiseerde analyses naar zowel ruimte als beeld in de architectuur dat het perspectief is geopend op de betekenis van fysieke vormen en structuren als potentieel bronnenmateriaal voor de politieke, economische en sociale geschiedenis van de stad.

Toch is dit type onderzoek grotendeels buiten de toen ontluikende stadsgeschiedenis gebleven, niet op de laatste plaats vanwege de gespecialiseerde onderzoekstech-

2 M.Garden en Y.Lequin (red.), *Habiter la ville* (Lyon 1985) i-xvii.

3 A.Rossi, *De architectuur van de stad* (Nijmegen 2002; oorspr. Padua 1966).

4 H.Heynen, A. Loeckx, L. de Cauter en K. van Herck (red.), '*Dat is architectuur*'. *Sluutelteksten uit de twintigste eeuw* (Rotterdam 2001) 375-384.

5 E.Taverne, 'De architectuur van de stad. Thema's uit recent architectuuronderzoek', Themanummer 'De vierde dimensie. Stedebouw in historisch perspectief', *Leidschrift. Historisch Tijdschrift* 9 (1993) 21-43.

Gezicht op Herald Square, New York City, 1902. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.



nieken en het ontbreken van zichtlijnen op de algemene (culturele) geschiedenis.⁶ Op één intrigerende uitzondering na. Halverwege de jaren tachtig lanceerde de Italiaanse architectuurhistoricus Carlo Olmo concrete voorstellen, niet zozeer voor een ‘ontspecialisering’ van het architectuurhistorisch onderzoek, maar voor een radicale herijking, in de zin van herpositionering van het vakgebied binnen de historische wetenschappen. Zijn pleidooi voor een ‘andere’ architectuurhistorische praktijk, impliceerde een afscheid van een door de historiografie van de Moderne Beweging gedicteerde geschiedschrijving met haar beperkingen op gebied van periodisering, doctrines, doeleinden en instrumenten. Olmo transformeerde met name de stedenbouwgeschiedenis in een vooral economisch georiënteerde geschiedenis van stadsontwikkeling waarin de aandacht meer uitgaat naar de *productie* dan naar het ontwerpen van de stad.⁷ Stedenbouwhistorici zouden een belangrijke bijdrage aan de politieke, sociale en vooral economische geschiedenis van de stad kunnen leveren door zich te oriënteren niet zozeer op afzonderlijke objecten (monumenten) maar op de ‘zwijgende meerderheid’ van de

6 B. Lepetit, J.-L. Pinol, ‘France’, in: R. Rodger (red.), *European Urban History. Prospect and Retrospect* (Leicester/London 1993) 76-107; F.-J. Ruggiu, ‘L’ histoire urbaine en France dans les années 2000’, *Città & Storia* 1 (2010) 23-54.

7 C. Olmo, *La Città Industriale. Protagonisti e scenari* (Turijn 1980); idem, *Architettura e Novecento. Diritti, conflitti, valori* (Rome 2010) ix-xxii.

stedelijke bebouwing door historische analyses van de werking van de woningmarkt, de organisatie van bouwbedrijf en vooral van de factoren van de vastgoedontwikkeling. Een onderzoek naar de 'wortels' van de eigentijdse architectuur van de stad dat via de moderne industriestad uiteindelijk terug gaat tot stedelijke formaties binnen de pre-industriële (plattelands) samenleving.⁸ Met het kadaster als belangrijkste bron, laat Olmo in case studies naar bijvoorbeeld Place de la Concorde in Parijs (1755-1775) of de aanleg van de Via Doria in Turijn (1736-1776) zien hoe, door het traceren en analyseren van de strategieën, regels en bedoelingen van de belangrijkste spelers op de vastgoedmarkt, de stedenbouwgeschiedenis een sleutelpositie kan in innemen binnen de stadsgeschiedenis.⁹

Halverwege de jaren tachtig voegde Olmo de daad bij het woord en initieerde hij een serie onderzoeksprojecten en publicaties samen met (stads) historici, demografen en -geografen als B. Lepetit, L. Bergeron en M. Roncayolo, waarin de thema's voor samenwerking voorzichtig werden afgetast.¹⁰ Deze en soortgelijke ontwikkelingen binnen de architectuurgeschiedenis hebben uiteindelijk, tezamen met de Angelsaksische traditie van de *planning history*, de weg vrijgemaakt voor een paradigmawisseling in de stadsgeschiedenis waarin zowel de *agency* van individuele spelers als de culturele bepaaldheid van de stedelijke ruimte centraal zijn komen te staan.

Hoe architectuurgeschiedenis op succesvolle wijze kan worden geïntegreerd in een narratief framework van de contemporaine geschiedenis, heeft de Franse architectuurhistoricus Jean-Louis Cohen laten zien in zijn magistrale handboek *The future of architecture since 1889* (2011).¹¹ Dit is ook voor de stadsgeschiedenis een informatief overzicht waarin het historiografisch verband zichtbaar wordt tussen de verschillende disciplines die tezamen de ruimte van de stad bepalen: die van de architectuur, stedelijke planning, stedenbouw en landschapsarchitectuur. Maar hoe staat het met de openheid van de stadsgeschiedenis naar de ruimtelijke dimensies van de stad, met de omgang met de categorie 'ruimte' waar vanuit de sociale en geesteswetenschappen sinds kort weer opmerkelijke belangstelling voor bestaat?¹²

Bewegingsdenken versus plaatsdenken

De betekenis van de urbane architectuur als substantiële factor binnen de stadsontwikkeling, is niet onmiddellijk terug te vinden in *Cities in world history*. Een vluchtige blik op de inhoudsopgave laat zien dat ten opzichte van economie, demografie en *cultural studies*, een afzonderlijk, vakdisciplinair framework van de architectuurwetenschappen ontbreekt. Daarvoor in de plaats worden echter in een aantal hoofdstukken over stedelijke systemen in de wereldgeschiedenis vanaf de oudheid tot heden, door archeologen, historici, geografen en economen enkele interdisciplinaire kunststukjes uitgehaald die een verrassend perspectief openen op een 'andere' architectuurgeschiedenis van de stad. Misschien zouden we zelfs kunnen spreken van een transitie in de geschiedschrijving waarin het denken over de architectonische, symbolische en cultu-

8 R. Gabetti en C. Olmo, *Alle radici dell'architettura contemporanea* (Turijn 1989).

9 C. Olmo, *Le nuove di Patte. Quattro lezioni di storia urbana* (Milaan 1995).

10 L. Bergeron, C. Olmo, M. Roncayolo, *Nuove lezioni di storia della città* (Turijn 1986); B. Lepetit, C. Olmo, C. Benedict, Clark en A. Farge, *La città e le sue storie* (Turijn 1995).

11 J.-L. Cohen, *The future of architecture. Since 1889* (Londen/ New York 2012).

12 N. Klopfer, *Die Ordnung der Stadt. Raum und Gesellschaft in Montreal, 1880 bis 1930* (Keulen etc. 2010) 12-33.

rele betekenis van de gebouwde omgeving als *plaats* is vervangen door een waarin het ‘bewegingsdenken’ centraal staat met een sterke focus op infrastructuur, mobiliteit en energie.¹³

Deze verschuiving heeft alles te maken met een meer algemene historiografische trend: die van de verzelfstandiging van de geschiedenis van de urbanisering ten opzichte van de stadsgeschiedenis.¹⁴ Verreweg de meeste auteurs in *Cities in world history* houden zich minder bezig met de fysionomie van afzonderlijke steden als wel met allerlei aspecten van urbanisering als een van de grote bewegingen in de geschiedenis, niet alleen van de moderne tijd maar van de totale nederzettingsgeschiedenis van de mensheid. Daarmee lijkt de jongste trend binnen de historische wetenschappen, die van de ‘New Global History’, nu ook de stadsgeschiedenis te hebben bereikt. En binnen die geschiedenis van de mondiale verstedelijking neemt infrastructuur – met zijn ruimtelijke, functionele en sociaal-economische dimensies – een centrale plaats in. Infrastructurele planning is een rode draad die dwars door *Cities in world history* loopt, te beginnen bij de informatieve hoofdstukken van de archeologen over de oorsprong van de stad via de ‘wandelande’ havensteden in Zuid-Oost Azië in de vroegmoderne tijd tot aan de uitwaaiende, metropolitane regio’s van dit moment.

Hoe een nieuwe, door infrastructuurle planning gedragen architectuurgeschiedenis van de stad eruit zou kunnen zien, laat Carl Abbott zien in zijn verhelderende bijdrage over urbanisatie en stadsontwikkeling in Noord-America (hoofdstuk 27). Abbott is een stads- en planningshistoricus die zich vooral bezighoudt met de publieke sector binnen de Amerikaanse stedelijke samenleving en met name op de wisselende relaties tussen (fysieke) infrastructuur en stedelijke planning.¹⁵ Zijn hoofdstuk over de verstedelijking in Canada en de Verenigde Staten sluit daarop aan en laat zich lezen als een methodisch-kritisch manifest richting planning-, techniek- en vooral stadshistorici over de wijze waarop infrastructuren functioneren als media van economische, politieke en maatschappelijke integratie.

Abbott laat zien hoe in de negentiende eeuw het transportnetwerk van eerst water- en later spoorwegen zorgde voor de verknoping van de stedelijke economieën op het Amerikaanse continent, met name die van de Atlantische havensteden in het noordoosten en de industriesteden in het Midwesten die tezamen het urbane kerngebied vormden. Hier lagen in 1860 negen van de tien toen grootste steden van Noord-Amerika. In de twintigste eeuw zorgde de combinatie van de in massa-geproduceerde auto en de uitbouw van het wegensysteem (inclusief het netwerk van langeafstandsnelwegen vanaf 1956) voor een tegenovergestelde beweging: weg van de compacte en gecentraliseerde steden richting uitwaaiende, metropolitane regio’s en hun suburbs. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw hebben metropolitane steden definitief hun vorm verloren en zijn New York, Chicago of Toronto opgelost in regionale clusters of corridors. Maar ook nu weer zijn het de (openbaar) vervoerssystemen zoals de betrekkelijk nieuwe *Rail Transit Lines* die met hun routeplan de oorspronkelijke stedelijke centra niet alleen

13 L. Boelens, ‘La città muovere; naar een fenomenologie van de “space of flows”’, in: P. Meurs en M. Verheijen (red.), *In Transit. Mobiliteit, stadscultuur en stedelijke ontwikkeling in Rotterdam* (Rotterdam 2003).

14 J. Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München 2009) 355.

15 M. Neuman en S. Smith, ‘City planning and infrastructure. Once and future partners’, *Journal of Planning History* 9 (2010) 21-42.

bereikbaar maar vooral ook herkenbaar maken.

Maar Abbott beperkt zich niet tot de drie hoofdlijnen van het verstedelijkingsproces op het Noord-Amerikaanse continent. Hij trekt ook de steden zelf in en slaagt erin om in een bestek van slechts enkele bladzijden een indringend beeld te geven van de turbulente omgeving van de Amerikaanse stad, met name die tussen 1865 en 1918. Wie waren de mensen die de straten en huizen van deze nieuwe steden bevolkten? Waar kwamen ze vandaan? Hoe was de balans tussen de binnenlandse migranten en die van overzee? Voor welke dilemma's zagen stadsbestuurders zich geplaagd bij maatregelen om hun stad in zowel sociaal als technisch opzicht goed te laten functioneren? En, ten slotte, hoe succesvol waren stadsbewoners bij het veroveren van een plaats binnen het publieke domein, zowel individueel en als groep?

Het verhaal dat Abbott hierover vertelt is geen aggregaat van afzonderlijke geschiedenissen van migratie, economie, openbaar bestuur of het sociaal-culturele leven, aangevuld met wat techniek en technologie. Integendeel. Hij slaagt erin een coherent verhaal over de Noord-Amerikaanse stad op te bouwen door haar te beschrijven vanuit een relationele opvatting van infrastructuur. Weinig andere bereiken in de samenleving vervullen een vergelijkbare bemiddelende functie als *infrastructuur*. Infrastructuren op gebied van nutsvoorzieningen, openbare werken, collectieve diensten en communicatienetwerken, ontsluiten, verbinden, verknopen en integreren en zijn zowel voorwaarde als resultaat van de wederkerige interacties tussen ruimte, tijd en (stedelijke) samenleving.¹⁶ De opkomst en modernisering van Amerikaanse steden analyseert Abbott in de context van de opvang en regulering van de 'Great Migrations' ten tijden van de Gilded Age (1865-1918).¹⁷ Hij laat zien hoe nieuwe infrastructurele netwerken en instituties een sleutelrol spelen bij bijvoorbeeld de hervorming van het openbaar bestuur en stadspolitiek, bij het neutraliseren van rivaliteiten tussen etnische en religieuze rivaliteiten en, ten slotte, bij de doorbraak van een specifiek Amerikaanse cultuur van kansen en mogelijkheden, in het bijzonder die van vrouwen.

Zo illustreert de werkwijze van de lokale overheid het civiliserende effect van de bouw van complexe infrastructuren op gebied van techniek en cultuur. Sleutelactoren waren, naast lokale bestuurders en ambtenaren, vooral *leading firms* van de blanke middenklasse, die er alle belang bij hadden steden leefbaar te maken door professionalisering van het stadsbestuur, de bouw van collectieve voorzieningen op gebied van water-toevoer, riolering, straatverlichting, openbaar vervoer en door wet- en regelgeving voor bouw en planning.¹⁸ Binnen het sociaal-culturele landschap functioneerde het groeiend aanbod vanuit de *culturele* infrastructuur als vector ('common ground') van gemeenschappelijke en gedeelde ervaringen. Migrant en autochtonen lazen in toenemende mate dezelfde kranten, luisterden naar dezelfde nieuwszenders, winkelden in dezelfde warenhuizen en winkelketens, vermaakten zich bij dezelfde Hollywoodproducties en sportmanifestaties. Abbott gaat zelfs mee met de suggestie dat de geleidelijke erosie van lokale en etnisch gekleurde nieuwsvoorziening, winkelbestand, sportverenigingen en

¹⁶ D. van Laak, 'Infra-Strukturgeschichte', *Geschichte und Gesellschaft* 27 (2001) 367-393.

¹⁷ Ch.W. Calhoun (red.), *The Gilded Age. Perspectives on the origins of modern America* (Lanham/Plymouth 2007); idem, 'Moving beyond stereotypes of the Gilded Age', *OAH Magazine of History* 1: 26 (2008) 1-4. (<http://www.oah.org/pubs/magazine/gilded/calhoun.html>).

¹⁸ J.C. Teaford, *The unheralded triumph. City government in America, 1870-1900* (Baltimore 1984).

kerkgenootschappen, aan de vooravond van de grote crisis de eenheid heeft bewerkstelligd binnen een etnisch verdeelde arbeidersbeweging. Veel van de hier genoemde technologische innovaties: de professionalisering van het openbare bestuur, van de sociale dienstverlening en technische uitrusting van gebouwen en openbare ruimten brachten ook nieuwe kansen, met name voor vrouwen zowel op de arbeidsmarkt maar ook als kleine, zelfstandige ondernemers. Vrouwen uit de comfortabele middenklasse waren bovendien niet alleen actief binnen het sociale en culturele leven (Settlement Movement) maar ontplooiden in steden als Chicago ook geheel eigen initiatieven op gebied van politieke hervorming en stedelijke vernieuwing (Women's City Club of Chicago).¹⁹

Dit hoofdstuk over de Noord-Amerikaanse stad is een instructief voorbeeld van hoe (stads) historici op dit moment tegen de (architectuur) geschiedenis van de stad aankijken. Ze zijn daarbij – in tegenstelling tot de gemiddelde architectuurhistoricus – minder gefixeerd op plekken, gebouwen en hun ontwerpers maar meer op de relaties tussen mensen, tijd en ruimte. Het is een benadering die de traditionele grenzen tussen de afzonderlijke geschiedenissen van architectuur, techniek, infrastructuur en planning definitief achter zich heeft gelaten. Het laat ook zien hoezeer de geschiedschrijving van de stad in de negentiende (en twintigste) eeuw hierbij functioneert als een fascinerend laboratorium voor nieuwe concepten en methoden. Het is daarom des te spijtiger en eigenlijk des te ergerlijker dat het door Peter Clark geredigeerde handboek, geen oog blijkt te hebben voor de recente bijdrage die daar vanuit het Duitstalige vakgebied aan is gegeven.²⁰

19 G.E. Gilmore, 'How did gender affect progressivism and which women became progressives?', in: idem, *Who were the progressives?* (Boston/New York 2002) 193–260.

20 F. Lenger, *Metropolen der Moderne. Eine Europäische Stadtgeschichte seit 1850* (München 2013); D. Schott, 'Stadt in der Geschichtswissenschaft', in: H.A. Mieg en C. Heyl (red.), *Stadt. Ein interdisziplinäres Handbuch* (Stuttgart, Weimar 2013) 120–147.

Een historische werf: de premoderne bouwsector als verwaarloosd onderzoeksdomein*

De jongste jaren verscheen er heel wat onderzoek over stadsplanning en stadsontwikkeling, waarbij de socio-economische, politieke en culturele invloeden werden uitgediept die verantwoordelijk waren voor de totstandkoming van de stedelijke vorm.¹ Het is echter opmerkelijk dat de economische sector die schuilging achter de façades van de middeleeuwse en vroegmoderne stad tot nog toe op relatief weinig aandacht van historici kon rekenen. In 1992 verweet de Britse historica Linda Clarke stadshistorici zelfs dat zij de totstandkoming van de stedelijke omgeving nog te vaak als een vanzelfsprekendheid zagen, waarbij zij vooral keken naar het politieke, religieuze en sociaal-economische ideeëngoed dat schuilging achter het uitzicht en de vorm van de stad, en veel minder naar de – vaak bijzonder lucratieve – industrie die de architectonische theorie in praktijk bracht.² Voor Harold James Dyos, de grondlegger van de *Urban History*-traditie in het Verenigd Koninkrijk, maakten bouwondernemers zelfs een essentieel onderdeel uit van de vernieuwde stadsgeschiedenis.³ Daarnaast waren mensen uit het stedelijk bouwbedrijf vaak innig verstrengeld met stedelijke en centrale overheden, waardoor zij ook effectief op het beleid konden wegen.⁴ Hierdoor raakten allereerste vragen inzake economische organisatievormen al snel onlosmakelijk verbonden met sociale, politieke en culturele vraagstukken. Met haar kritiek zette Linda Clarke de toon voor een steeds luider klinkende oproep voor meer historisch onderzoek naar het bouwbedrijf als sociaal-economisch proces.

Het bouwproces zelf wordt inmiddels bestudeerd vanuit verschillende disciplines. Vooral vanuit *construction history* wordt steeds vaker gepleit voor een meer sociaal-economische benadering van het bouwvak.⁵ En hoewel binnen de *construction history* reeds heel wat vernieuwende invalshoeken bewandeld werden, lijkt de laatste jaren

* Met dank aan de leden van de onderzoeksgroep HOST, met bijzondere vermelding van Heidi Deneweth, alsook de redactie van *Stadsgeschiedenis* voor de pertinente opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel.

¹ Zie onder meer het mooie overzichtswerk van A.E.J. Morris, *History of urban form before the industrial revolution* (New York 1994).

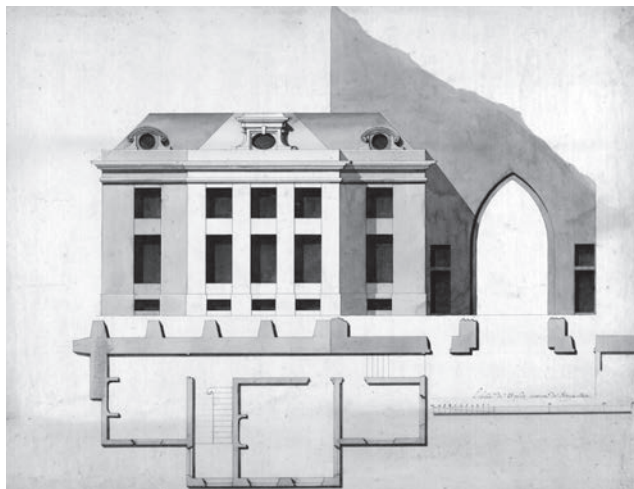
² L. Clarke, *Building capitalism. Historical change and the labour process in the production of the built environment* (Londen 1992).

³ Men raadplege bijvoorbeeld de interessante opmerkingen in H.J. Dyos, 'Agenda for urban historians', in: H.J. Dyos (red.), *The study of urban history* (Leicester 1968) 87-112; H.J. Dyos, 'The speculative builders and developers of Victorian London', in: D. Cannadine & D. Reeder (red.), *Exploring the Urban Past. Essays in Urban History by H.J. Dyos* (Cambridge 1982) 154-178.

⁴ Zie hierover enkele recente bijdragen: G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen 2011); G. van Essen, *Het stadsfabrieksambt. De organisatie van de publieke werken in de noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw* (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Utrecht, 2011); J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010).

⁵ Zie onder meer: W. Lorenz, 'From stories to history, from history to histories. What can construction history do?', *Construction History* 21 (2006) 31-42. Enkele interessante opmerkingen werden ook geformuleerd in L. Clarke, C. McGuire & C. Wall, 'The significance of building labour to the production of the built environment', in: R. Carvais e.a. (red.), *Nuts and bolts of construction history* 2 (Parijs 2012) 107-114.

Afbeelding 1: Achttiende-eeuws bouwplan (Archief van de Stad Brussel).



vooral de hedendaagse periode aandacht te krijgen, goed voor zo'n 75 percent van het bestaande onderzoek, en blijft de premoderne periode, met een aandeel van 25 percent, onderbelicht.⁶ [Afbeelding 1]

Het bouwproces in de vroegmoderne stad is een ingewikkeld kluwen van allerlei specifieke handelingen, al dan niet gerelateerd aan het stedelijk corporatief kader, waarin tal van actoren zoals opdrachtgevers, overheden, ondernemers, aannemers, ambachtsmeesters, arbeiders en leveranciers van bouwmaterialen zich bewegen. De Amerikaanse architectuurhistoricus Howard Davis omschreef deze bouwpraktijk in zijn bestseller uit 2006, *The culture of building*, als een 'gecoördineerd systeem van kennis, regels, procedures en gewoontes die het bouwproces omgeven'.⁷ [Afbeelding 2] Voor Davis is het bouwproces dan ook in de eerste plaats een sociaal proces, waarbij allerhande actoren met elkaar in wederzijds contact staan. Davis merkt terecht op dat de architectuurgeschiedenis deze dimensie van het bouwproces nog te vaak links laat liggen. Al is het uiteraard niet zo dat enige vooruitgang op dit gebied achterwege bleef. De Britse architectuurhistoricus John Summerson, een van de grondleggers van de Construction History Society, begon ooit aan een onderzoek naar de Londense bouwnijverheid, maar staakte al snel zijn onderzoek, omdat het te gecompliceerd bleek. Summerson kwam niet verder dan enkele lezingen waarin hij zijn gedachten over het onderwerp op een rijtje zette.⁸

Toch is het verwijft van Howard Davis niet enkel van toepassing op de architectuurgeschiedenis. Ook de sociaal-economische historici moeten de hand in eigen boezem steken. Er worden maar zelden bruggen geslagen tussen architectuurhistorici uit de *construction history* traditie en sociaal-economische historici. Het relatief grote belang van de bouwsector in overweging genomen, is het immers bijzonder opvallend dat

6 I. Bertels en B. Tritsmans, 'Stad & architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België', *Stadsgeschiedenis* 6 (2011) 93-106. Zie ook: I. Bertels, H. Deneweth, B. Horemans en S. Van De Voorde, 'Pour une historiographie de l'entrepreneur du bâtiment (1400-2000)', paper gepubliceerd in de handelingen van het '2^e congrès Francophone d'histoire de la construction' te Lyon, (ter perse).

7 H. Davis, *The culture of building* (Oxford 2006) 5.

8 J. Summerson, 'What is the history of construction?', *Construction History* 1 (1985) 1-2.



TE KLEIN

Afbeelding 2: Howard Davis, *The culture of building* (Oxford 2006).

deze fundamentele industrie tot nog toe in belangrijke mate aan de historiografische aandacht wist te ontsnappen en geen vooraanstaande rol te vervullen had in enkele van de prangende debatten die de afgelopen jaren werden (en worden) uitgevochten in de sociaal-economische geschiedschrijving. Voor de meeste vroegmoderne steden schommelde het aandeel van de bouwnijverheid tussen de vijftien en twintig procent van de stedelijke economie.⁹ Daarenboven maakte dit relatieve belang de sector tot een van de voornaamste werkgevers in de premoderne stad. In het achttiende-eeuwse Parijs bijvoorbeeld, voorzag deze industrietak in een inkomen voor zo'n 40.000 van de 600 tot 700.000 inwoners, ofwel zes procent van de totale stedelijke bevolking.¹⁰ De meeste historici zijn het er dan ook over eens dat de bouwsector een bijzondere plaats innam in de premoderne stedelijke economie, maar houden zich hierover – vaak noodgedwongen – ten

zeerste op de vlakte. In hun magistrale overzichtswerk van de Nederlandse economie in de vroegmoderne periode, geraakten Jan de Vries en Ad van der Woude, wat betreft de bouwnijverheid, niet veel verder dan de bekende slagzin dat heel wat bijkomend onderzoek nodig was. Bijna twintig jaar later maakt een gebrek aan onderzoek het nog steeds bijzonder moeilijk om harde uitspraken te doen over deze sector.¹¹

Deze bijdrage gaat dieper in op de manieren waarop historici tot nog toe zijn omgesprongen met het premoderne bouwbedrijf. Het is daarbij niet de bedoeling om de lezer een volledig historiografisch overzicht aan te reiken. Het artikel tracht in de eerste plaats de voornaamste trends in het historisch onderzoek naar de bouwsector als economische industrie voor het voetlicht te brengen en de lezer een aanzet tot verdere problematisering en onderzoek aan te reiken. De tekst valt uiteen in drie delen. In een eerste deel ga ik terug in de tijd en komen de eerste studies die de economische organisatie van het bouwvak ter harte namen aan bod. Vervolgens wordt nader ingegaan op de belangrijke historiografische tendensen vanaf de jaren zeventig en de manier waarop de bouwsector hierin geïntegreerd werd. Hoe was de bouwsector bijvoorbeeld georgani-

9 R. De Peuter, *Brussel in de achttiende eeuw* (Brussel 1998); J. Dambruyne, 'De Gentse bouwvakambachten in sociaal-economisch perspectief (1540-1795)', in: R. Lis en H. Soly (red.), *Werken volgens de regels* (Brussel 1994) 51-105, aldaar 79-90; D. Woodward, *Men at work. Labourers and building craftsmen in the towns of northern England, 1450-1750* (Cambridge 1995).

10 A. Potofsky, *Building Paris in the age of the revolution* (Basingstoke 2012).

11 J. De Vries en A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure and perseverance of the Dutch economy, 1500-1850* (Cambridge 1997) 330.

seerd en welke ondernemingsstructuren zijn hierin terug te vinden? En wat was dan de rol van ambachtsgilden in deze sector en hoe werd arbeid op de stedelijke bouwmarkt georganiseerd en gereguleerd? In het laatste deel behandel ik enkele recente en weinig opgemerkte vaststellingen die onderzoek naar het bouwvak mogelijk in nieuwe richtingen kan stuwten, waarbij vooral wordt ingegaan op de zeer gediversifieerde markt die de bouwsector moest bespelen.

Britse wegbereiders en continentale echo's

Lange tijd was architectuurgeschiedenis een zaak van esthetiek en onderzoek naar briljante architecten. In eerste instantie waren architectuurhistorici bekommerd om de schoonheid die sprak uit het ontwerp van het gebouwde. Een ontwerp dat steeds onderworpen was aan strikte regels, die op hun beurt onderworpen waren aan de heersende trends in het architecturale ontwerp. Daardoor kreeg aanvankelijk vooral de architect, het 'genie' achter de tekentafel, de volle aandacht. Pas in het begin van de twintigste eeuw werd tegen deze eerder elitaire architectuurhistorische opvatting gereageerd. Rond de eeuwwisseling zwol de kritiek op de toen gangbare Rankeaanse methoden in de geschiedwetenschap aan, en dit niet enkel in Europa maar ook in Latijns-Amerika en Japan. Daarbij was vooral te horen dat het heersende paradigma een veel te simplistisch maatschappijbeeld naar voren schoof, waarin de sociaal-economische achtergrond geheel ondergesneeuwd werd door de allesoverheersende rol van enkele *grands hommes*.¹² In de nasleep van de historiografische omwenteling die hierop volgde, werd ook de architectuurgeschiedenis met mondjesmaat hervormd, werd de architect als genie meer in een politieke en maatschappelijke context geplaatst en kwamen er onder meer vanuit de in de ontwikkeling zijnde sociaal-economische discipline nieuwe impulsen.

De eerste stemmen met betrekking tot de noodzaak van historisch onderzoek naar de ruimere bouwsector leken van over het kanaal te komen, waarbij de Britse architectuurhistoricus Martin Shaw Briggs in 1925 een van de eersten was om met zijn *Short history of the building crafts* een architectuurgeschiedenis 'nieuwe stijl' te schrijven.¹³ Briggs wees – geheel terecht – op de problematische relatie tussen de architectuur als ontwerpproces en de eigenlijke uitvoering op het terrein. In een eerste hoofdstuk slaagt Briggs er aardig in om de lezer te laten nadenken over de relatie tussen de architect en de ambachtsman, al blijft het betoog weinig concreet en vervalt de auteur vaak in veralgemeningen. Daarna verliest Briggs het socio-economische aspect echter uit het oog en beperkt hij zich tot een loutere beschrijving van verschillende bouwtechnieken. In 1933 verscheen *The mediaeval mason* van de hand van Douglas Knoop en Gwilym Pederdur Jones, die beiden de leerstoel Economische Geschiedenis aan de Universiteit van Sheffield bekleedden.¹⁴ Het vertrekpunt van deze studie was echter voornamelijk het ambachtelijk kader waarin de bouwvakkers werkzaam waren, waarbij de auteurs zich hoofdzakelijk richtten op allerhande corporatieve reglementen en verordeningen. Kort nadien, in 1934, werkte ook de economische historicus Louis Francis Salzman zijn magistrale *Building in England down to 1540. A documentary history* af, al zou het pas in

¹² G. Iggers en E. Wang, *A global history of modern historiography* (Harlow 2008) 157–172.

¹³ M.S. Briggs, *A short history of the building crafts* (Oxford 1925).

¹⁴ D. Knoop en G.P. Jones, *The mediaeval mason. Economic history of English stone building* (Manchester 1933).

KOMT NOG

Afbeelding 3: Triptiek van de Vier Gekroonden, onbekende zestiende-eeuwse meester (Museum van de stad Brussel)

kunsthistoricus Jozef Duverger gaf in 1933 een ledenlijst uit van de Brusselse Steenbickelers, oftewel het Vier Gekroondenambacht. In zijn inleiding gaf Duverger te kennen dat hij met deze uitgave wilde 'bijdragen, om de grondslagen, waarop een nieuwe geschiedenis der Brabantsche beeldhouwkunst, en ook wel van de bouwkunst, zal worden opgetrokken, te helpen verstevigen en verder uit te bouwen'.¹⁵ Tevergeefs, zo bleek, want het werk is een weinig bekend antiquarisch curiosum gebleven.¹⁶ Het zou nog tot de jaren 1950 duren vooraleer de Britse voorlopers echt navolging kregen in de Lage Landen. Daarbij kan gewezen worden op het werk van de Gentse kunsthistoricus-archeoloog Adelbrecht Van De Walle, die met zijn *Bouwbedrijf in de lage landen tijdens de middeleeuwen*, dieper inging op het bouwproces in de Nederlanden.¹⁷ Ook de Nederlandse architectuurhistoricus Herman Janse vond aansluiting bij de Engelse voorlopers met zijn *Bouwen en bouwers in het verleden. De bouwwereld tussen 1000 en 1650*.¹⁸ Frieda Van Tyghem, ook uit de Gentse school, stond niet zozeer stil bij de organisatie van arbeid en ondernemerschap in de bouwsector, maar richtte haar pijlen op de materialen en gereedschappen die 'op en om de middeleeuwse bouw-

druk verschijnen in 1952.¹⁵ Met dit werk dichtte hij een belangrijke lacune in zijn alomtgeprezen *English industries in the middle ages* (1913), waarin hij toen met geen woord gerept had over de bouwnijverheid. Het werk van Salzman sloot in opbouw zeer nauw aan bij Briggs. Salzman begon zijn betoog eveneens met de relatie tussen architecten en ambachtslui, om vervolgens over te gaan naar de verschillende materialen en technieken die bij het bouwproces van belang waren. Anders dan bij Briggs had Salzman veel meer oog voor de sociaal-economische organisatievormen binnen de verschillende bedrijfstakken van het bouwvak en ging hij veel dieper in op de problematiek van bedrijfsvoering en de rol van het corporatieve systeem. [Afbeelding 3

Ook dicht bij huis werd in deze periode een warme oproep tot een herwaardering van het onderzoek naar de bouwsector gelanceerd. De Gentse

¹⁵ L.F. Salzman, *Building in England down to 1540. A documentary history* (Oxford 1952).

¹⁶ J. Duverger, *De Brusselsche steenbickelers. Beeldhouwers, bouwmeesters, metselaars, enz. Der XIVE en XVe eeuw, met een aanhangsel over Klaas Sluter en zijn Brusselsche medewerkers te Dijon* (Gent 1933) 5.

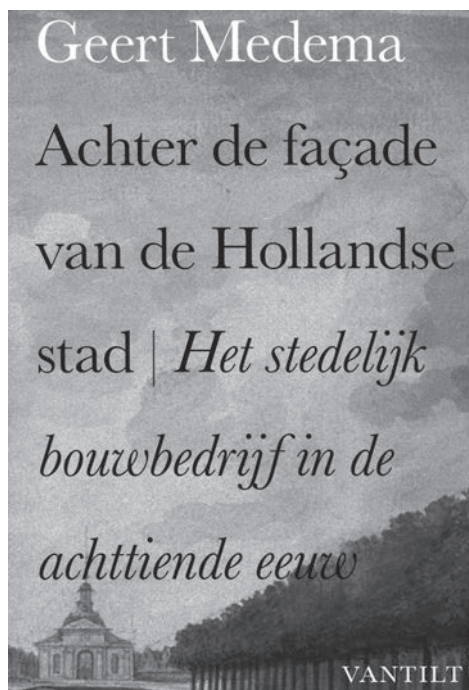
¹⁷ Een belangrijke uitzondering is het werk van Daniel De Stobbeleir, die de lijst statistisch verwerkte voor zijn licentiaatsverhandeling. D. De Stobbeleir, 'Le nombre de nouveaux membres et la corporation des maçons, tailleurs de pierres, sculpteurs et ardoisiers Bruxellois (1388-1503)', in: *Hommage à prof. Paul Bonenfant* (Brussel 1965) 293-333.

¹⁸ A.L.J. Van De Walle, *Het bouwbedrijf in de lage landen tijdens de middeleeuwen* (Antwerpen 1959).

¹⁹ H. Janse, *Bouwen en bouwers in het verleden. De bouwwereld tussen 1000 en 1650* (Zaltbommel 1965).

werf' gebruikt werden.²⁰ In Frankrijk verschenen in deze periode eveneens enkele bekende op dezelfde leest geschoeide studies. Pierre Du Colombier bestudeerde in 1953 de organisatie van de grote kathedraalwerven en ook Jean Gimpel behandelde enkele jaren later hetzelfde thema.²¹ Marcel Aubert ging in een reeks goed gestoffeerde artikels in de jaren 1960 dieper in op de middeleeuwse bouworganisatie.²²

Hoewel deze verschillende studies, die verplichte lectuur blijven voor iedereen die zich inlaat met het bouwvak, de verdienste hebben dat zij de bouwsector als onderzoeksterrein op de kaart geplaatst hebben, stellen ze de historicus ook voor heel wat moeilijkheden. Wat daarbij het meest in het oog springt, is de bijzonder grote aandacht die binnen het onderzoek naar de premoderne bouwsector uitging naar de middeleeuwse periode. Hoewel er schuchtere stappen gezet werden wat betreft een verbreding van de architectuurgeschiedenis, bleef de bestudeerde architectuur bovendien het eerder elitaire segment van de bouwkunst, zoals kerken, paleizen en grootschalige 'embellissements' in de stad. Men kan dus stellen dat de focus verschoof van grote architecten naar grote bouwwerken. Daarbij werd steeds een eerder romantisch beeld van de bouwsector naar voren geschoven. Centraal daarbij stond de rondreizende architect-ambachtsman, die van stad naar stad trok om er grootse gebouwen op te werpen. Door deze invalshoek werd de bouwsector niet bestudeerd als een lokale industrie, maar eerder als een nationaal verschijnsel, wat ook meteen de bijzonder brede geografische focus van de meeste van deze studies verklaart. De auteurs gingen op zoek naar vermeldingen van de activiteiten van rondreizende architecten en bouwmeesters in verschillende steden en op het platteland. Hierdoor kwam de relatie van deze actoren met het specifieke lokale kader op de achtergrond en gingen de auteurs voorbij aan het ambachtelijk kader waarbinnen zij al dan niet actief waren, evenals aan de ondernemingsstructuren van deze lokale bouwbedrijven en de relatie tussen overheden en bouwmeesters. Het ruime geografische kader dat zo kenmerkend is voor deze vroege studies, zorgde voor een lappende-



Afbeelding 4: Geert Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw* (Nijmegen 2011).

20 F. Van Tyghem, *Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600: studie gesteund op beeldende, geschreven en archeologische bronnen* (Brussel 1966).

21 P. Du Colombier, *Les chantiers des cathédrales* (Parijs 1953); J. Gimpel, *Les bâtisseurs de cathédrales* (Parijs 1958).

22 M. Aubert, 'La construction au moyen âge', *Bulletin Monumental* 118 (1960) 241-259; M. Aubert, 'La construction au moyen âge', *Bulletin Monumental* 119 (1961) 7-42, 81-120, 297-323.

ken van weloverwogen voorbeelden. Het gebrek aan diepgaande gevalstudies laat zich dan ook voelen. Het valt immers niet te ontkennen dat architecten en bouwmeesters vaak rondreisden om tegemoet te komen aan de vraag naar hun expertise, in verschillende steden en aan verscheidene hoven, maar telkens moesten zij zich inpassen in een welbepaald kader, bestaande uit corporatieve structuren en stedelijke of vorstelijke administraties die het bouwproces in goede banen moesten leiden. Het administratieve kader waarbinnen publieke werken ten uitvoer werden gebracht, vormde de laatste jaren het onderwerp van enkele belangrijke studies op dit vlak. Het werk van Geert Medema en Gea van Essen toont daarbij duidelijk aan hoe stedelijke administraties steeds op zoek waren naar manieren om het stedelijk bouwbedrijf, dat stevast een belangrijk aandeel vormde in de stedelijke begroting, efficiënter te organiseren. Een opdracht die door de sterke verwevenheid van stedelijke elites en corporatieve structuren niet eenvoudig bleek.²³ [Afbeelding 4

Over ambachten, schaalvergroting en ondernemers

Vanaf de late jaren 1960 gingen heel wat historici, in navolging van Braudel, op zoek naar de oorsprong van het kapitalisme en ondernemerschap; een zoektocht die een van de stokpaardjes werd van de naoorlogse sociaal-economische historiografie.²⁴ Vanaf de jaren 1970 kwam er ook in het bouwhistorisch onderzoek een op deze leest geschoeide kentering. Ze werd erg treffend verwoord door Jean-Pierre Sosson, die als jonge onderzoeker aan de Université Catholique de Louvain al voor een heroriëntering in het bouwhistorisch onderzoek pleitte. In zijn doctoraatsverhandeling uit 1977 waarschuwde hij voor het vertekend beeld dat door bestaande studies gecreëerd werd. Voor Sosson lag de oplossing voor de hand: enkel weloverwogen en diepgravende gevalstudies die zowel in tijd als in ruimte beperkt bleven, konden de kennis van het bouwvak vooruit helpen.²⁵

Het spreekt voor zich dat bij een dergelijk opzet het corporatieve kader van het bouwbedrijf veel meer op de voorgrond treedt dan dat in reeds bestaande studies het geval was. Een casestudy over het bouwvak stoot immers meteen op de corporatieve structuren die in de meeste premoderne steden aanwezig waren.²⁶ Het is dan ook op zijn minst opmerkelijk te noemen dat de bouwsector quasi geheel afwezig bleef in de recente debatten betreffende de rol van ambachtsgilden in de premoderne stedelijke samenleving. Vanaf de jaren 1980 traden corporatieve organisaties immers opnieuw op het voorplan van de geschiedschrijving. Onder invloed van onder meer Steve Kaplan, Catharina Lis, Hugo Soly en Maarten Prak, die een verregaande herinterpretatie van het corporatieve systeem bepleitten, werden de gangbare visies op de rol van ambachtsgilden in belangrijke mate hertekend. Ook vandaag nog zijn ambachtsgilden een belangrijk onderwerp in het historisch onderzoek, al lijkt de aandacht voor het onderwerp de laatste jaren verminderd. Daarbij kan opgemerkt worden dat de ambachtshistoriografie tot nog toe grotendeels beperkt bleef tot problemen omtrent productinnovatie, waarbij ambachten die in verband kunnen gebracht worden met export-, luxe- of 'populuxe'

²³ Medema, *Achter de façade*, passim; Van Essen, *Het stadsfabrieksambt*, passim.

²⁴ Iggers en Wang, *A global history*.

²⁵ J.-P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges* (Brussel 1977) 13.

²⁶ Het corporatieve kader werd voordien enkel in het reeds vermelde werk van Knoop & Jones diepgaand behandeld.

goederen, centraal kwamen te staan. De bouwsector viel daarbij uit de boot, enerzijds omwille van haar geringe productinnovatie, anderzijds ook omwille van het beperkte beschikbare bronnenmateriaal.

Desalniettemin zijn er heel wat argumenten aan te halen voor een herwaardering van het onderzoek naar deze belangrijke stedelijke sector. Hierboven werd reeds gewezen op het absolute belang van de bouwsector in de vroegmoderne economie. Maar het belang van de bouwsector gaat veel verder dan louter het numerieke. Veel meer dan in andere sectoren blijven de voornaamste variabelen in deze industrie constant, waardoor causaliteitsprocessen veel nauwkeuriger vast te leggen zijn. Bij de bouwsector moet immers de intrinsieke dynamiek van de *product life cycle* niet – of althans veel minder – in overweging genomen worden.²⁷ Economische groei is immers niet enkel het resultaat van productinnovatie, maar ook van organisatorische innovaties inzake het productieproces. Precies daarom draagt onderzoek naar de bouwsector heel wat potentieel in zich om nieuwe inzichten te verwerven met betrekking tot de rol van corporatieve organisaties in de vroegmoderne stad en hun mogelijke bijdrage tot economische groei.²⁸

Om nieuwe inzichten te bereiken dient echter te worden afgestapt van de louter institutionele benadering. Ambachten moeten veeleer begrepen worden als een platform van allerhande interpersoonlijke relaties en als arena's van onderhandeling en conflict tussen een veelheid van actoren.²⁹ Het hoeft dan ook geen betoog dat de bouwsector, met zijn sterke sectoriële verboddeling een interessant studiedomein is voor een dergelijke relationele aanpak; een aanpak die ook bijzondere overeenkomsten vertoont met de aanbevelingen van onder meer Howard Davis en Werner Lorenz, die zich grote pleitbezorgers toonden van een geïntegreerde bouwgeschiedenis waarbij de interpersoonlijke relaties van alle betrokken actoren in overweging genomen worden.³⁰

Daarenboven moet er meer aandacht komen voor de verschillende ondernemingsstructuren die binnen het corporatieve kader bestonden. Traditioneel ambachtsonderzoek heeft zich lange tijd toegespitst op de vele beperkingen die ambachtelijke statuten en reglementen in zich droegen, waardoor een hardnekkig beeld ontstond van rigide instellingen die zich sterk verzetten tegen schaalvergroting en innovatie.³¹ Vanaf de jaren 1980 kreeg men echter steeds meer oog voor de discrepantie tussen retoriek en

27 Men raadplege in deze het invloedrijke werk van Herman van der Wee, die de *product life cycle* introduceerde als verklaringsmodel binnen de geschiedenis. De *product life cycle* is volgens Van der Wee een cyclisch patroon dat evoluties met betrekking tot verstedelijking en industriële infrastructuur in verband brengt met evoluties inzake productie in de exportnijverheden. Zie hierover H. Van der Wee, 'Industrial dynamics and the process of urbanisation and de-urbanisation in the low countries from the late middle ages to the eighteenth century: a synthesis' in: H. Van der Wee (red.) *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries* (Leuven 1988) 307-381.

28 Zie in het bijzonder het zogenaamde Epstein-Ogilvie debat: S.R. Epstein, 'Craft guilds in the pre-modern economy. A discussion', *Economic History Review* 61 (2008) 155-174; S. Ogilvie, 'Rehabilitating the guilds: a reply', *Economic History Review* 61 (2008) 175-182.

29 Zie hierover de interessante bedenkingen in G. Rosser, 'Craft guilds and the negotiation of work in the medieval town', *Past & Present* 154 (1997) 3-31; H. Soly, 'The political economy of European craft guilds. Power relations and economic strategies of merchants and master artisans in the medieval and early modern textile industries', *International Review of Social History* 53 (2009) 45-71.

30 Davis, *The culture*; Lorenz, 'From stories'.

31 Zie onder meer volgende bijdragen: G. Unwin, *Industrial organisation in the 16th and 17th centuries* (Londen 1904); G. Unwin, *The guilds and companies of London* (Londen 1908); G. Des Marez, *L'organisation du travail à Bruxelles au XVe siècle* (Brussel 1904); H. Pirenne, *Histoire de Belgique* II (Brussels 1922) 436-438; *Histoire de Belgique* IV (Brussels 1919) 427.

praktijk. Zo stipuleerden ambachtsreglementen vaak een maximale bedrijfsgrootte voor de ambachtsmeesters, waardoor lange tijd werd aangenomen dat het kleinbedrijf de regel was en kapitalistische organisatievormen in de kiem gesmoord werden. Uit onderzoek is echter gebleken dat schaalvergroting in heel wat sectoren reeds vroeg ingang vond, daar kapitaalcrachtige meesters de beperkingen inzake bedrijfsgrootte konden omzeilen door omstandige onderaannemingsstructuren. Voorbeeld bij uitstek is de textielsector, waarbij reeds vroeg het bestaan van uitgebreide onderaannemingsnetwerken werd vastgesteld, waardoor beperkingen inzake bedrijfsgrootte relatief makkelijk konden worden omzeild.³²

Ook in de bouwsector zijn heel wat interessante voorbeelden aan te halen van concentratietendensen en schaalvergroting. Men denke in dit verband aan het werk van Jean-Pierre Sosson over de uitvoering van publieke werken in het veertiende- en vijftiende-eeuwse Brugge waarin hij beschreef hoe het Brugse bouwbedrijf in deze periode gekenmerkt werd door schaalvergroting en onderaanneming, waarbij een handvol invloedrijke dekens kleinere ambachtsmeesters voor zich lieten werken en zodoende hun ondernemingsstructuur uitbreidden.³³ Ook Hugo Soly kwam tot gelijkaardige conclusies wat betreft de onderneming van de Antwerpse speculant en entrepreneur Gilbert Van Schoonbeke, die onder meer instond voor de bouw van de zestiende-eeuwse stadsomwalling en de aanleg van de zogenaamde Nieuwstad.³⁴ Ook Van Schoonbeke bouwde een grootschalige ondernemingsstructuur uit, die in feite geënt was op de bestaande corporatieve structuren in de Scheldestad, waarbij kleinere meesters werkzaam waren voor grotere meesters, die op hun beurt op de loonlijst van Van Schoonbeke stonden. De Amerikaanse Richard Goldthwaite waagde zich dan weer aan het vijftiende-eeuwse Florence, Linda Clarke nam de bouwsector in het achttiende-eeuwse Londen onder de loep, de Milanese historicus Luca Mocarelli bestudeerde de ondernemers in het achttiende-eeuwse Milaan,³⁵ en de bijdragen van René Favier focussen op de aannemers-ondernemers van publieke werken in de Dauphiné tijdens de achttiende eeuw.³⁶

Maar het bouwbedrijf ging uiteraard veel verder dan de loutere opbouw van een gebouw. Recent onderzoek van Merlijn Hurx naar de rol van architecten en aannemers in de laatmiddeleeuwse Nederlanden toonde immers het bestaan aan van een levendige handel van Brusselse natuursteen, die op industriële schaal werd verwerkt en aan de hand van mallen in de steengroeven reeds op maat werd gekapt, om vervolgens verscheept te worden naar een enorme afzetmarkt. De bedrijven in het Brusselse

³² Voor de textielsector kan onder meer verwezen worden naar het werk van J. Vermaut, 'Structural transformation in a textile centre: Bruges from the sixteenth to the nineteenth century' in: H. Van der Wee (red.) *The rise and decline of urban industries in Italy and the Low Countries* (Leuven 1988) 187-205; H. Deceulaer, *Pluriforme patronen en een verschillende snit* (Amsterdam 2001); B. Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaiers, oudkleerkopers en de gilden, 1500-1800* (Amsterdam 2000); C. Lis en H. Soly, 'Export industries, craft guilds and capitalist trajectories, 13th to 18th centuries', in: M. Prak e.a. (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 107-132.

³³ J.-P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges* (Brussel 1977).

³⁴ H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16e eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977).

³⁵ L. Mocarelli, *Costruire la città. Edilizia e vita economica nella Milano del secondo settecento* (Bologna 2008).

³⁶ R. Favier, 'Les risques du métier. Les entrepreneurs et les marchés publics en Dauphiné au 18^e siècle', in: R. Favier e.a. (red.), *Tisser l'histoire. L'industrie et ses patrons, XVIe-XXe siècles. Mélanges offerts À Serge Chassagne* (Parijs 2008) 172-182.

draaiden een jaarlijkse omzet die volgens Hurx vergelijkbaar was met de totale kost van een doorsnee stadskerk.³⁷ Ook in latere perioden bleef de regio rond Brussel een belangrijke draaischijf van natuursteen, zoals reeds eerder uiteengezet werd door Jean-Louis Van Belle. Een interessant voorbeeld in dit verband is de achttiende-eeuwse Brusselse steenhouwersfamilie Wauwermans, die niet enkel een aanzienlijke speler was in de groothandel van natuursteen, maar ook in het Brusselse corporatieve en politieke milieu goed gekend was.³⁸ Ook hier lijkt dus een belangrijke verwevenheid te bestaan tussen verschillende actoren die bij het bouwproces betrokken waren.

[Afbeelding 5]

Voorbeelden van schaalvergroting en ondernemingszin in de bouwsector zijn legio en historici verdringen elkaar om op te merken dat deze concentratietendenissen en schaalvergroting schering en inslag waren in de bouwsector. Maar wanneer we de verscheidenheid aan de ambachtsmeesters en ondernemers binnen de bouwambachten in overweging nemen, dient de precieze rol van het corporatieve kader hierin nader te worden onderzocht. Het lijkt erop dat de bedrijfsgrootte binnen het bouwbedrijf kleiner bleef dan in andere sectoren, zoals bijvoorbeeld in de textielverwerkende nijverheden.³⁹ De markt was voor de bouwsector immers heel anders van aard dan deze van allerhande exportindustrieën. Bouwactiviteiten waren bovendien hoofdzakelijk lokaal georganiseerd en de bouwmarkt was zeer gevoelig voor de heersende conjunctuur, waardoor ook het aantal werknemers in de sector sterk onderhevig was aan schommelingen, wat ongetwijfeld ook aanleiding gaf tot een erg specifieke vraag naar arbeid vanuit de sector.

In het vroegmoderne Gent kende de bouwsector bijvoorbeeld een tendens van vrije arbeiders, die hun leertijd bij het ambacht achter de rug hadden, naar onvrije arbeiders, die in feite ongeschoold waren en zo een goedkopere bron van arbeid vormden dan hun geschoolde collegae. Doorheen de zestiende en zeventiende eeuw werd het zogenaamde preferentierecht – de verplichting van meesters om eerst te putten uit de *pool*



Afbeelding 5: M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden, 1350-1530* (Nijmegen 2012).

37 M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden, 1350-1530* (Nijmegen 2012).

38 J.-L. Van Belle, *Les maîtres de carrière d'Arquennes sous l'Ancien Régime* (Brussel 1991).

39 B. De Munck, 'Meritocraten aan het werk. Deregulering van de arbeidsmarkt bij de Antwerpse timmerlieden in de achttiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* 87 (2004) 87-106; B. De Munck, *Technologies of learning. Apprenticeship in Antwerp guilds from the 15th century to the end of the Ancien Régime* (Leuven 2007), 155-160.

aan vrije arbeiders en vervolgens het aantal arbeiders aan te vullen met ongeschoolde arbeiders – steeds verder uitgehold en in 1756 verkregen de meester metselaars en timmerlieden zelfs de afschaffing van het preferentierecht door Maria Theresia.⁴⁰ Bert De Munck stelde heel gelijkaardige trends vast in het vroegmoderne Antwerpen: ook daar stapten de timmerlieden af van het preferentierecht ten voordele van ongeschoolde arbeid. Dezelfde tendens valt waar te nemen in het achttiende-eeuwse Brussel, waar het erop lijkt dat het Vier Gekroondenambacht zelfs het gehele leersysteem uitholde, om op termijn enkel nog onvrije arbeid te moeten inzetten.⁴¹ Het spreekt voor zich dat deze tendens een evolutie naar een kapitalistisch grootbedrijf in de hand kon werken, daar arbeid heel wat goedkoper werd en de winstmarges toenamen. De daglonen voor vrije arbeiders werden immers doorgerekend aan de klant, maar de arbeiders zelf kregen een lager loon uitbetaald. Daarenboven zorgde het gebruik van onvrije dagloners voor een erg flexibele arbeidsmarkt, waarbij meesters onmiddellijk konden inspelen op wijzigende omstandigheden. Maar in hoeverre brak het grootbedrijf ook echt door in de bouwsector en was de sterke conjunctuurgevoeligheid van de sector geen rem op de totstandkoming van het grootbedrijf?

Publiek, publieker, publiekst: naar een hernieuwd bouwhistorisch paradigma?

In deze bijdrage werd reeds gewezen op het geografisch erg versnipperde karakter van heel wat oudere publicaties over de bouwsector. Latere onderzoekers stapten af van dit sterk gediversifieerd geografisch kader om stil te staan bij specifieke casestudies, die verhelderend bleken. Toch moeten er ook bij de resultaten van deze onderzoekers kanttekeningen worden geplaatst. Heel wat onderzoekers namen immers voornamelijk de publieke bouwwerken als basis voor hun onderzoek. Het lijkt geen twijfel dat hoofdzakelijk brontechnische bekommernissen hier een belangrijke rol gespeeld hebben. De archiefbescheiden van allerhande publieke en semipublieke instellingen zijn immers veel beter raadpleegbaar of bewaard dan die van private personen en families, die de tand des tijds in heel wat gevallen zelfs helemaal niet doorstaan hebben. Het is echter belangrijk om op dit terrein uiterst waakzaam te blijven en het belang en de representativiteit van de publieke sector in vraag te stellen.

De bouwsector hield zich naar alle waarschijnlijkheid hoofdzakelijk bezig met een veelheid aan reparaties aan het bestaande arsenaal aan gebouwen in de stad, waarvan het merendeel louter woonhuizen betrof.⁴² Het is dan ook niet opportuun om wat de organisatie van de bouwsector betreft, steeds opnieuw te verwijzen naar het werk van Jean-Pierre Sosson over Brugge of de werkzaamheden van Gilbert van Schoonbeke in het zestiende-eeuwse Antwerpen, die betrekking hadden op relatief uitzonderlijke, grootschalige, publieke bouwwerken. Het was trouwens Jean-Pierre Sosson zelf die, in een relatief onopgemerkt gebleven bijdrage, waarschuwde voor een te sterke focus op de publieke markt. Ook binnen het brede scala aan ‘publieke’ werken, dient men immers een onderscheid te maken. Uit zijn vergelijking tussen hertogelijke bouwwerven en stedelijke bouwwerven in de Bourgondische Nederlanden, blijkt duidelijk dat de

⁴⁰ Dambruyne, ‘De Gentse bouwvakambachten’, 87.

⁴¹ B. Horemans, ‘Van alle markten thuis? Ondernemers en ambachtsmeesters in de Brusselse bouwsector tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 10 (2013) 23–25.

⁴² Zie de interessante opmerkingen in J.R. Farr, *Artisans in Europe, 1300–1914* (Cambridge 2000) 70–73.

grootschalige ondernemers die actief waren op de bouwvelden van de stad en ook een vooraanstaande rol vervulden in het ambachtsbestuur, de zogenaamde *stedemeesters*, geen aanspraak konden maken op een vergelijkbare rol op de bouwvelden die door het bourgondische hof werden gefinancierd.⁴³ Ook in het achttiende-eeuwse Brussel is er een duidelijk onderscheid te maken tussen arbeid in opdracht van de stad en deze in opdracht van het hof. Daar waar stedelijke bouwwerken werden uitgevoerd door een groep gevestigde sterkhouders binnen het bouwambacht, die ook corporatieve bestuursposten monopoliseerden en zo belangrijke banden onderhielden met de stedelijke politiek, deed het hof – dat in de bovenstad gevestigd was – een beroep op een groep grootschalige ondernemers van buiten de stad, die aangetrokken werden door de zeer grootschalige en bijzonder lucratieve bouwprojecten.⁴⁴

Daarmee raken we aan een paradox die reeds geruime tijd sluimerend aanwezig is binnen het historisch bedrijf. Nog te vaak worden veralgemeningen gemaakt op basis van zeer specifieke studies, zonder dat men zich evenwel voldoende vragen stelt bij het precieze onderwerp dat deze studies ter harte nemen. De vraag dient dan ook gesteld in hoeverre de vaststellingen met betrekking tot allerhande problematieken in het vroegmoderne – ja zelfs het hedendaagse – bouwvak kunnen worden bestudeerd en verklaard aan de hand van studies die in feite slechts een zeer beperkt onderdeel van deze industrie onder de loep nemen. In een inspirerend artikel over de bouwmarkt in Nederland tijdens de vroegmoderne periode, kwam Maarten Prak tot belangwekkende conclusies in verband met de algemene omvang van het publieke marktsegment. Uit de cijfers van Prak blijkt immers dat de publieke markt in feite slechts een peulenschil was in vergelijking met de private bouwmarkt, die inderdaad vele malen groter was.⁴⁵

Maar in hoeverre week de bedrijfsorganisatie op de private markt ook af van deze op de publieke markt? Uit het onderzoek van de Amerikaanse onderzoeker William C. Baer blijkt dat er op de Londense bouwmarkt tijdens de zestiende eeuw belangrijke verschillen bestonden tussen de bedrijfsorganisatie op de private markt en deze in dienst van de overheid. De sterke groei die Londen tijdens de zestiende eeuw maakte, zorgde voor een sterke vraag op de huizenmarkt. Anders dan wat men op basis van vele studies zou verwachten, werd deze vraag grotendeels ingevuld door kleine bedrijfjes die aan een snel tempo woonhuizen optrokken.⁴⁶ We mogen er dus niet van uitgaan dat de ene markt de andere is, of dat bedrijven slechts in één van deze marktsegmenten actief waren. De sterke focus van historici op publieke werken, vaak nauw verweven met de bouw van huizen voor de stedelijke elite, heeft ertoe geleid dat er heel wat onduidelijkheden blijven bestaan over de aard van het bouwbedrijf. Bijkomend onderzoek naar andere marktsegmenten is dan ook broodnodig om meer duidelijkheid te scheppen betreffende de zeer gediversifieerde aard van het premoderne bouwbedrijf. Hierbij zal dus niet enkel de publieke en semipublieke bouwmarkt – in al zijn gelaagdheid – een rol te vervullen hebben, maar ook en bovenal de private bouwsector. Alleen

43 J.-P. Sosson, 'Chantiers urbains, chantiers ducaux dans les anciens Pays-Bas méridionaux (XIVe-XVe s.). Deux univers de travail différents?', in: J.-M. Cauchies (red.), *A la cour de Bourgogne. Le duc, son entourage, son train* (Turnhout 1998) 127-134.

44 Horemans, 'Van alle markten thuis?', 3-27.

45 M. Prak, 'The market for architecture in Holland, 1500-1815', in: L. Cruz en J. Mokyr (red.), *The birth of modern Europe. Culture and economy, 1400-1800* (Leiden 2010) 35-59.

46 W.C. Baer, 'The house building sector of London's economy, 1550-1650', *Urban History* 39 (2012) 409-430.

zo kan er meer duidelijkheid worden geschapen rond de verschillende groepen die in deze verschillende marktsegmenten actief waren en hoe zij er al dan niet in slaagden om hun onderneming te ontplooien binnen – en dankzij of ondanks – een corporatief kader. Het komt er voor toekomstig onderzoek dan ook op aan om in te zetten op allerhande, vaak nog grotendeels onontgonnen bronnenmateriaal dat mogelijk tot nieuwe en meer genuanceerde inzichten kan leiden over de bouwsector. Aan de hand van wijkboeken en notariële bescheiden kan getracht worden om meer duidelijkheid te scheppen over de private markt en wie daarin precies actief was. Zeker in combinatie met ambachtsarchieven wordt het op die manier mogelijk om een veel diepgaandere analyse te maken van de premoderne bouwsector. Het laat immers toe om de ‘ambacht-selite’ in perspectief te plaatsen door ook de bouwactiviteiten van andere, vaak kleinere, ambachtsmeesters en bouwvakarbeiders in kaart te brengen. Daarenboven zorgde bouwen – gezien de kapitaalsintensieve aard van het fenomeen en de interactie van een veelheid aan actoren – vaak voor geschillen tussen de klant en de ambachtsmeester of ondernemer, of tussen de actoren onderling; geschillen die uitgeklaard werden in dikwijls goed gestoffeerde processen. Ook deze bieden een geprivilegieerde inkijk in het bouwproces. De opdracht voor toekomstig onderzoek is gezien de zeer diverse aard van het bronnenmateriaal dus niet gering, maar precies daarom des te interessanter.

Blik op de stad

Stadsgeschiedenis in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften (2012)

In 2009 besloot *Stadsgeschiedenis* van start te gaan met een jaarlijks overzicht van stadshistorische onderzoek in Belgische en Nederlandse historische tijdschriften. Niet iedereen kan immers alle historische periodieken doornemen om interessante trends en artikelen op te sporen; zeker de vele lokale stadshistorische jaarboeken ontsnappen vaak aan de aandacht, terwijl ze vaak interessant vergelijkingsmateriaal bevatten en regelmatig inzichten bieden die het lokale belang overstijgen. Samen met de jaarlijkse review over de bijdragen in internationale tijdschriften houdt deze review u op de hoogte van de laatste ontwikkelingen in het stadshistorische veld. Dit jaar werden weer ruim vijftig historische tijdschriften en jaarboeken doorplozen: zestien algemene, achttien Belgische en achttien Nederlandse periodieken.¹

Stadsrechten, politiek en herinneringscultuur

Het belang van stadsrechten in de geschiedenis van de Nederlanden hoeft voor lezers van dit tijdschrift geen betoog. Ze onderscheiden in de middeleeuwen en vroegmoderne tijden de stedelijke ruimte van het platteland, vormen voor inwoners een garantie van rechtszekerheid en zijn juridisch en symbolisch een baken voor tijdgenoten en historici. Maar de tijd dat vorsers de optekening van stadsrechten gelijkshakelden met de stichting van een stad is al lang voorbij. Dat toont Rudi van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leids jaarboekje* (2012) 31-51 nogmaals aan met zijn diepgaande studie naar het Leidse stadsrecht, in vergelijking met dat van naburige steden, zoals Dordrecht. Overtuigend argumenteert hij dat Leiden tussen 1213 en 1217 van graaf Willem I van Holland stadsrechten verkreeg, maar dat dit zeker geen 'creatie *ex nihilo*' was, doch grotendeels een bevestiging van bestaand gewoonterecht en reeds geldende rechtsregels. Evenmin was de toekenning van de rechten eenrichtingsverkeer. Het was een overeenkomst tussen graaf en poorters, die een aantal principiële afspraken vastlegden, zoals strafrechtbepalingen, economische privileges en de relatie met de burggraaf. Er was dus duidelijk sprake van een samenwerking tussen de graaf en de stedelijke elite, waarbij beide partijen strategische belangen hadden om een *modus vivendi* klaar te stomen voor de eeuwen die zouden komen. De graaf had om economische en militaire redenen de politieke steun van Leiden nodig, zoals ook de inwoners de bescherming van de territoriale heerser konden gebruiken, onder meer in hun strijd tegen het alomtegenwoordige water.

Nauw met de optekening van stadsrechten hangt overigens de verschijning van stadszegels samen. In twee studies dienaangaande voor Groningen en Haarlem – R.

¹ Een volledige lijst met alle geraadpleegde tijdschriften is te vinden op . De voorliggende review behandelt de jaargang 2012 omdat heel wat lokale stadshistorische tijdschriften laat verschijnen. Op het moment dat de review werd samengesteld, was jaargang 2013 nog niet beschikbaar voor alle doorgenomen tijdschriften.

van Schaik, 'Imago. De beeldtaal van middeleeuwse corporatieve zegels uit Groningen', *Historisch Jaarboek Groningen* (2012) 6-23 en J. Van Moolenbroek, 'De oudste Haarlemse stadszegels, het stadswapen en de Damiate-mythe', *Haerlem Jaarboek* (2012) 25-59 – schetsen beide auteurs de oudste geschiedenis van deze zegels, en ontcrachten ze mythes over hun ontstaan. Het stadszegel van Haarlem bijvoorbeeld heeft minder te maken met een vijftiende-eeuwse legende over kruisvaarders (zoals soms gedacht wordt) dan met een symbolische voorstelling van de stedelijke autonomie. Het Groningse zegel beeldt dan weer de parochiale Sint-Maartenskerk af. Volgens Van Schaik was dat een ostentatieve reactie op de pretenties van de Utrechtse bisschop. Het gebruik van dit zegel sinds het derde kwart van de dertiende eeuw duidt volgens die interpretatie misschien niet zozeer op een conflictueuze relatie tussen Utrecht en het Groningse, maar op de politieke emancipatie van de noordelijke gebieden waarmee de bisschop voortaan rekening diende te houden. Beide partijen stonden dan wel niet op gelijke voet, maar gezamenlijk bepaalden ze voortaan het beleid in Groningen en omgeving.

Dat ook in daaropvolgende tijden stad en heer (of: later 'staat') elkaars hulp konden gebruiken, tonen ook een tweetal studies over stadsfinanciën in de vroegmoderne periode aan. Doorgaans wordt in de historiografie over 'staatsvorming' uitgegaan van een zichzelf versterkende 'centrale staat' die naargelang de eeuwen vorderden steeds grotere sommen geld afroonden van protesterende onderdanen. Nicolas De Vijlder stelt dit beeld bij in 'Voor vorst voor vrijheid en voor recht. Een comparatieve analyse van het stedelijke fiscale en financiële beleid in de zeventiende eeuw', *TSEG* 9 (2012) 30-56. Stellig toont hij aan dat Antwerpen er in de loop van de zeventiende eeuw in onderhandelingen met de vorst telkens opnieuw in slaagde om haar zeggenschap over de stedelijke fiscaliteit uit te breiden. Na een vergelijkend onderzoek met het gelijktijdige Amsterdam en Madrid (hoewel de empirie zich tot Antwerpen beperkt) besluit De Vijlder dat de onderhandelingspositie van de Scheldestad in discussies met de territoriale overheid steeds sterker werd omdat de vorst in toenemende mate afhankelijk werd van stedelijke toelagen. In 1677 verkocht de Spaanse koning Karel II namelijk zijn aanspraak op het 'lepelrecht' (een belasting op ingevoerd graan) aan de stad, die in ruil een forse som naar de koninklijke schatkist overmaakte. De vorst verkleinde dus zijn jaarlijkse vaste inkomsten door zijn domein te 'vervreemden', zoals dat heette, hetgeen hem op kortere termijn geld voor troepen opleverde, maar op langere termijn afhankelijker maakte van de wil van onderdanen. Bij toekenning van toekomstige bedien diende hij in de toekomst immers rekening te houden met de wensen van de belastingbetalers – van een politiek eenrichtingsverkeer is hier dus evenmin sprake. Wel stelt De Vijlder vast dat Antwerpen een financiële kater aan de deal overhield, want de stad had moeite om de afkoopsom op te hoesten. De auteur laat evenwel na om de tarieven van het lepelrecht in zijn analyse te betrekken. Het kan dus best zijn dat Antwerpen koos om die zo laag mogelijk te houden, en dus voor een actief schuldenbeleid opteerde om de handel te bevorderen.

Jean-Paul Peeters, 'De stadsrekeningen van Antwerpen en Mechelen uit de jaren 1530-1531: een vergelijkende momentopname', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 116 (2012) 37-56 gaat evenmin dieper in op de sociale achtergrond en de strategische motieven van elites bij fiscale

beslissingen. In zijn vergelijkende studie tussen de stadsrekeningen van Mechelen en Antwerpen uit 1530-31 blijkt dat beide steden hun inkomsten voornamelijk haalden uit indirecte fiscaliteit, namelijk een 'BTW' op de lakenproductie en de consumptie van hoofdzakelijk levensmiddelen. Dat is een typerend patroon, dat in de veertiende eeuw zijn ingang vond en voornamelijk gezaghebbende groepen in de stad goed uitkwam. Zij werden namelijk in gelijke mate belast op consumptie, maar voelden hiervan minder de effecten aangezien indirecte fiscaliteit minder zwaar doorwoog in hun budget dan in dat van de 'gewone stedeling'. Bijgevolg lijkt het dat stadsbestuurders in Antwerpen en Mechelen de financiering van hun beleid doorschoven naar ondergeschikte groepen in de stad. Onrechtstreeks stonden inwoners dus in voor de al dan niet voor de stad lucratieve afspraken met vorsten.

Hannes Lowagie schetst in "*Omme messagier ende bode te zine van der voorseide stede*". Een bijdrage tot de kennis van de Brugse stadsboden in de late middeleeuwen', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 149 (2012) 3-24, een minder gekend aspect van de relatie tussen vorsten en steden. Zijn analyse van de vijftiende-eeuwse stadsrekeningen leidt tot vernieuwende inzichten over het brief- en bodenverkeer van de Brugse metropool. De stad had namelijk een uiterst efficiënt communicatiesysteem uitgebouwd, dat kon wedijveren met dat van de vorst of van bijvoorbeeld de Noord-Italiaanse steden. Kenmerkend was dat Brugge de communicatielijnen in het omliggende platteland monopoliseerde, en als noodzakelijke tussenschakel fungeerde tussen overheid en onderdaan. Op die manier kon ze haar dominante positie in het graafschap Vlaanderen waarborgen, en wedijveren met het vorstelijke administratief apparaat dat instond voor het briefverkeer. Overigens kan Lowagie verder gaan, en stellen dat de 'uitvinding' van centrale postsystemen door bijvoorbeeld de Franse koning Lodewijk XI of de Duitse keizer Maximiliaan I duidelijk voorafgegaan werd door efficiënt georganiseerde communicatielijnen van onderliggende bestuursniveaus. De zogenaamde 'communicatierevolutie' van de vijftiende eeuw is dus zeker niet enkel op het conto van de vermelde vorsten te schrijven, zoals in de historiografie dienaangaande soms gebeurt. Lowagies bijdrage geeft bijgevolg een mooi voorbeeld van de relatief autonome positie die steden in het Ancien Régime konden verwerven. Het degelijk uitgebreide administratieve apparaat bracht hen in een goede onderhandelingspositie met de vorst, die hun hulp broodnodig had om bijvoorbeeld zelf informatie naar ondergeschikte niveaus door te spelen.

Maar onderhandelingen tussen vorsten en steden liepen niet altijd in het voordeel van laatstgenoemde partij af. Dave De ruyscher, 'Lobbyen, vleien en herinneren. Vergeefse onderhandelingen om privileges bij de Blijde Inkomst van Filips in Antwerpen (1549)', *Noordbrabants Jaarboek* 29 (2012) 65-80 laat dat voor Antwerpen duidelijk zien. Aan de hand van een verzoekschrift dat de stad in 1549 aan Keizer Karel V overmaakte, valt eens te meer op dat de naleving en de uitbreiding van de stedelijke privileges de inzet vormden van de vertroebelde relatie tussen vorst en stad. Antwerpen kreeg echter lik op stuk. Op geen van de verzuchtingen ging de Keizer in, maar, besluit De ruyscher, ook hier bleek er grote behoefte aan wederzijdse steun tussen de stedelijke en vorstelijke overheid. Tot een opstand kwam het niet, maar opvallend is wel dat de Antwerpse kooplieden bot vingen toen ze verregaande voorrechten vroegen voor stadsgenoten die handel drevan in bijvoorbeeld de Hansesteden. 'Knarsetandend', aldus de auteur,

verzoenden de schepenen zich met deze realiteit, maar het valt dus op dat, zoals De Vijlder opmerkte in het hierboven besproken artikel, de bewegingsruimte van de Antwerpse elite ook in latere tijden ruim bleef. Ook andere bijdragen in het *Noordbrabants Jaarboek*, dat volledig gewijd is aan de herdenking van het 700-jarige bestaan van het zogenaamde ‘Charter van Kortenbergh’, tonen aan dat machtsdeling tussen stedelijke en vorstelijke elites in de Nederlanden eerder regel dan uitzondering was. Het charter uit 1312 legde immers verregaande rechten vast van de Brabantse steden die onder meer van de toenmalige hertog Jan II verkregen dat hij hen nauwer bij het hertogelijke beleid diende te betrekken.

Artikelen van Raymond Van Uytven, Mario Damen, Robert Stein en Eric Bousmar gaan de veertiende-eeuwse achtergrond van het charter na, terwijl andere essays de herinnering eraan onder de loep nemen. Eerstgenoemde auteurs besluiten nogal eensgezind dat in de tekst van het charter steden zich verregaande rechten aanmaten, maar dat in de realiteit de hertog zich niet liet overvleugelen door stedelijke bewindvoerders. Onder meer het weerstandsrecht dat steden als Leuven, Brussel, ’s-Hertogenbosch en Tienen in het document boekstaafden, zou in de praktijk amper aangewend worden. Ook hier dus vindt de lezer een pleidooi om van een machtsbalans tussen stad en staat in de middeleeuwen te spreken.

De herdenking van de uitvaardiging van het charter van Kortenbergh leidt in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* tot een boeiende discussie over herinneringscultuur en het functionele ‘her-denken’ van gebeurtenissen uit het verleden, zoals de toekenning van een charter of het neerslaan van een stedelijke opstand. Marianne Eekhout, ‘Katholieke en protestantse herinneringscultuur in ’s-Hertogenbosch: 1579 en 1585’, 81-98 gaat bijvoorbeeld dieper in op de betekenis van onder meer een spraakmakend schilderij over het zogenaamde ‘Schermersoproer’ van ’s-Hertogenbosch in 1579. Het doek schuift de schuld voor deze opstand (waarbij tientallen doden vielen op het marktplein van de Noordbrabantse stad) in de schoenen van de gereformeerden, de ‘Schermers’, die de Unie van Utrecht hadden afgekondigd. Dit is natuurlijk een heel eenzijdige voorstelling van de feiten, maar één die katholieken graag gebruikten om de kampwissel van de stad te verklaren. Het schilderij betoogt namelijk dat de verdeeldheid die de ‘Schermers’ in de stad hadden gezaaid door eenzijdig de Unie af te kondigen, faliekant was afgelopen. Bijgevolg, zo argumenteerde men in katholieke milieus, was het een gefundeerde keuze geweest om de Spaanse vorst opnieuw als gezaghebbend in de stad aan te duiden. De levendige herinneringscultus rond het oproer gebruikten (of misbruikten...) de katholieke machthebbers dan ook om dit standpunt te rechtvaardigen.

Andere artikelen in deze bundel tonen op een gelijkwaardige wijze de kracht van herinneringen aan. Brecht Deseure, Eric Bousmar en Jan van Oudheusden beschrijven voor de Franse Tijd en de negentiende en twintigste eeuw beschrijven hoe bestuurslui in ‘Den Bosch’, maar ook in Nijvel, optochten en ceremonies organiseerden die stads- en genoten bepaalde herinneringen over het middeleeuwse en vroegmoderne lokale verleden opdrongen om strategische doelen. In zijn artikel ‘Ende want van onzer stadt van Nivele vergheten was daerinne’. Nivelles, le Brabant wallon et la charte de Cortenberg: une présence ténue dans la mémoire et dans les faits’, 141-155 biedt Bousmar een ludieke beschrijving van de Nijvelse stoet van 1930, die een eeuw Belgische onafhankelijk-

heid herdacht en evenzeer baadde in een romantische evocatie van het verleden waarin poorters stadsrechten hadden die hen beschermden tegen vreemde overheersers. Het was een functionele beleving van het verleden die in woelige tijden zijn vaderlandslievende nut bewees. Maar ook die geschiedenis behoeft geen nadere uitleg.²

Stedelijke economie

Pierre Levens publiceert in 'Een advies van de Grote Raad van Mechelen om te strijden tegen de crisis in de Mechelse lakenindustrie (begin 16^{de} eeuw)', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* (2012) 21-36 een interessante bron die inzicht geeft in het denken over protectionisme in de zestiende eeuw. Het gaat om een advies van een jurist van de Mechelse Grote Raad over de mogelijkheid om de import op Engels laken aan banden te leggen om zo de Mechelse industrie te beschermen. Ook Kristof Papin richt zich op het economische beleid in de late middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd in 'De regulering van de hophandel tijdens de middeleeuwen en vroegmoderne tijd. Een vergelijkende analyse van de reglementering van Aalst en Poperinge', *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012) 61-92. Papin claimt in zijn bijdrage dat de strenge regulering van de hopverwerking in Aalst en Poperinge ervoor heeft gezorgd dat de teelt ervan uitgroeide tot een belangrijke stedelijke sector. Hoewel de bijdrage van Papin is gebaseerd op een uitgebreide bronnenanalyse – hij neemt zelfs de belangrijkste documenten in bijlage op – kan zijn argumentatie niet helemaal overtuigen. Daarvoor focust zijn bijdrage zich teveel op de middeleeuwen en is het comparatieve kader te beperkt.

Cátia Antunes en Filipa Ribeiro da Silva beantwoorden in 'Amsterdam merchants in the slave trade and African commerce, 1580-1670s', *Brood en Rozen* (2012) 3-30 de vraag in welke mate de Amsterdamse handelselite zich in de Gouden Eeuw bezighield met slavenhandel. Zij komen op basis van een steekproef uit de Amsterdamse notariaatsarchieven tot de conclusie dat de slavenhandel goed was voor tien percent van de activiteiten van de dertig grootste slavenhandelaars in Amsterdam tijdens de periode 1580-1674. Verder wijzen Antunes en Ribeiro da Silva erop dat deze handelaars uit alle sociale en religieuze lagen van de bevolking kwamen. Wel kunnen vragen worden gesteld bij de manier waarop de auteurs hun berekeningen maakten. Zo turfden zij stevast het aantal contracten of het aantal bootreizen en niet de waarde van deze contracten of het aantal vervoerde slaven aan boord van deze schepen. Het is zeer de vraag of hun berekeningen stand houden als hier rekening mee wordt gehouden. De Gouden Eeuw van de Republiek staat ook centraal in 'Schipperen op de Aziatische vaart. De financiering van de VOC kamer Enkhuizen, 1602-1622', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127 (2012) 3-27 van Ruben Schalk, Oscar Gelderblom en Joost Jonker. Zij beschrijven helder hoe kleine kamers zoals die van Enkhuizen amper wisten te overleven in de beginjaren van de VOC als gevolg van de gedecentraliseerde organisatie. De auteurs tonen aan dat de VOC eigenlijk pas in 1623

² Zie in dit verband ook Jan van Oudheusden, 'Herinneringscultuur in enkele Noord-Brabantse steden in de negentiende en twintigste eeuw', *Noord-Brabants Jaarboek* (2012) 159-181. Zie voorts: Jan Dirk Baetens, 'Voor vorst en vaderland. Een nieuwe lezing van de muurschilderingen van Henri Leys in het Antwerpse stadhuis', *BTFG* (2012) 513-540.

een ‘modern’ concern werd met beperkte aansprakelijkheid voor de bestuurders. Enkel door die ontwikkeling kon de VOC ook in kleinere steden zoals Enkhuizen op langere termijn overleven.

De internationalisering van de handel lag ook aan de basis van de ontwikkeling van zeeverzekeringen in de Lage Landen. In een belangrijke bijdrage toont Dave De ruyscher aan hoe deze tak van het verzekeringswezen zich ontwikkelde in Antwerpen sinds het begin van de zestiende eeuw. In het artikel ‘Van kade naar stadhuis. Informatieuitwisseling, fraudebestrijding en gereguleerde innovatie in Antwerpse zeeverzekeringen (ca. 1550-ca. 1700)’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2012) 350-365 maakt hij duidelijk dat de regulering van de verzekeringspraktijk door stedelijke en vorstelijke overheid slechts zin had als de wetgever zich niet te streng opstelde. Zo namen verzekeraars na 1650 standaard een clausule in verzekeringscontracten op met daarin de bepaling dat de Antwerpse costuimen niet van toepassing waren bij de toepassing van het contract, omdat ze zich niet aan de strenge regels wilden houden. Het Rotterdamse zeeverzekeringswezen staat centraal in ‘Van goede en quade tijdingen. De Rotterdamse zeeverzekeringsmarkt in de zeventiende tot en met de negentiende eeuw’, *Rotterdams Jaarboekje* (2012) 126-149 van Sabine Go. Zij wijst erop dat de Rotterdamse verzekeringsmarkt kon blijven bestaan in de schaduw van de veel grotere Amsterdamse markt dankzij de minder strenge regelgeving in het vroegmoderne Rotterdam. Rotterdam stond tijdens de zeventiende eeuw steeds in de schaduw van Amsterdam, maar het belang van de Rotterdamse zeeverzekeringen nam toe vanaf de achttiende eeuw. Dat leidde tot de oprichting van de eerste ‘echte’ verzekeringsmaatschappij – voordien werden de functies van verzekeraar en handelaar vaak gecombineerd – op het Europese vasteland in 1720 in Rotterdam. Verder kunnen lezers een kleurrijk beeld krijgen van een Amsterdams notaris die zich specialiseerde in zeerecht in de bijdrage van Maarten Hell, ‘Zeezaken, ruzie en verzoening in de havenbuurt. Notaris Simon van Sevenhoven en zijn klantenkring (1681-1706)’, *Jaarboek Amstelodamum* 104 (2012) 37-59.

Het leven in de stad: werk, wonen, stelen en baren

Ook in 2012 is er in het stadshistorische onderzoek weer veel aandacht geweest voor wat men zou kunnen omschrijven als het sociale weefsel binnen de stad. Verschillende sociale groepen passeren hierbij de revue.

Tineke van Gassen gaat in ‘Sociale mobiliteit binnen de ambachten van de metselaars en timmerlieden in het 15de-eeuwse Gent’, *Handelingen der Maatschappij der Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012) 3-60 na wat de kansen van gildeleden waren om carrière te maken en op te klimmen op de sociale ladder. Van Gassen laat zien dat de gilden binnen haar onderzoeksperiode zich steeds meer gingen afsluiten voor nieuwkomers en dat de macht bij een steeds kleinere groep personen kwam te liggen. Hoewel er zeker in de onderste lagen van het ambachtsbestuur mogelijkheden waren voor mobiliteit, was het juist de top die zich steeds verder ging afsluiten. Dit proces was echter niet continu maar sterk verbonden aan het economische klimaat: in goede tijden waren de kansen voor opwaartse mobiliteit hoger dan in slechte. Daarnaast besteedt het artikel ook veel aandacht aan de stedelijke bouwpolitiek en de invloed daarvan op de verhoudingen binnen de ambachten.

Van de makers van gebouwen naar het interieur ervan. Het ideaal van huiselijkheid

in de Hollandse Gouden Eeuw is veelal gebaseerd op moralistische werken of genreschilderijen. In hoeverre dit ideaal in deze tijd ook daadwerkelijk overeenkwam met de werkelijkheid onderzocht Sanne Muurling voor haar masterscriptie. In 'Huiselijkheid tussen ideaal en materiële werkelijkheid. Een materiële microgeschiedenis van veertien Amsterdamse huishoudens', *Holland* (2012) 119-130 vat zij een deel van haar resultaten samen. Aan de hand van veertien Amsterdamse boedelinventarissen ging zij na in hoeverre bepaalde idealen – zoals de scheiding van woon- werkvertrekken, woon- slaapvertrekken en de aanwezigheid van bepaalde luxe- of comfortproducten – ook daadwerkelijk realiteit waren. Op basis van haar bronnen stelt Muurling de voorlopige en voorzichtige conclusie dat de achttiende eeuw een tijd was waarin er veel woongewoonten nog door elkaar heen liepen. Bovendien was het niet zonder meer een *top-down* proces van de elite naar beneden, maar kwamen de veranderingen voor in allerlei variaties.

Schijnbaar ver weg van idealen over huiselijkheid en comfort was het leven van de vrouwen uit het onderzoek van Suzanne Tegelaar. In de achttiende eeuw was het percentage vrouwen in de geregistreerde misdaad verrassend hoog in de Hollandse steden. Zo ook in Leiden, waarvoor Els Kloek in eerder onderzoek liet zien dat gemiddeld 44 procent van de criminelen vrouw was. In 'Uit bittere armoede. Armoede en vrouwencriminaliteit in achttiende-eeuws Leiden', *Jaarboek der Sociale en Economische Geschiedenis van Leiden en omstreken* (2012) 31-48 gaat Tegelaar na in welke mate er een verband was tussen armoede en vrouwelijke criminaliteit. Zij onderzoekt daarbij de typische armoededelicten diefstal, prostitutie en verstoring van de openbare orde. Ze ziet daarbij geen één op één relatie tussen economische achteruitgang en een substantiële stijging van een van de delicten. Wel treden er veranderingen op in het profiel van de vrouwelijke criminelen: zij komen steeds vaker uit Leiden zelf en het aandeel textielwerksters steeg aanzienlijk. Deze gegevens wijzen uiteraard wel op een veranderende arbeidsmarkt.

Christa Matthys pleit er in 'In gezegende toestand? Sociale verschillen in de perceptie van risico's bij zwangerschap en bevalling in en om Gent tijdens de negentiende en begin twintigste eeuw', *Handelingen der Maatschappij der Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012) 119-144 voor om historisch-demografisch onderzoek uit te breiden met meer kwalitatief bronnenonderzoek. In haar analyse van de verschillen in opvatting over de gevaren bij zwangerschap tussen elite vrouwen en vrouwen uit de arbeidersklasse baseert Matthys zich dan ook vooral op egodocumenten en medische receptenboekjes (voor de elite) en gepubliceerde verslagen van artsen en rechtszaken met betrekking tot kindermoord (voor de arbeidersklasse). Ze laat daarin zien dat beide groepen zeer wel bewust waren van de impact en de risico's met betrekking tot zwangerschap. Voor vervolgonderzoek zou het interessant zijn om te zien hoe mogelijk economische barrières en toegang tot medische zorg invloed hadden op het vertrouwen van de vrouwen in de zorg en hoe dit hun omgang met de risico's rondom zwangerschap bepaalde.

Nieuwe tijden – nieuwe kloosters

Hervormingsbewegingen binnen kloosters en de kerk hebben altijd de aandacht van historici getrokken. In 'Een gat in de markt? De komst van de karmelieten naar Utrecht

en hun rekeningen (1468-1492)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 15 (2012) 83-196 onderzoekt Bram van der Hoven van Genderen de stichting en eerste jaren van het Utrechtse karmelietenconvent. Hij haakt daarbij aan bij een eerdere opmerking van Hans Mol in de bundel *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noorderlijke Nederlanden* (2008). Mol vroeg zich af hoe in een stad vol kloosters als Utrecht een nieuwe orde levensvatbaar kon zijn. Volgens van Hoven van Gelderen was deze situatie niet meer dan normaal: het naast elkaar bestaan van verschillende kloosters was geen uitzondering. Bovendien was het stichten van nieuwe kloosters vaak makkelijker dan het hervormen van al bestaande conventen. Aan de hand van de kloosterrekeningen en een opgave van de karmelieten zelf uit 1529 laat van Hoven van Gelderen zien dat het convent voor haar overleving met name afhankelijk was van particuliere schenkingen. Het was dus zaak voor het convent om aantrekkelijk te blijven en een goede band met haar directe omgeving te onderhouden, hetgeen ten dele hun succes op een 'concurrerende markt' kan verklaren.

Terwijl de karmelieten hun convent in Utrecht in een voor hen zeer gunstige tijd stichtten, biedt het artikel van Jan Jacobs over de kapucijnen in Breda een geheel ander perspectief. In "Om den Godsdienst te vorderen". De bijdrage van de minderbroeders-kapucijnen aan de katholieke herleving in Stad en Lande van Breda (1625-1797)', *Jaarboek 'De Oranjeboom'* (2012) 259-287 gaat Jacobs de geschiedenis van de kapucijners na ten tijde van de Spaanse bezetting (1625-1637) en de periode tot aan de Bataafse Republiek, toen de kapucijnen gedwongen waren Breda te verlaten en zich over de grens in Meersel te vestigen. Hoewel de titel anders doet vermoeden, biedt Jacobs vooral een klassieke overzichtsgeschiedenis en is er weinig ruimte voor de vraag wat de kapucijnen in Breda hebben bijgedragen aan de 'katholieke herleving' en het hervormingsprogramma naar aanleiding van het concilie van Trente.

Lokale publieke orde

De Tweede Wereldoorlog en de daaraan voorafgaande periode ging in Nederland veelal met verandering gepaard die vanuit een centrale overheid werden ingevoerd maar lokaal toch zeer verschillend werden ingevuld. Wim de Nartis beschrijft in "Geen bommenwerpers boven Leiden!" Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940', *Leids Jaarboekje* (2012) 127-151 hoe de Nederlandse luchtafweer voor een belangrijk deel steunde op particulier geld en initiatief. De overheid had een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid voor het nemen van maatregelen gelegd bij de gemeenten. Daar waar de meeste gemeenten voor de financiering van de luchtafweer voor het grootste deel steunden op de bijdrage van particulieren, bemoeide in Leiden de gemeente zich actief met de luchtafweer. Uiteindelijk heeft Leiden de luchtafweer nooit in gebruik kunnen nemen, omdat deze op het moment van de Duitse inval nog niet was voltooid.

Ook tijdens de oorlog zelf bestonden er sterke lokale verschillen. Zowel het artikel van Corien Glaudemans als dat van Lennert Savenije zijn (gedeeltelijk) gebaseerd op bronnenmateriaal uit het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging. Het gaat hier om de dossiers van alle personen die na de oorlog werden vervolgd op verdenking van collaboratie. In 'De documentatiedienst van de Haagse politie in de Tweede Wereldoorlog', *Die Haghe* (2012) 53-103 gaat Glaudemans de geschiedenis van de Documentatiedienst na. Deze dienst kwam min of meer voort uit de vooroorlogse

Inlichtingendienst en werd in de loop van de oorlog steeds meer het instrument van de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst. De dienst ontving haar instructies vaak rechtsreeks via deze instellingen. De werkzaamheden van de dienst richtten zich voornamelijk op het onderzoeken van ongewenste politieke activiteiten (waarbij er in de eerste jaren een interessant continuüm is met de vooroorlogse situatie met betrekking tot het vervolgen van communisten) en het uitvoeren van de vervolging van de joden.

Dat de mate van collaboratie door de politie met de Duitsers zeer sterke lokale verschillen kende, toont de vergelijking met het artikel van Savenije. Diens artikel 'In dienst van de Nieuwe Orde? De Nijmeegse gemeentepolitie onder hoofdcommissaris A.J.M. van Dijk (1941-43)', *Jaarboek Numaga* (2012) 63-79 is met name bedoeld om recht te doen aan de complexe werkelijkheid van collaboratie bij de politie in Nijmegen. In het artikel reageert Savenije op het beeld dat van de Nijmeegse politie wordt geschapen door Ad van Liempt in *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Volgens Savenije is er te eenzijdig gebruik gemaakt van de bronnen uit het CABR waardoor er een beeld ontstaat dat binnen de Nijmeegse politie de collaboratie met de Duitsers bijzonder sterk was. Hij stelt daar een beeld tegenover waarbij er vooral sprake was van interne strubbelingen en conflicten tussen de aanhangers van de Duitsers binnen de politie en degene die hier geen affiniteit mee hadden.

Stedelijk kunstmecenaat

Sinds mensenheugenis tooien steden zich graag met het epitheton van kunststad. Dat wijst op de uitgesproken symbolische betekenis van de kunstsector voor steden. Al lang voor het begrip *city marketing* gemunt was, zetten stedelijke elites graag het artistieke karakter van hun stad in de kijker. Een treffend voorbeeld van dat mechanisme is de wens van de Gentse elites om van de Wereldtentoonstelling in hun stad een show case voor de lokale kunstenaars te maken – fraai beschreven in Jana Wijnsouw en Marjan Sterckx, 'Een machtige veropenbaring der jeugdige Gentsche kunst'. Publieke kunst in het kader van de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* 66 (2012) 205-230. Omgekeerd ervaren stedelijke elites het vaak als een probleem als hun stad de vaart der volkeren op artistiek gebied lijkt te missen. Dat blijkt afgaande op het *Jaarboek Oud Utrecht* duidelijk in het geval van Utrecht, een stad die in de negentiende en een flink deel van de twintigste eeuw blijkbaar bekend stond om haar 'duf' cultureel klimaat. Frouke van Dijke, Van braaf tot stout. De vereniging Voor de Kunst (1895-1938), *Jaarboek Oud Utrecht* (2012) 113-132 maakt duidelijk dat onvrede over de vermeende artistieke verstarren een motief vormde voor de oprichting van de Vereniging voor de Kunst (1895-1935) én dat de gevarieerde activiteiten van die vereniging het beeld van het Utrechts artistiek provincialisme sterk nuanceren. Het Utrechtse 'duffe' zelfbeeld bleek echter taai want in Roman Koot, 'Fentener van Vlissingen Fonds. Vijftig jaar cultuurondersteuning in Utrecht, 1961-2011', *Jaarboek Oud Utrecht* (2012) 1-24 lezen we dat het gebrek aan culturele dynamiek in 1961 de aanleiding vormde voor de oprichting in 1961 door de Steenkolen Handels Vereniging (SHV) van het Fentener van Vlissingen Fonds ter bevordering van het culturele leven in Utrecht. Doordat SHV als een van de eerste Nederlandse bedrijven structureel aan cultuurondersteuning ging doen, heeft

Koot een balans van maar liefst een halve eeuw activiteiten kunnen opmaken.

De belangstelling voor het bedrijfsleven voor de kunsten vormt een indicatie dat de kunstsector ook een direct economisch belang heeft. De kunsthandel is daar een duidelijk voorbeeld van. Twee artikelen in hetzelfde nummer van *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* spelen in op de aanzwellende historiografie over de ontwikkeling van gespecialiseerde stedelijke veilinghuizen sinds de achttiende eeuw. Al is de insteek van beide artikelen heel anders, ze concluderen allebei dat van een rechtlijnige ontwikkeling in de richting van de prestigieuze veilinghuizen van vandaag geen sprake was. Bruno Blondé en Dries Lyna, 'Prijsoluties op de veilingmarkten voor schilderijen', *TSEG* (2012) 57-86 stellen dat de Brabantse steden Antwerpen en Brussel ogenschijnlijk passen in de heersende visie over de opkomst van kunstveilingen in de achttiende eeuw. Door een doorrekening van de daadwerkelijke resultaten maken ze echter duidelijk dat achter alle institutionele ontwikkelingen en de discursieve constructies van het opkomende veilingwezen, een veel minder indrukwekkende economische realiteit van relatief lage prijzen schuilging.

In 'Het adres van de kunst of de kunst van het adres. Locatiepatronen en de verschuivingen op de scene van de Brusselse kunst- en antiekhandel, 1830-1914', *TSEG* (2012) 30-56 concentreert Anneleen Arnout zich, geïnspireerd door de *spatial turn*, op de vraag waar kunst- en antiekhandelaren zich tussen 1830 en 1914 in het Brusselse stedelijke landschap vestigden. Origineel is dat zij dat zij verschuivingen in dat vestigingspatroon niet enkel gebruikt om de dynamische positie van die groepen in de stedelijke samenleving te duiden, maar ook als een soort verklikker hanteert om interne evoluties in de kunst- en antiekhandel op het spoor te komen. Dat die handel verplaatste van de wereld van het vertier van de benedenstad naar de meer exclusieve en artistieke bovenstad, wijst zij toe aan het feit dat het zwaartepunt verschoof van veilingzalen naar antiekhandelaren. Die relatieve achteruitgang van de veilinghuizen naar het einde der negentiende eeuw die de auteur toeschrijft aan veranderde marketingpraktijken, laat onverlet dat veilingmeesters tijdens de negentiende eeuw schilderijenveilingen vorm gaven als evenementen en het veilinghuis als instituut een plaats wisten te geven binnen de burgerlijke wereld van consumptie, kunst en ontspanning. Dat facet diept Anneleen Arnout uit in een ander artikel: 'Gouden toetsstenen? Over de cultuur van schilderijen in negentiende-eeuws Brussel', *BTFG* (2012) 541-570.

Ook over de plaats van populaire cultuur van het stedelijke leven werd in 2012 diverse artikelen gepubliceerd. Terwijl de overwegende focus van de filmstudies op de inhoud van films vruchtbare kruisverbindingen met de stadsgeschiedenis lange tijd in de weg heeft gestaan, werkt de zogenaamde 'New Cinema History' met haar klemtoon op de distributie, consumptie en sociale ervaring van film zulk grensverkeer net in de hand. Lies Van de Vijver, 'Distributie en exploitatie van film te Gent. En historische typologie op basis van de programmeringsprofielen', *TSEG* (2012), 30-56 situeert zich nadrukkelijk in die trend bij haar analyse van de distributie van voornamelijk buitenlandse film in 39 Gentse bioscopen van de jaren dertig tot zestig. De focus staat hierbij op het aanbod, de programmeringsprofielen, de omloop van films in diverse types Gentse bioscopen (centrumzalen, wijkzalen en zalen in de randgemeenten), wat een geraffineerde kijk op de Gentse filmmarkt oplevert. André van der Velden, 'Over het oude Luxor', *Rotterdams Jaarboekje* (2012) 223-246 biedt van zijn kant een omvat-

tende microstudie over het ‘oude Luxor Theater’, een befaamde Rotterdamse bioscoop tussen haar ontstaan in 1917 en de Tweede Wereldoorlog. Vanuit stadshistorisch perspectief is het interessant te zien hoe de bioscoop, die deel ging uit maken van het Duitse UFA-filmimperium, haar prijzen, programmering en inrichting afstemde op de lokale realiteit van Rotterdam.

In ‘De Antwerpse wereldtentoonstelling van 1894 als ambigu spektakel van de moderniteit’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* (2012) 5-19 analyseren Bram Van Oostveldt en Stijn Bussels een andersoortige voorstelling. In de aanzwellende stroom publicaties over de wereldtentoonstellingen van de negentiende en twintigste eeuw onderscheiden zij zich door het systematisch uitgewerkte uitgangspunt dat de wereldtentoonstelling zijn moderniteit ontleende aan zijn ambiguïteit: de tentoonstelling leverde een onophoudelijke stroom van beelden die de mens zou vervreemden van de werkelijkheid, maar probeerde die vervreemding net op te heffen door de illusie van de authentieke ervaring. In haar presentatie van de stad Antwerpen kenschetste de wereldtentoonstelling zich door die dubbelzinnigheid. Enerzijds wordt het beeld opgeroepen van een goed geordende en beheersbare stad, van een moderne metropool. Anderzijds wordt op diezelfde plek in de bordkartonnen Oud-Antwerpen de illusie opgeroepen van een directe ervaring van het authentieke verleden van de stad.³

Wereldtentoonstellingen vormden tijdens de Belle Epoque ongetwijfeld een brandpunt van een internationaal georiënteerd bourgeois sociabiliteit. Ruben Daniëls, ‘Luxieus kuren in een stad tussen veen en duin. Een Haarlemse poging om een kuuroord aan te leggen op Hollandse bodem, 1889-1932’, *Haerlem Jaarboek* (2012) 84-121 bespreekt een ander aspect van die toenmalige sociabiliteit: het ‘kuren’ in luxeueze badplaatsen. Daniëls reconstrueert de uiteindelijk slechts beperkt succesvolle pogingen om Haarlem als een prestigieuze badstad op de Europese kaart te zetten. Naar analogie van andere steden die cultuurtempels uitbouwden om rijke belastingbetalers of toeristen aan te trekken, trokken een aantal Haarlemse investeerders de kaart van het ‘kuren’.

Stedenbouw

Stadsomwallingen hebben altijd al op bijzondere aandacht van historici kunnen rekenen omwille van hun militaire, politieke en socio-economische functie. Maar ook de ruimtelijke impact van deze ‘stedelijke korsetten’ op de stedelijke plattegrond werd door heel wat onderzoekers in kaart gebracht. Onderzoek laat daarbij zien hoe een toenemende vraag naar huisvesting of gewijzigde militaire noden aanleiding gaven voor de afbraak van de ‘oude’ omwallingen en zo ruimtelijk nieuwe stadsontwikkelingen mogelijk maken, al dan niet gekoppeld aan de bouw van nieuwe en ruimer bemeten stadsmuren. In ‘Van varkenscotten naar stadspaleizen. De sloop van de middeleeuwse stadsmuur en zijn ruimtelijke effecten’, *maandblad Amstelodamum* 99 (2012) 3-16, geeft Jaap Evert Abrahamse duidelijk weer hoe de bouw van een nieuwe Amsterdamse omwalling in 1585-1586 niet meteen aanleiding gaf tot de afbraak van de kleinere middeleeuwse stadsomwalling. Dit maakte dat Amsterdam in de laatste decennia van de

³ Zeer vermeldenswaard is voorts Evert Vandeweghe, ‘Feesten van nostalgie en vooruitgang. De representatie van het stedelijke landschap in Vlaamse provinciesteden, 1837-1959’, *Volkskunde* (2012) 20-43. Zie ook Stijn Heiligers, ‘Het Broekhuys, van Broek in Waterland naar Amsterdam’, *Maandblad Amstelodamum* 99 (2012) 77-89.

zestiende eeuw door maar liefst twee omwallingen omsloten werd. Deze uitzonderlijke situatie is duidelijk voorgesteld op de stadsplattegrond van Pieter Bast (1597). Het kostenplaatje voor de afbraak, kort na de investeringen voor de bouw van de nieuwe wallen, zijn daarvoor zeker een verklarende factor. Maar Abrahamse laat ook duidelijk zien hoe de stad niet graag een bron van inkomsten zag verloren gaan. De ‘bogen waar de brede weergang op rustte’ werden verhuurd als dierenstalling, maar juridische bronnen geven ook aan dat arme stedelingen deze ruimtes als woning inrichten. Deze situatie leidde tot hygiënische en sociale wantoestanden die omwonende herhaaldelijk aangeklaagd. Ook het feit dat een aantal stedelingen ’s avonds letterlijk zat opgesloten tussen de buiten- en binnenpoorten, maakte dat het stadsbestuur in 1600 uiteindelijk besloot de middeleeuwse omwalling af te breken. Om de huuropbrengsten van de stadsbogen te compenseren en de afbraakkosten te financieren werden diverse mechanismen in werking gesteld. Enerzijds werd heel wat van het afbraakmateriaal aan particulieren verkocht, maar daarnaast werden de directe omwonenden ook gevraagd een melioratie te betalen. Deze melioratie was een doordachte heffing die particuliere eigenaren dienden te betalen ter compensatie van de waardevermindering van hun eigendom onder meer door een verbeterde ruimtelijke ligging of de mogelijkheid tot vergroting van hun panden door de wijzigende rooilijnen.

Ook Bram Vannieuwenhuyze, Peter van der Krogt en MaartenJan Hoekstra hebben specifiek aandacht voor de mogelijkheden van cartografische bronnen voor stadshistorisch onderzoek in respectievelijk ‘Les plans de villes de Jacques de Deventer (XVI^e siècle). Etat de la question et pistes de recherche’, *Revue du Nord* (2012) 613-634; ‘Blaeus kaart van de citadel van Kortrijk’, *De Leiegouw* (2012) 53-60 en ‘Het Plan Zuid in woorden. Veranderende stedenbouwkundige begrippen en een onbekende plankaart’, *Bulletin KNOB* (2012) 186-198. Zo analyseert Peter van der Krogt specifiek (het ontbreken van) de representatie van de Kortrijkse citadel (1647) in de Joan Blaeu’s stedenatlas voor de Nederlanden (1649) en brengt MartenJan Hoekstra een analyse van een recente tot nu onbekende vroeg twintigste-eeuwse plankaart van Amsterdam (Hendrik Petrus Berlage, Plan Zuid, 1915). Bram Vannieuwenhuyze geeft in zijn bijdrage een inspirerende analyse van de stadsplannen die Jacques van Deventer uitgaf in de loop van de zestiende eeuw. Hij behandelt daarbij de genese en de relatie tussen de ‘losse’ plannen en de stedenatlas die van Deventer samenstelde in opdracht van Filips II van Spanje (1559), maar gaat ook in op de mogelijkheden die dit uitzonderlijke cartografische materiaal biedt voor verder onderzoek. Voor heel wat steden in de Nederlanden bevatten deze plannen immers de oudste cartografische voorstellingen en deze kaartenreeks biedt daardoor de mogelijkheid om op grote schaal (niet minder dan 221 plannen) het zestiende-eeuwse en in mindere mate ook het (laat) middeleeuwse stedelijke weefsel te onderzoeken.

In ‘Bastiaan de Greef en Willem Springer. Architecten van een veranderende stad (1856-1890)’, *Bulletin KNOB* (2012) 70-82 sluit Guido Hoogewoud aan bij een groeiende onderzoeksniche die architecten en ingenieurs niet alleen als ontwerpers of uitvinders belichten, maar ook hun functie als ambtenaar belichten. Zo zet Hoogewoud de carrières van de Amsterdamse negentiende-eeuwse stadsarchitecten Bastiaan de Greef en Willem Springer in het voetlicht. Vanuit hun positie als stadsarchitect verwezenlijkten ze honderden (semi-)publieke gebouwen en gaven zo de groeiende Amsterdamse

stedelijke ambities vorm. In 'A tale of two world capitals', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* (2012) 1389-1408 confronteren Wouter van Acker en Geert Somsen op hun beurt de utopische ambities van de Nederlandse geneesheer Pieter Eijkman en de Belgische bibliograaf Paul Otlet. Eijkman en Otlet behoorden tot een groep internationalisten die in de periode voor de Eerste Wereldoorlog diverse projecten lanceerden voor de bouw van een 'Wereldstad' die niet alleen 'alle internationale organisaties en stromingen samenbrengen, [maar die ook voorzagen om] al het internationale verkeer te concentreren in één centrum'. In dit artikel analyseren Somsen en van Acker de plannen voor Den Haag (Eijkman) en Brussel (Otlet) en gaan daarbij op de stedelijke, nationale en internationale ambities.

Realistischer, maar minder gewaardeerd, zijn de ontwikkelingen in de stedenbouw en woningbouw die Jos Smit en Anita Blom bestuderen in "‘Uit de groote schande van den revolutiebouw’". Over de moeizame waardering van laatnegentiende-eeuwse woningarchitectuur', *Bulletin KNOB* (2012) 83-98 en 'De waarde van Wederopbouw. Dertig naoorlogse gebieden van nationaal belang', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 30 (2012) 124-134. Revolutiebouw kreeg aan het begin van de twintigste eeuw als snel de connotatie 'snel, goedkoop en insolide' te zijn, maar was tegelijk een sterk ontwikkeld fenomeen in steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. In zijn bijdrage laat Jos Smit, via een discoursanalyse van diverse contemporaine bronnen (kranten, architectuurpublicaties, briefwisseling,...), zien hoe dit speculatieve stedelijke bouwen van alle tijden is, maar gaandeweg op het einde van de negentiende eeuw effectief als inferieur werd beschouwd. Zijn onderzoek in Amsterdam toont ook hoe ruim verspreid revolutiebouw in de praktijk was en welke specifieke vragen naar herwaardering, valorisatie, behoud en beheer dit patrimonium stelt. Een gelijkaardige problematiek schetst ook Anita Blom. Zij bestudeerde dertig Nederlandse wederopbouwprojecten uit de periode 1940-1970 in functie van een kwalitatief behoud en beheer. Zowel Blom als Smit menen dat de relatieve onbekendheid van dit patrimonium, maar ook de grootschaligheid vragen om verfijnde instrumenten, waar bij 'een losse omgang [met dit patrimonium mogelijk is], maar dan wel gebaseerd op actuele architectuur- en bouwhistorische kennis en voortschrijdend inzicht van de cultuurhistorische context'.

Gebruik van stedelijke ruimte

In het themanummer 'De negentiende eeuw revisited' dat het Nederlandse tijdschrift *De Negentiende Eeuw* publiceerde, ging Jan Hein Furnée op zoek naar de impact van de zogenaamde *spatial turn* op het recente historische onderzoek naar de negentiende eeuw in de geesteswetenschappen. In zijn conceptuele introductie 'Beleving van ruimte. De *spatial turn* en de negentiende eeuw', start Furnée – geïnspireerd door het inmiddels alombekende *Passagen-Werk* van Walter Benjamin (1927-1940) – met een reflectie over negentiende-eeuwse Nederlandse passages en galerijen die in Nederland vrij laat vanaf rond 1880 werden gebouwd. Furnée laat daarbij zien hoe, in analogie van Parijs, deze stedelijke Nederlandse galerijen 'verschillende en deels tegenstrijdige ruimtes en ruimtelijke ervaringen verenigden'. Hij heeft daarbij niet alleen aandacht voor de traditionele onderzoeksvragen die ingaan op hoe nieuwe materialen als ijzer en staal het negentiende-eeuwse vooruitgangsgeloof materialiseerden en stimuleerden, maar gaat ook in op hoe bijvoorbeeld vanuit genderperspectief deze passages en galerijen een

cruciale rol konden spelen in de toenemende emancipatie van vrouwen. Deze case-gerichte analyse reflecteert goed hoe in Nederland de *spatial turn* een sterke impact had op diverse historische disciplines, inclusief stadsgeschiedenis, en wordt vervolgens expliciet toegelicht in een bredere historiografische reflectie.

Vervolgens brengt het themanummer een ‘verkennende rondgang langs negentiende-eeuwse stadspaleizen, stadsparken, openbare bibliotheken en parlementen, zowel in Nederland als in België’ en laat op die manier de kruisbestuiving tussen de diverse perspectieven en disciplines zien. Zo legt Boudien de Vries in “Een machtig middel om de beschaving vooruit te brengen”. De openbare bibliotheek in Groot Brittannië en Nederland’, 12-27 uit hoe openbare bibliotheken in Groot-Brittannië en Nederland vergelijkbare culturele en sociale ideeën reflecteerden, die echter tot zeer verschillende architecturale en culturele realisaties leidden: ‘Britse welgestelde burgers zagen de bibliotheek als een onderdeel van een door hen zelf te ontwikkelen culturele infrastructuur’, waarbij de tektoniek en esthetiek van deze bibliotheken hun sociale en stedelijke ambities moesten reflecteren. De Nederlandse voorbeelden werden veel bescheidener uitgevoerd omwille van de beperktere financiële draagkracht (stedelijk en nationaal niveau) en een beperktere stedelijke rivaliteit. Bart Tritsmans en Ilja Van Damme gaan op hun beurt in op ‘Gebruik, betekenis en aanleg van stadspaleizen in negentiende-eeuws Antwerpen’ (28-46). Hun onderzoek toont duidelijk aan hoe divers en intensief Antwerpse burgers diverse publieke ruimtes als de Grote Markt voor het Antwerpse stadhuis maar ook kleinere paleizen en *squares* gebruikten los van specifieke ontwerpintenties of door de overheid uitgeschreven reglementeringen. Een laatste relevant artikel in dit bijzonder verfrissende themanummer is de bijdrage van Andreas Stynen, ‘Natuurlijke verbeelding. Ontkieming van het stadsparkideaal’, 62-80. Stynen bouwt hierbij verder op de expertise die hij in zijn doctoraatsonderzoek *Proeftuinen van burgerlijkheid: stadsnatuur in negentiende-eeuws België* (KULeuven, 2010) opbouwde. In dit artikel gaat hij in op de evolutie die het ‘moderne’ stadspark onderging in de loop van de negentiende eeuw en hoe deze parken niet alleen vormgegeven werden op basis van de ‘mens- en wereldbeelden van de bourgeoisie’, maar hoe ze ook zelf bepalend waren voor stedelijke evoluties met betrekking tot ‘smaak, sociaal gedrag en opvattingen over de stedelijke maatschappij’.⁴

⁴ Zie voorts: Jan Buursink, ‘Onze benedenstad. De sociale constructie van een Nijmeegse icoon’, *Jaarboek Numaga* (2012) 41-61. Gerard Otten, ‘De huisnummering in het huidige Breda’, *Jaarboek ‘De Oranjeboom’* (2012) 111-167.

Honderd jaar '14-'18 in de stad

Interview met Sophie De Schaepdrijver en Jo Tollebeek

De honderdste verjaardag van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog heeft in België misschien sterker dan elders in Europa tot een koortsachtige herdenkingsactiviteit geleid. De herinnering aan de Grote Oorlog vertaalt zich in heel uiteenlopende vormen, gaande van wetenschappelijke colloquia over pontonbruggen over de Schelde te Antwerpen en dramareeksen op televisie tot en met '14-'18-bier en natuurlijk chocolade. Het betreft vele honderden veelal lokale initiatieven, ruimhartig gesteund door de vele overheidslagen die het land rijk is. Het gaat ongetwijfeld inderdaad om het 'grootste herdenkingsevenement' in de geschiedenis van de Belgische staat'.¹ Een flink deel van dat herdenkingsgeweld heeft een uitgesproken stedelijke insteek. Verwonderlijk is dat niet: België was anno 1914 het dichtstbevolkte en een van de meest verstedelijkte landen ter wereld. De Belgische oorlogservaring is dan ook in belangrijke mate stedelijk van inslag.

Stadsgeschiedenis sprak met twee historici die gemobiliseerd werden voor stedelijke publieksprojecten naar aanleiding van honderd jaar Grote Oorlog. Jo Tollebeek, gewoon hoogleraar aan de KU Leuven, zat het wetenschappelijke comité voor van de tentoonstelling *Ravage. Kunst en cultuur in tijden van conflict*. Het was geen historische expositie over de oorlog, maar een kunsthistorische tentoonstelling over de wijze waarop kunstenaars in de zestiende tot de eenentwintigste eeuw de vernietiging van kunst en erfgoed in beeld hebben gebracht.² In Brugge brengt Sophie De Schaepdrijver, Associate Professor of History aan de Penn State University, het minder bekende verhaal van deze historische stad tijdens de bezetting.³ Op de officiële website van de stad Brugge draagt de tentoonstelling haar naam; een teken van de 'lotsverbondenheid' tussen Sophie De Schaepdrijver en de Eerste Wereldoorlog. Want sinds haar publicatie *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* is zij het aanspreekpunt over de Eerste Wereldoorlog en de vele herdenkingen een eeuw later; nu dus ook voor *Stadsgeschiedenis*.⁴

1 N. Wouters, 'Poor little Belgium'? De Vlaamse en Franstalige herdenkingspolitiek (2014-2018), *BTNG/RBHC*, XLII, n° 2-3, 198-205

2 De tentoonstelling liep van 20 maart tot 1 september 2014 in Museum M in Leuven, en had Eline Van Assche en Roland Van de Sompel als curators (www.ravage1914.be). Twee gelegenheidspublicaties verschenen: J. Tollebeek en E. Van Assche (red.), *Ravage. Kunst en cultuur in tijden van conflict* (Brussel 2014) en R. Van de Sompel (red.), *Art and culture in times of conflict. Contemporary reflections* (Brussel 2014).

3 In de Stadshallen van 14 oktober 2014 tot 22 februari 2015 (<https://bezoekers.brugge.be/historische-tentoonstelling-sophie-de-schaepdrijver>). Publicatie: S. De Schaepdrijver, *Bolwerk. Bezet Brugge in 14-18* (Veurne 2014).

4 S. De Schaepdrijver, *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam 1997).

Oorlog in de stad

U heeft allebei een tentoonstelling geconcipieerd die de Eerste Wereldoorlog vanuit een stedelijke invalshoek benadert. Hoe verklaart u de urgentie die op stedelijk niveau gevoeld werd om als stad te participeren in de herdenking? Is die urgentie in Leuven (de 'Martelaarsstad') vanzelfsprekender dan in Brugge, dat immers niet onmiddellijk met de Wereldoorlog geassocieerd wordt? Als u overigens het terrein van de stedelijke initiatieven overschouwt, ziet u dan een verschil tussen steden met een in het oog springend oorlogsverleden (zoals Ieper, Dinant of Leuven) en steden die zulks ontberen (zoals Gent of Charleroi)?

Jo Tollebeek: *Ravage* mocht dan geen historische, maar wel een kunsthistorische tentoonstelling zijn, aanleiding en uitgangspunt was inderdaad wat zich in de zomer van 1914 in Leuven heeft afgespeeld: de Duitse bezetter beantwoordde er aanslagen van vermeende sluipschutters met een strafgericht waarbij meer dan tweehonderd burger-slachtoffers vielen en meer dan duizend huizen werden vernietigd. Het maakte Leuven tot één van de 'martelaarssteden' van de 'martelaarsnatie' België, naast Visé, Aarschot, Andenne, Tamines, Dinant en Dendermonde.

De burgemeesters van deze zeven steden hebben al vroeg – in 2009 – het initiatief genomen om de moordpartijen, de daarmee gepaard gaande exodus van een groot deel van de bevolking en het afbranden van hun steden te herdenken. Natuurlijk speelde *city marketing* daarbij een rol; de toeristische diensten van de zeven steden zouden bij de voorbereiding van de herdenking van de gebeurtenissen van augustus en september 1914 ten volle worden betrokken. Maar het ging om meer dan dat. Bij de burgemeesters van de 'martelaarssteden' leefde de politieke wil te herdenken om te herinneren, om duidelijk te maken wat de 'totale oorlog' van 1914 concreet had betekend, om de eigen stedelijke identiteit in die geschiedenis – met haar morele boodschap voor het heden – te verankeren. In het geval van Leuven werd het engagement van de stedelijke overheid 'verdubbeld' door het verlangen van de universiteit om te herdenken wat er in de nacht van 25 op 26 augustus 1914 was gebeurd: Duitse soldaten hadden de uit de veertiende eeuw daterende universiteitshal en haar achttiende-eeuwse bibliotheekvleugel in brand gestoken. Van de oude bibliotheek restte niets dan as. De wetenschap was niet immuun gebleken voor het oorlogsgeweld.

In Leuven en de andere 'martelaarssteden' werd het al snel als vanzelfsprekend ervaren '14-'18 te herdenken. Voor steden waarvoor de oorlog minder ingrijpend en ook minder tastbaar was geweest, was en is deze urgentie er veel minder. Bij de herdenkingen die uiteindelijk ook daar werden opgezet, stond de *city marketing* losser van het besef dat de wrede heden van de oorlog de eigen stad diep hadden getekend en in haar ziel hadden geraakt. De boodschap was er om zo te zeggen minder historisch, algemener.

Sophie De Schaeppdrijver: Daar ben ik het maar ten dele mee eens. *Brugge in Oorlog 14-18* wil bijvoorbeeld tonen dat het van belang is dat Brugge juist wel een [Groote-] oorlogsverleden heeft. De stad werd namelijk een basis voor de onderzeese oorlog van het Duitse Keizerrijk. Vanaf oktober 1914 vestigde een nieuw legerkorps, het *Mari-nekorps Flandern*, er een hard bezettingsregime. Brugge, via kanalen verbonden met de nieuwe haven Zeebrugge, en Oostende – samen de 'Vlaamse driehoek' – werden uitgerust als basis voor de Duitse oorlog ter zee. Het belangrijkste gevolg was dat het een doelwit werd van Britse bombardementen.



Jo Tollebeek, bij Bunker (2011) van Mona Hatoum in Museum M op de tentoonstelling 'Ravage'.

Meer in het algemeen staat in de tentoonstelling het aspect bezetting centraal. Het in jullie vraag geformuleerde onderscheid tussen 'steden met een in het oog springend oorlogsverleden' en 'steden die zulks ontberen' hanteert vooral het criterium van het extreme militaire geweld (aan de frontlijn, of geweld tegen burgers). Deze tentoonstelling wil het blikveld verbreden naar dagelijkse vormen van geweld – ook tussen burgers onderling. Hannah Arendt heeft ooit geschreven dat het tijdperk van de wereldoorlogen eruitziet alsof 'mankind had divided itself between those who believe in human omnipotence (who think that everything is possible if one knows how to organize masses for it) and those for whom powerlessness has become the major experience of their lives'.⁵ De problematiek van bezette steden in '14-'18 is een uitstekende invalshoek om deze vraagstelling te bestuderen. Welke vormen van geweld (ook tussen burgers onderling) maakten opgang? Welke luwte in het geweld valt er te bespeuren? Welke handelingsmarge bestond voor de burgers?

Opvallend is dat steden in het landschap van herinnering van de Eerste Wereldoorlog een prominente rol innemen (Ieper, Verdun, de 'Martelaarsteden'), iets wat WO I gemeen heeft met latere twintigste-eeuwse oorlogen (Stalingrad, Coventry, Berlijn), maar onderscheidt van de oorlogen voordien die veelal met een slagveld (Waterloo, Austerlitz, Sedan) worden geassocieerd. Neemt WO I met zijn dubbel legaat 'Gemartelde steden en verwoeste gewesten' dan een soort overgangspositie in?

SDS: Ik betwijfel of de Eerste Wereldoorlog daadwerkelijk in steden werd uitgevochten. In het westen bleven de oorlogshandelingen beperkt tot de compacte strook van het front. De steden in die strook werden inderdaad, tragisch genoeg, herleid tot rui-

⁵ Hannah Arendt, *The origins of totalitarianism*, (New York 1973) vii (voorwoord bij 1ste uitgave, geschreven in de zomer van 1950).

nes, maar tijdens de Tweede Wereldoorlog waren de luchtoorlog en de bewegingsoorlog aan het Russische front, wat steden betreft, veel vernietigender. Het tragische van WO II is dat steden als Stalingrad, Coventry en Berlijn slagvelden werden en door de internationale publieke opinie niet langer als slachtoffers werden betreurd. In WO I was dat nog wel degelijk het geval zoals de notie ‘martelaarsstad’ duidelijk aangeeft.

JT: Toch lijkt me de vraag niet helemaal naast de kwestie. De Eerste Wereldoorlog kent inderdaad die dubbelheid. Aan de ene kant is ook deze oorlog een oorlog van slagvelden geweest, van ‘fronten’, die amper verschoven. Maar aan de andere kant was de Eerste Wereldoorlog ook een oorlog van steden, niet zozeer in die zin dat de oorlog het dagelijks leven in de steden ontwrichtte (dat ook, natuurlijk), maar wél door het feit dat die steden de plaats werden van iets dat tevoren als het ware ‘oorlogsvreemd’ was geweest: een treffen tussen soldaten en burgers, tussen een gewapende macht en een ongewapende groep mensen die niet aan de strijd deelnamen. Het was juist dat ‘on-natuurlijke’ treffen dat steden als Aarschot en Dinant tot ‘martelaarssteden’ maakte en de Eerste Wereldoorlog ook de tragische dimensie van een stedelijke oorlog gaf.

SDS: Inderdaad spelen steden een centrale rol in vooral de herinnering aan WO I. Dat heeft volgens mij meer te maken met het feit dat de internationale publieke opinie nog sterk hield aan een welbepaald idee van normen in oorlogstijd. Een voorbeeld: tijdens WO I stelde de Belgische sluikpers vragen bij het geallieerde bombardement op Karlsruhe. Tijdens WO II wordt de voorbijvliegende RAF toegejuicht – want het idee ‘dit is nu eenmaal des oorlogs’ was tegen dan geheel dominant geworden.

JT: Toch moeten we er ons ook voor hoeden deze steden een al te dominante plaats in het herinneringslandschap van de Eerste Wereldoorlog te geven. De oorlog speelde zich voor velen af in een landelijke omgeving, ook in hun herinnering. In de meest recente roman van Jonathan Coe, *Expo 58* (2013), herinnert de moeder van de hoofdfiguur zich hoe de opmars van de Duitse troepen haar hadden gedwongen de familieboerderij in Wijgmaal hals over kop te verlaten; de in Wijgmaal achtergebleven mannelijke leden van het gezin hadden geen van allen de oorlog overleefd. Meer nog, de *lieu de mémoire* bij uitstek van de Eerste Wereldoorlog in België is de Ieperboog, de *Ypres Salient*. Deze landelijke uitstulping van het westelijk front rond Ieper, lopend van Steenstrate over Langemark om vervolgens ten zuiden van de stad weer naar de Franse grens toe te gaan, was vier jaar lang de plaats van een onwezenlijke oorlog, van geweld en stilstand tegelijk. Zo wordt zij ook herinnerd.

De wonden van de oorlog bleven en blijven ook het meest zichtbaar op het platteland. Onlangs tekende Peter Vermaas in *NRC Handelsblad* (5 augustus 2014) nog de geschiedenis op van het Franse dorp Fleury-devant-Douaumont. Dat is één van die dorpen bij Verdun die in de oorlog werden ‘weggevaagd’. Ook vandaag woont er helemaal niemand. Maar de dorpen – negen ‘martelaarsdorpen’ – zijn zelfstandige gemeentes gebleven, met een eigen burgemeester. Het zijn lege plekken, die erbij liggen zoals een eeuw geleden, en meer dan wat ook tonen wat de oorlog vermocht. Archeologen hebben er ook op gewezen dat de sporen van de oorlog vandaag niet zozeer in de steden kunnen worden gevonden, maar in het rurale landschap: in het ‘gedeelte maanland-schap’ waarover Vermaas schreef, maar ook meer in het algemeen in het landschap dat mee door de oorlog is gevormd.



TE KLEIN

In de zomer van 2014 presenteerde Sophie De Schaepdrijver de vierdelige reeks 'Brave Little Belgium' die op Canvas werd uitgezonden, een documentaireserie die het verhaal brengt van België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dit beeld werd opgenomen op het oorlogskerkhof van Thiepval (bij Bapaume).

Moeten we het opmerkelijke verband tussen steden en WO I vooral begrijpen vanuit de symboolwaarde die steden opnamen als veruitwendiging van de 'beschaving' die het slachtoffer werd van 'teutoons' oorlogsgeweld? Tot op welke hoogte is die symboliek van de vernietiging van de stedelijke kunst en cultuur een resultaat van de oorlogspropaganda? En is die 'ravage' fundamenteel? Of eerder een oppervlakkige symboolstrijd die de omgang met het stedelijke patrimonium niet wezenlijk heeft veranderd?

JT: Natuurlijk speelde de oorlogspropaganda een belangrijke rol, zeker in het geval van Leuven. De brand van de universiteitsbibliotheek werd – meer dan de dood van de burgerslachtoffers – door de geallieerden ingezet om te tonen tot welke onwaarschijnlijke gruweldaden de Duitsers in staat waren. Die cultuuroorlog werd niet alleen rond Leuven uitgevochten. Ook rond Reims, waar in september 1914 Duitse artillerie de kathedraal had beschoten, werden culturele – en daarmee ook morele – tegenstellingen geweven. Geallieerde prentkaarten voedden de verontwaardiging over de Duitse 'aanslag op de Geest'. De meest kenmerkende illustratie daarvan is het Leuvense tweeluik dat vanaf 1915 ging circuleren: de ene prentkaart toonde de Leuvense universiteitsbibliotheek in haar volle luister en rijkdom (vóór), de andere gaf het beeld van de bibliotheek na de Duitse aanval – een uitgebrand gebouw, een gapende wonde (ná).

SDS: Het gaat daarbij om veel meer dan propaganda en symboliek. Het betreft uitingen van een door velen gedeeld idee van normen in oorlogstijd. Zoals de historica Isabel Hull, specialiste van het Duitse Keizerrijk, in haar meest recente boek schrijft, kunnen we die oorlog niet begrijpen – en vooral niet begrijpen wat die generatie bezielde – als we de centrale rol van het internationale recht wegwuiven. Dán wordt het inderdaad

een absurde oorlog, gevoerd met hypocriete propaganda-argumenten, zonder dieperliggende inzet.⁶

Stedelijk bewustzijn

De Eerste Wereldoorlog wordt doorgaans voorgesteld als de nationale of nationalistische oorlog bij uitstek. In hoeverre gaat het ook om een ‘stedelijke oorlog’? Wat was de impact van de oorlog op het stedelijke bewustzijn, bijvoorbeeld in het paradoxale geval van België waar de bezetting het precaire van het stedelijke bestaan ten volle blootlegde, maar tegelijkertijd de verzwakking van het centrale staatsgezag steden de facto meer macht gaf? Want, zoals Sophie schreef in een recente bundeling van essays over de ‘erfzonde van de twintigste eeuw’, waren de gemeentes in deze tijd van rampspoed weer de ‘natuurlijke beschermers’ van de bevolking, en werden burgemeesters helden.⁷ Is dit een realiteit? Of eerder een romantische verheerlijking van een verwrongen realiteit, die overigens het door de nationale held en ‘oorlogsslachtoffer’ Henri Pirenne bezongen middeleeuwse verleden weer deed herleven – dat Ieper volledig als middeleeuwse grootstad werd heropgebouwd is misschien nog het mooiste voorbeeld van deze romantiek.

SDS: Gemeentes wáren niet de natuurlijke beschermers, ze gólden als de natuurlijke beschermers. Voor sommige gemeentes en gemeentebesturen ging dat ook echt op. Ik zie hier niets romantisch in, het is eerder een ondankbare dagelijkse taak. De vroege vaders vormden de ‘eerste lijn’ die de invaller tegemoet trad. Die rol hield een zeker gevaar in. Over de hele opmarsroute van de invallende legers waren burgemeesters bedreigd, mishandeld en zelfs gedood. Dit was bewust in scène gezet geweld: in hún persoon werd de hele burgerbevolking vernederd en geïntimideerd. In Visé (bij Luik) moesten de burgemeester en zijn zoon met hun blote handen de Belgische loopgraven vullen; onder schot gehouden moesten zij dansen voor het verzamelde volk. In het Luikse waren burgemeesters aan Duitse kanonnen gebonden als menselijk schild of werden ze gedwongen de terechtstelling van hun mensen bij te wonen. In één Brabantse dorp werd de burgemeester op het dorpsplein tentoongesteld teneinde, zoals de pastoor schreef, ‘de bewoners de machteloosheid van hun bestuur goed in te prenten’. Tijdens de massamoord in Aarschot werden de burgemeester en zijn zoon (samen met vele andere burgers) gedood. In oktober (na de val van Antwerpen, toen duidelijk werd dat de Duitse opmars in België niet meer te stoppen was) was het geweld tegen burgers nog lang niet afgelopen. Op de opmarslijn van Gent naar Diksmuide, op 18 en 19 oktober alleen al, werden er drie burgemeesters zwaar mishandeld en nog eens twee gedood.

Ondanks dat gevaar bleven vele stadsbesturen op post, in tegenstelling tot wat in 1940 zou gebeuren, zoals de historicus Michaël Amara opmerkte: ‘De bereidheid om het bestuur overeind te houden, won het van de angst.’⁸ Burgerverweer vereiste de aanwezigheid van de burgervaders. Het was hun taak om de sfeer van terreur te doorbreken. En daarna was het zaak om in bezettingstijd een doorgaand bestuur te garanderen. Ook al zo’n ondankbare taak. Natuurlijk waren er ook andere verhalen

6 I. Hull, *A scrap of paper. Making and breaking international law during the Great War* (Londen 2014).

7 S. De Schaepdrijver, *Erfzonde van de twintigste eeuw. Notities van ‘14-’18* (Antwerpen 2013).

8 M. Amara, ‘L’exode... de 1914’, *Cahiers d’Histoire du Temps Présent* 15 (2005) 47-64, 51.

– gevluchte stadsbesturen, corrupte edelen. Maar in het algemeen concludeer ik dat de lokale besturen zich vrij gewetensvol van hun taak hebben gekwetend. Een kritische houding is uitstekend, maar heuristisch cynisme – overal iets achter zoeken – scheidt zo zijn eigen blindheden.

JT: Wat de impact op het ‘stedelijke bewustzijn’ betreft, valt een andere paradox op. Immers, aan de ene kant maakten de ruïnes van de door de oorlog getroffen steden een diepe indruk omdat steden voor het historische patrimonium van de natie stonden, haar symbolisch kapitaal vertegenwoordigden. Was België niet altijd een land van steden geweest, een land van belforten en hallen? De indruk die de stedelijke ruïnes maakten – overigens niet alleen de ruïnes van bibliotheken en kerken, paleizen en monumenten, maar ook die van de burgerhuizen – kan moeilijk worden overschat. Stijn Streuvels beschreef in zijn oorlogsdagboek een bezoek aan Leuven, kort na de gebeurtenissen van augustus 1914. De stad was voor hem *een nieuw Pompeï* (hij maakte de vergelijking expliciet): nog in haar as, met hoge gevels die de meest fantastische vormen hadden aangenomen, deuren en vensters die gaten waren geworden. Tussen die ruïnes liepen de bewoners van de stad, geruisloos, nog slechts schimmen.

Maar aan de andere kant verdwenen deze ruïnes ook al snel na de oorlog uit het stadsbeeld. Het is een verrassende wending die door Dominiek Dendooven heel precies is geanalyseerd. De ruïnes, zo toont hij, werden niet bewaard – geconserveerd – als de materiële getuigen van de gruwelen van de oorlog en konden hun herinneringswerk dus niet lang voortzetten. Ze werden integendeel afgebroken om plaats te maken voor nieuwe gebouwen. Dendooven toont dat dit niet zonder discussie ging. Sommigen wilden de ruïnes immers als gedenktekens behouden. Maar zij konden de afbraak niet verhinderen. Het leven hernam zijn rechten, in een nieuw decor, dat vaak onmiskenbaar veel op het oude leek. Toeristen kwamen nu niet langer naar de puinen kijken, maar naar ‘bezienswaardigheden’. Al in het midden van de jaren 1920 had deze ontwikkeling zich voltrokken.

Uit deze wending blijkt de complexiteit van de betekenis die de oorlog voor het stedelijke bewustzijn heeft gehad. De dreiging en de vernietigingen hebben dat bewustzijn ongetwijfeld aangescherpt. Maar tegelijk liet deze stedelijke trots niet toe dat de zichtbare gevolgen van de oorlog bestendig werden. De stad werd herbouwd, *volledig* herbouwd. Dit wil zeggen: niet één ruïne mocht blijven staan. De oorlog werd daarmee natuurlijk niet uit het stedelijke geheugen geschrapt. Nieuwe monumenten herinner-



Op de cover van *Ravage*, het boek dat de Leuvense tentoonstelling begeleidt, 'prijken' de resten van de universiteitsbibliotheek, na de brand van 1914.

den aan wat er in 1914 was gebeurd. Maar het verdwijnen van de ruïnes verklaart wél waarom de herinnering aan de ‘gemartelde steden’ een veel minder prominente plaats in het collectieve geheugen van de natie kreeg dan de herinnering aan de ‘verwoeste gewesten’. De steden hebben zelf in grote mate de sporen van de oorlog uitgewist, vaak om te pronken met een (stedelijk) verleden dat nochtans onherroepelijk verdwenen was.

Overigens is de omgang met de stedelijke ruïnes in de loop van de twintigste eeuw veranderd. De in de Tweede Wereldoorlog gebombardeerde Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche in Berlijn werd in haar beschadigde toestand gelaten, als een permanente herinnering aan de vernietiging. De kathedraal van Coventry, verwoest tijdens een bombardement in 1940, werd niet heropgebouwd: haar ruïne moest een monument voor de vrede zijn. In Berlijn en Coventry is het oorlogslitteken zichtbaar gebleven. Het behoort er tot de wezenstrekken van de stad. De oorlog is er een stedelijke oorlog gebleven.

Ruimte voor herinnering

In een ander essay over een herdenkingsmonument in het Waalse Tamines, gepubliceerd in de verzamelbundel Plaatsen van herinnering dat onder meer door Jo werd geredigeerd, besloot Sophie dat ‘België’s dodenherinnering lokaal bleef’.⁹ Als we naar de impact van de oorlog op stedelijke samenlevingen in de onmiddellijke naoorlogse decennia kijken, dringt zich een eerste vraag op: hoe werd op stedelijk niveau door informele netwerken, verenigingen en overheden betekenis gegeven aan de oorlogservaring? Hoe werd aan de hand van monumenten en praktijken de stedelijke ruimte voor dit doel gebruikt en kwam het daarbij tot botsingen tussen uiteenlopende herinneringen?

JT: Dat herdenkingen in België in de eerste plaats een lokale zaak waren, blijkt het duidelijkst uit de oprichting van de oorlogsmonumenten. Het aantal gedenktekens voor de doden van de Eerste Wereldoorlog is groot (al benadert het natuurlijk niet de Franse massa: 40.000 monumenten in 36.000 gemeentes). Een eerste golf in de monumentenbeweging liep van 1920 tot 1924. Uit gedetailleerd onderzoek van onder meer Laurence van Ypersele en Stéphanie Claisse blijkt dat er sprake was van een brede herdenking, waarbij het initiatief bijna altijd werd genomen door de gemeentes, die ook voor het grootste deel van de financiële middelen zorgden.¹⁰ Dat gebeurde natuurlijk in een nationale context, zeker in de tweede golf – rond 1930, bij de viering van het eeuwfeest van België. Maar ook toen bleven de monumenten, anders dan in Frankrijk, meer dan kopieën van een zelfde nationaal model. Integendeel: de monumenten werden steeds gekleurd door de lokale identiteit, die op haar beurt door deze monumenten werd versterkt.

SDS: De precaire internationale positie waarin België zich tijdens het interbellum bevond, vormde een rem op de ‘nationalisering’ van de herdenking. De herdenking van verwoestingen en ander oorlogsgeweld moest lokaal blijven, omdat na de Locarno-akkoorden een al te beschuldigende anti-Duitse toon in internationale relaties uit de boze was. De evenementen rond de Leuvense universiteitsbibliotheek, perfect beschreven

⁹ S. De Schaepdrijver, J. Tollebeek, e.a. (red.), *België: een parcours van herinnering* (Amsterdam 2008).

¹⁰ L. van Ypersele, C. Kesteloot et E. Debruyne, *Bruxelles, la mémoire et la guerre (1914-2014)* (Brussel 2014). S. Claisse, *Du Soldat Inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18* (Brussel 2013).

door Wolfgang Schivelbusch, vormen daar een prachtig voorbeeld van.¹¹

JT: Tegelijk moet benadrukt worden dat de diversiteit op gemeentelijk – of stedelijk – niveau zeer groot kon zijn. Laat ons nog eens kijken naar de situatie in Leuven, die we goed kennen door de bundel over de Leuvense herdenkingsbeweging die tien jaar geleden onder leiding van Marika Ceunen en Piet Veldeman werd gepubliceerd. Het belangrijkste gedenkteken was de grote dodenlantaarn die op het plein voor het station, het Martelarenplein, werd opgetrokken. De beslissing om dit monument op te richten was in 1919 in de gemeenteraad genomen. De inhuldiging volgde in 1925. Maar behalve door de gemeentelijke overheid werden ook door de parochies initiatieven genomen. Daarnaast was er een veelheid aan instellingen en verenigingen die gedenktekens oprichtten voor 'hun' tijdens de oorlog omgekomen leden: scholen, de universiteit, verenigingen van oud-studenten, vakverenigingen – tot zelfs voetbalclub Stade Leuven, die een aantal benefietwedstrijden speelde om een monument te kunnen financieren. Het stedelijke herdenkingslandschap was dus gevarieerd. Daarbij kwam het inderdaad geregeld tot botsingen, vooral – in de verzuilde samenleving van die jaren – van ideologische aard. In 1922, bijvoorbeeld, kwam het in naburige Kessel-Lo tot een hoogoplopende ruzie rond de vraag of een gepland monument al dan niet een kruis zou dragen. Ook de stedelijke herinnering was een veelvoudige herinnering.

Tweede vraag dienaangaande: hoe oefende de ervaring van de Eerste Wereldoorlog een blijvende ruimtelijke impact uit op steden? Welke lokale factoren leidden ertoe dat bij de wederopbouw de balans naar traditie dan wel naar vernieuwing doorsloeg?

SDS: De vrij 'traditionele' wederopbouw na 1918 onderstreept de stelling van Jay Winter dat de oorlog niet enkel moderniteit en ironie heeft voortgebracht, maar in vele gevallen oudere vormen van herstel en herdenking versterkte; vandaar de trapgevels van het heropgebouwde Leuven en Nieuwpoort en de Hallen van Ieper. Zij vormen, zoals ik in een ander essay heb geschreven,¹² een palimpsest, geen pastiche. Hun herstel verwijst nadrukkelijk naar hun vernietiging, hoewel of misschien juist omdat dit herstel in de 'oude' vorm geschiedde. Dus: trapgevels met een gevelsteen die naar de vernietiging verwijst.

JT: Diversiteit kenmerkt ook de wijze waarop steden na de oorlog de wederopbouw vormgaven: de afbraak van de ruïnes waarover ik eerder sprak, de architectuur, de inplanting. Aan het ene uiteinde van het spectrum stond een universeel modernisme, aan de andere kant wat Leen Meganck heeft aangeduid als een voorkeur voor de *genius loci*.¹³ In vele Belgische steden helde de balans duidelijk over naar de *genius loci*: de wederopbouw hield een teruggrijpen naar de traditie in, een traditie – dat is intussen genoegzaam bekend – die vaak 'uitgevonden' werd. Zo kende een stad als Ieper onder impuls van Jules Coomans een (overigens niet onaangevochten) historische *make over*. Datzelfde geldt voor Leuven, zij het in mindere mate. De stedelijke metamorfose was er het duidelijkst in de oude Statiestraat, die tot 'Bondgenotenlaan' werd herdoopt.

¹¹ Wolfgang Schivelbusch, *Die Bibliothek von Löwen. Eine Episode aus der Zeit der Weltkriege* (München 1988).

¹² S. De Schaepdrijver, 'Gemartelde steden en verwoeste gewesten: twee legaten van 1914-1918', in: S. De Schaepdrijver, J. Tollebeek, e.a. (red.), *België: een parcours van herinnering*, II (Amsterdam 2008) 194-207.

¹³ Leen Meganck, 'Domi or dom-ino. The role of genius loci in post-war reconstruction and interwar urbanism', in: Nicholas Bullock en Luc Verpoest (red.), *Living with history, 1914-1964* (Leuven 2011) 230-243.



Duitse troepen op de markt in Brugge, 1915. Beeldbank Brugge.

De neoclassicistische stijl die de straat op een haast uniforme wijze in de negentiende eeuw had aangenomen, verdween. De straat was in augustus 1914 zwaar getroffen. De wederopbouw gaf haar een zeventiende-eeuwse aanblik; de huizen kregen renaissance- of barokgevels.

Hoe complex die wederopbouw kon zijn, blijkt uit een korte studie die Evert Vandeweghe drie jaar geleden publiceerde over één van die andere ‘martelaarssteden’, Dendermonde.¹⁴ De stad had erg te lijden gehad onder de oorlog, maar zat na de oorlog financieel zo aan de grond dat er geen sprake kon zijn van een echt wederopbouwbeleid. Maar ook hier zou uiteindelijk geopteerd worden voor een historische stijl. Die stijl, zo oordeelde men, zou het glorieuze verleden van de Belgische natie in herinnering brengen. Dit culturele nationalisme werd gecombineerd met een regionalisme: Dendermonde moest heropgebouwd worden in Brabantse neobarok. Het voorbeeld illustreert hoe de niveaus in de (ruimtelijke) ‘oorlogsverwerking’ zich tot elkaar verhielden: het ging niet om een keuze tussen een stedelijke en een nationale identiteit, maar om een continue lijn waarin stedelijke, regionale en nationale identiteiten in elkaar schoven.

Impact

Tot slot: in het kader van de herdenking duiken nu tal van initiatieven op. Iedereen, ook elk stadsbestuur bijvoorbeeld, wil ‘iets’ doen aan 100 jaar 1914-1918, en heeft daarvoor vaak aanzienlijke financiering verworven van de hogere overheden. Hoe schat u

¹⁴ Evert Vandeweghe, ‘Fernand De Ruddere as town architect of Dendermonde after the First World War. Stylistic indifference or balance?’, in: Nicholas Bullock en Luc Verpoest (red.), *Living with history, 1914-1964* (Leuven 2011) 244-261.

de autonomie van die stedelijke initiatieven ten aanzien van die geldschietters in? Zal van al die lokale initiatieven binnen vijf jaar nog iets van overblijven? Stimuleert het evenement met andere woorden de intrinsieke belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog?

JT: Dat is natuurlijk een vraag die zich opdringt wanneer men zich realiseert dat een groot deel – en vaak het grootste deel – van de financiering van de herdenkingsinitiatieven afkomstig is uit de Vlaamse budgetten voor toerisme, eerder dan voor wetenschap of cultuur. De vraag is daarom inderdaad niet alleen een vraag naar de autonomie van de stedelijke initiatieven, maar ook naar wat door wie wordt beoogd. Wie de brochure doorneemt van *Gone West*, het culturele herdenkingsprogramma van ‘de gedreven provincie’ West-Vlaanderen, raakt onder de indruk van zoveel dynamiek: beginnend met de vorming van een ‘lichtfront’ – van Nieuwpoort tot Ploegsteert – waaiert het programma uit in talloze muziek- en theatervoorstellingen, dans, beeldende kunst en literatuur. Maar het is ook wel schrikken wanneer de lezer een weekendje Westhoek wordt aangeprezen: de gruwelijk verwoeste steden van de oorlog worden hier ‘charmante stadjes’, waarlangs kan worden ‘gekuierd’. Dergelijke ‘metamorfozes’ doen vrezen dat de herdenking een weinig duurzaam karakter heeft. Het is nu aan de historici – ook de stadshistorici – de vele tijdelijke initiatieven tot wetenschappelijke projecten om te smeden. Het is ook hun verantwoordelijkheid ervoor te zorgen dat ‘14-’18 meer dan een steekvlam wordt.

SDS: Ik ben het met Jo eens dat als al die vlijt niet leidt tot duurzame wetenschappelijke projecten, er niets van overblijft.

Abstracts

ANDREA BARDYN, *Propertied women. Women's ownership of immovable property in late medieval Brussels (1356–1460)*

This article examines women and their immovable property ownership in Brussels between 1356 and 1460. By using *censiers* (medieval estate surveys), sources which are rarely considered in studies of medieval women, it offers a new viewpoint on the major transitions in the social position of women during the Late Middle Ages. First, the paper argues that the position of female property owners in Brussels differed in several regards from the position of their European counterparts. Furthermore, the results show a decline in the proportion of female property owners, which supports the notion of decreasing economic opportunities for women during the Late Middle Ages. Finally, the article demonstrates that this decline was neither linear nor univocal, but was closely connected to years of crisis and to the social position of women.

SABINE C.P.J. GO, *The Amsterdam Chamber of Insurance and Average: its foundation and the first decades of its existence (1598-c. 1621)*

In 1598, in the period when Amsterdam developed into a leading centre of commerce, the Amsterdam municipality instated the Chamber of Insurance and Average. The Chamber's Commissioners were to adjudicate on marine insurance disputes: as the city's insurance market expanded, the number and complexity of disputes between underwriters, insured and insurance brokers warranted a specialised court. During the two centuries it existed, the Chamber has influenced the development and growth of the marine insurance market in various ways. Especially during the first decades of its existence, when procedures and routines were established and its authority still had to be acknowledged, the Chamber's rulings were of great influence on the behaviour of the various groups of actors and the overall expansion of the Amsterdam insurance industry.

BORIS HOREMANS, *A historical building yard: the pre-modern building industry as a neglected field of study*

The building industry played a crucial role in economic life during the early modern period. As a sector that was good for some twenty percent of the urban economy, the industry was an important employer that touched upon many lives throughout the early modern period. Nevertheless, research concerning this important economic branch remains scarce. This historiographical review article aims at bringing together existing literature and discusses the different historiographical trends in this field of study. In doing so, it hopes to offer an interesting starting point for further research concerning construction in the pre-modern era.

Personalia

ANDREA BARDYN (°1991) studeerde geschiedenis aan de KU Leuven en de Albert-Ludwigs-Universität in Freiburg. Na haar afstuderen in 2013 werkte ze als praktijkassistent voor de onderzoeksgroep Geschiedenis van de middeleeuwen aan de KU Leuven. Vanaf oktober 2014 is zij als FWO-aspirant aan diezelfde onderzoeksgroep verbonden, waar ze een doctoraat voorbereidt over het investeringsgedrag van mannen en vrouwen uit verschillende sociale groepen in laatmiddeleeuws Brabant.

Correspondentieadres: Onderzoeksgroep Middeleeuwen, Blijde Inkomststraat 21 (bus 3307), 3000 Leuven. Tel. + 32 (0)16 379125. E-mail: Andrea.Bardyn@kuleuven.be

SABINE C.P.J. GO (°1970) is verbonden aan de Economische Faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij promoveerde op een onderzoek naar de maritieme verzekeringsmarkt in Nederland. Haar onderzoek richt zich onder meer op het ontstaan en de ontwikkeling van economische instituties vanaf de vroegmoderne tijd.

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde, Afdeling Accounting, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam. Tel. +31 (0) 20 598 60 78. E-mail: sabine.go@vu.nl,

KAREL DAVIDS (°1952) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij in 1986 promoveerde. Sinds 1994 is hij hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij houdt zich bezig met *global history*, techniekgeschiedenis, kennisgeschiedenis, maritieme geschiedenis en de geschiedenis van stedelijke transformaties. Recente publicatie (samen met Bert de Munck red.), *Innovation and creativity in late medieval and early modern European cities* (Farnham: Ashgate, 2014). Correspondentieadres: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Geesteswetenschappen, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam. Tel: + 31 (0)20 5986354. E-mail: c.a.davids@vu.nl

MAARTEN PRAK (°1955) is hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde twee monografieën en een groot aantal artikelen over stadsgeschiedenis. Bijzondere belangstelling heeft hij voor gilden, burgerschap en creatieve industrie in de vroegmoderne tijd. Recente publicaties zijn *Nederland en het poldermodel: Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam: Bert Bakker, 2013) en (red.) *Technology, skills and the pre-modern economy in the East and the West* Global Economic History Series, vol. 10 (Leiden: Brill, 2013), beide met Jan Luiten van Zanden.

Correspondentieadres: Universiteit Utrecht, Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis, Drift 6, 3512 BS Utrecht. Tel: +31 (0)30 253 2159. E-mail: m.prak@uu.nl

WILLEM FRIJHOFF (°1942) was laatstelijk hoogleraar aan de Vrije Universiteit en bekleedt thans de Erasmus Wisselleerstoel cultuurgeschiedenis van de G.Ph. Verhagen Stichting aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn wetenschappelijk werk betreft vooral

historische processen van cultuuroverdracht, het collectief geheugen, beeldvorming, erfgoed en identiteit in West-Europa en koloniaal Noord-Amerika. Hij schreef op stads-historisch gebied met name over Rotterdam. Hij was redacteur van de stadsgeschiedenissen van Zutphen, Dordrecht en Amsterdam (vroegmoderne tijd), en recent van de *Historische Atlas van Zutphen*, in de reeks Historische stadsatlassen (Vantilt), waarvan hij redacteur is.

Correspondentieadres: ESHCC, Erasmus University Rotterdam. Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. E-mail: frijhoff@eshcc.eur.nl

Ed Taverne (1938) was van 1982 tot 2002 hoogleraar in de Geschiedenis van Architectuur en Stedenbouw aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij schreef in 1978 een proefschrift over de zeventiende-eeuwse stadsuitleg in de Republiek, maar was tegelijk actief op het gebied van de eigentijdse architectuur en stadsontwikkeling – zowel in Nederland als daarbuiten. In de afgelopen jaren gaf hij leiding aan het interdisciplinaire onderzoeksprogramma 'Urbanization and Urban Culture' van NWO, dat recentelijk werd afgesloten met Ed Taverne, Len de Klerk, Bart Ramakers en Sebastian Dembski (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012).

Correspondentie-adres: Dillenburglaan 2, 9717 CA Groningen. Tel: +31 (0) 50 312 2290. E-mail: edtaverne@gmail.com.

MANON VAN DER HEIJDEN (°1966) is als hoogleraar Comparative Urban History verbonden aan de Universiteit Leiden. Ze promoveerde op de studie *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht, 1550-1700* (Amsterdam 1998) en houdt zich sindsdien bezig met thema's als criminaliteit en rechtspraak, familie en gezin, en stadsgeschiedenis. In 2012 publiceerde zij *Civic duty. Public services in the early modern Low Countries* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2012). In 2012 verwierf ze een VICI subsidie voor een groot project over criminaliteit en gender in West-Europa van 1600 tot 1900. Zij publiceerde hierover recentelijk: *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800* (Amsterdam: Bert Bakker, 2014).

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden. Tel.: +31 (0)71 527 2670. E-mail: m.p.c.van.der.heijden@hum.leidenuniv.nl

JAN HEIN FURNÉE (°1972) is universitair docent cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en deeltijdhoogleraar geschiedenis aan de Open Universiteit Nederland. Zijn onderzoek richt zich op stedelijk vertier, consumptiecultuur, stands- en sekseverhoudingen en cultuurbeleid in negentiende-eeuwse steden. Recent publiceerde hij *Plaatsen van beschaafd vertier. Standsbesef en stedelijke cultuur in Den Haag, 1850-1890* (Amsterdam: Bert Bakker 2012). Hij is redacteur van *Stadsgeschiedenis*, *De Negentiende Eeuw* en *Geschiedenis Magazine*, secretaris van de European Association for Urban History en coördinator van het Amsterdam Centre for Urban History (www.acuh.uva.nl).

Correspondentieadres: Afdeling Geschiedenis, Europese Studies en Religiestudies, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam. Tel.: +31 (0)20 525 4465. E-mail: w.j.h.furnee@uva.nl.

BORIS HOREMANS (°1989) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel en behaalde vervolgens een bijkomende master in Urban History aan de University of Leicester. Zijn eindverhandeling over de Mechelse bouwsector in de achttiende eeuw werd bekroond met de 'David Reeder Prize for Urban History'. Sinds oktober 2012 is hij als promovendus werkzaam aan de onderzoeksgroep HOST van de Vrije Universiteit Brussel. Sinds oktober 2013 werkt hij als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek – Vlaanderen (FWO).

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Geschiedenis, Pleinlaan 2, 1050 Brussel. Tel.: +32 (0) 2 629 39 86. E-mail: boris.horemans@vub.ac.be

INGE BERTELS (°1976), architectuurhistorica en master in de monumentenzorg, is docente architectuurgeschiedenis aan de opleiding Architectonische Ingenieurswetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek en publicaties bevinden zich op het kruispunt van architectuurgeschiedenis met techniek- en stadsgeschiedenis. In 2013 redigeerde ze samen met onder meer redactiecollega Jan Hein Furnée *Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur* (Universitaire Pers Leuven 2013). Ze is redactiesecretaris van het tijdschrift *Stadsgeschiedenis* en lid van de *editorial board* van het internationaal tijdschrift *Journal of Construction History*.

Correspondentieadres: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Architectonische Ingenieurswetenschappen, Pleinlaan 2 (ARCH, K-blok), 1050 Brussel. Tel: +32 (0)2 629 28 40. E-mail: inge.bertels@vub.ac.be

JEANETTE KAMP (°1986) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Daar onderzocht zij voor haar masterscriptie de migratiepatronen van Zwitserse huursoldaten naar de Republiek in de achttiende eeuw. Sinds 2012 is zij als promovenda verbonden aan de Universiteit Leiden. Zij werkt hier binnen het NWO project *Crime and Gender 1600-1900* aan een onderzoek naar Frankfurt am Main in de 17^e en 18^e eeuw. Aan de hand van deze casus bestudeert zij (veranderende) genderpatronen in de geregistreerde misdaad in een streng geregleerde en patriarchale samenleving.

Correspondentieadres: Universiteit Leiden, Instituut voor Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Tel: +31 (0)71 527 6412. E-mail: j.m.kamp@hum.leidenuniv.nl

MAARTEN VAN DIJCK (°1980) is universitair docent geschiedenis en theorie van de sociale wetenschappen aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is verbonden aan het Center for Historical Culture aan diezelfde universiteit. Zijn huidige onderzoek richt zich op de relatie tussen sociale ongelijkheid, sociaal kapitaal en economische ontwikkeling in de vroegmoderne periode. Daarnaast publiceert hij ook over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne criminaliteit.

Correspondentieadres: Erasmus Universiteit Rotterdam, Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam. Tel.: +31 (0)10 408 25 02. E-mail: vandijck@eshcc.eur.nl

JELLE HAEMERS (°1980) bestudeert de sociale en politieke geschiedenis van de late middeleeuwen. Hij promoveerde op een onderzoek naar vijftiende-eeuwse opstanden in Vlaanderen aan de Universiteit Gent en doceert sinds 2010 aan de KU Leuven. Onder

meer publiceerde hij recentelijk *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, geweld en facties in Brugge, Gent en Ieper, 1482-1488* (Gent, 2014). Hij is *associate editor* van *Urban History*, redacteur van *Stadsgeschiedenis* en lid van de Jonge Academie van België.

Correspondentieadres: Onderzoekseenheid Geschiedenis KU Leuven, Blijde Inkomststraat 21 (bus 3307), B 3000 Leuven. Tel: +32 (0)1 632 50 18. E-mail: jelle.haemers@arts.kuleuven.be

ANTOON VRINTS (°1978) doceert sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij promoveerde aan diezelfde universiteit in 2006 op een proefschrift over publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw. Antoon Vrints is verbonden aan de onderzoeksgroep *Sociale geschiedenis na 1750* en publiceert over geweld, sociale controle en voedselpolitiek. Hij is redactielid van het *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, *Wetenschappelijke Tijdingen* en *Stadsgeschiedenis*.

Correspondentieadres: Vakgroep Geschiedenis, Sint-Pietersnieuwstraat 35, 9000 Gent. Tel. + 32 (0)9 331 02 76. E-mail: : Antoon.Vrints@ugent.be